હિન્દ અને બ્રિટાનિયા

એક રાજકીય ચિત્ર.

ઉદાર વૃત્તિનો અને સંપત્તિવાન પુરૂષ જે સદ્ગુણ અને જ્ઞાનનો અભિલાષી હોય—જે અશક્તિમાન અથવા ધર્માંધ ન હોયને પવિત્ર હોય,—તેમજ પક્ષપાતી ન હોઈને દૃઢ વિચારનો અને સ્વતંત્ર હોય—વળી જે પોતાના રાજ્યકારભારમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે એક ઉદાસીન મધ્યસ્થ હોય—અને સંસારવ્યવહારમાં જેથી તેના દેશને શોભા પ્રાપ્ત થાય અથવા જેના યોગે જગતમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક નિયમોની વૃદ્ધિ થાય એવા સર્વ સાધનોની [illegible] કરનાર, એવા જે મહાત્મા, તે દેશની એક સર્વોત્તમ મિલકત છે એમ જાણવું.

રેવરંડ સિડની સ્મિથ.

આવૃત્તિ બીજી.

મુંબઈ:

"ગુજરાતી" પ્રિંટિંગ પ્રેસ.

૧૮૮૭.

નેકનામ ખુદાવંદ

જ્યાર્જ ફ્રેડરિક સામ્યુઍલ

મારકિવસ ઑફ રીપન,

કે. જી., પી. સી., જી. એમ. એસ. આઇ.,

..ખંડના માજી વૈસરાય અને ગવરનર જનરલ;

૧૮૮૦-૮૪.

આ

ગુજરાતી ભાષાની સહુથી પેહેલી રાજકીય કાદંબરી

તેના પ્રતાપવંતો રાજ્ય કારકીર્દીના સ્મરણાર્થે

પરમ આદરપૂર્વક

અર્પણ કરૂં છું.

ઉપોદ્ઘાત.

રત્નમાં જેમ કોહિનૂર, તેમ રાજ્યોમાં ભરતખંડ.

સર ચાર્લ્સ નેપિયર.

"ફેરફાર" એ આ સૃષ્ટિનો સર્વમાન્ય નિયમ છે; અને તેજ નિયમાનુસારે મનુષ્ય જીંદગી ને રાજકીય વિષયમાં હંમેશના બનાવો બને છે. હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ ફેરફારનો અપૂર્વ નમુનો છે-અને ઉપલા નિયમ પ્રમાણે એક વખતે સબળા આર્યવતનીઓમાં ફેરફારની ઉર્મિ સ્ફુરી નિકળે તો આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી. પણ એ ઉર્મિ હવણાં નિકળે તો તે વાજબી છે? આ ગ્રંથ તેનું યથાર્થ સ્પષ્ટિકરણ કરે છે.

૧૮૭૯ થી તે ૧૮૮૦ સુધીના પાંચ વર્ષમાં આ દેશમાં મોટો રાજકીય ગડબડાટ ચાલુ થયો હતો, ને ૧૮૮૩માં કાળા ને ગોરાનાં મન ઘણાં તપી ગયાં હતાં; ત્યારે બન્નેના ગુણ અવગુણ દર્શાવવા એવી મારી મનોવૃત્તિ થઈ. તેને અનુસરીને આ ઐતિહાસિક નિબંધ રચાયો છે. કાળા ગોરાના-દેશી પરદેશીના-આર્ય અને અંગ્રેજના-મનના ઉભરાઓ કોઈ પણ બારીક તડાતડીને સમયે બહાર જોશભેર ઉભરાઇ આવે છે, અને તેથી અસંતોષ ને અપ્રીતિ-વૈર ને દ્વેષ વધવાનો ભય વારંવાર રહે છે. બન્ને પક્ષ સામસામા એકબીજાનું ભુડું ઇચ્છી અતિ અઘટિટ-અમર્યાદિત ભુડું બોલે છે, એ બંન્નો આ નિબંધ અપક્ષપાત ને નિર્મળ મને વાંચશે તો તેઓને કેહેવું પડશે કે બનો પક્ષ સરખા દોષને પાત્ર છે. તથાપિ કંઇ કંઇ આ ગ્રંથમાં બ્રિટાનિયાનો પક્ષ પ્રસિદ્ધ ખેંચેલો જણાશે. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. ભેગની અનુકૂળતાએ, મોગલ મરેઠાને પરાજય પમાડી જે રાજ્ય આજે સર્વોપરી પ્રચંડ ત[illegible] છે, અને દુનિયાની સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રજાપર રાજ કરે છે-તો તે [illegible] ઇશ્વિર આજ્ઞા વિશેષ હોવી જોઇયે એમ વિદ્વાનોને અનુસરી [illegible] છે-ને તેજ ખરૂં છે. બ્રિટાનિયાએ આ રાજ સર્વ સ[illegible] છે એમ કેહેવા પેહેલાં આટલુંજ કેહેવું બસ [illegible] છળપ્રપંચ નહીં વાપરવામાં આવ્યો હોય [illegible] એ બન્નો સમાન છે. રાજ્યો મોટે [illegible]

તેજ પ્રમાણે સામ દામ ભેદ દંડ એ ચારે શ્રુતિને અનુસરી બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયું છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં દુઃખ છે, તેમ સુખ પણ છે. સર્વ રાજ્યોમાં દુઃખ તો ખરાંજ. દુઃખ વગરનું રાજ્ય નથી ને રાજ્ય ત્યાં દુઃખ પણ ખરૂં:

"In every government, though terrors reign,
"Though tyrant kings or tyrant laws restrain,
"How small, of all that human hearts endure,
"That part which laws or kings can cause or cure!"

ગોલ્ડસ્મિથનું આ કેહેવું ખોટું નથી. દરેક રાજ્યમાં ધારાનો કે રાજાનો જુલમ બોલાય છે, પણ તે બધામાં સઘળોજ દોષ રાજાનો કેહેવાય નહી, પણ કેટલાક દુઃખો આપણા પોતાની બેદરકારીથી પણ ઉત્પન્ન થયલાં હોય છે, તદ્પિ તેનો દોષ બીજાપર ઢોળવામાં આવે છે. હાલના રાજપ્રકરણમાં આવું થોડું નથી. પણ દુઃખમાંથી સુખ ગ્રહણ કરવું એજ હાલમાંતો નિયંતાની ઇચ્છા આપણે માટે છે. બ્રિટિશ રાજ્યના સમાગમથી આપણા નેત્ર ખુલ્યાં છે, જો કે હાથ સત્વરહિત થયા છે, તોપણ જ્યાંસુધી જગન્નિયંતાની ઈચ્છા છે ત્યાંસુધી આ રાજ્યના શીતળ છત્રનીચે રેહેવું એજ પરમસુખદાયિ છે. તેના સામા—ઇશ્વરેચ્છા વિરૂદ્ધ—બડબડાટ કરવો એ સ્વહસ્તે પ્રાપ્ત કરેલું દુઃખ કેહેવાશે.

આતો સર્વથા સિદ્ધ થયેલી મુનિવાણી છે કે 'જે વસ્તુ શારીરી છે તે સુખદુઃખાદિ પરિતાપને પામે છે; જેને યૌવન છે તે જરાવસ્થાને પહોંચે છે; જે ચઢે છે તે પડે છે; જેને ત્યાં સાહિબી છે તે ફકીર થાય છે; સૂર્યનો પણ અસ્ત ને ઉદય છે;' તેમજ જે રાજ્ય સર્વોત્તમતાને પામે તે ક્ષીણતાને પણ પામશે. ચઢતી પડતી એ સૃષ્ટિનો નિયમજ છે; તેથી એવા અગાધ સમર્થ કાર્યમાં આર્ય પુરૂષે અતિ ચંચળવૃત્તિ નહી રાખવી જોઇયે. સદા અસંતુષ્ટવૃત્તિ રાખવાથી અને પ્રમાદી થવાથી લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ છે; અને આર્ય પુરૂષ તો નિવૃત્તિનો ભોગી છે, માટે કાળની અવધિસુધી જે થાય તે જોયાં કરી ઇશ્વરેચ્છાને આધીન વર્તવું એમાં મહાયશ છે.

એજ મોટા મર્મથી, જ્યારે આ ગ્રંથની મુખ્ય નાયિકા હિન્દે બ્રિટા-
પડવાની ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે તે ડાહી અને નિપુણ નીતિમાન
ચોખ્ખી ના પાડી. આજે હિંદુસ્થાનમાં થોડાજ એવા
છે કે જેઓ આપત્તિ કાળે દેશનું સંરક્ષણ કરી
ય તો દેશ સલામત નહીજ રેહે. ચોખંડ
નો પુખ્ત વિચાર કરતાં, આ આર્ય-

વતનીઓની પ્રખ્યાત દીર્ઘદૃષ્ટિ ૧૨૫ નિધા કરતાં અને અર્વાચિન સ્વસામર્થ્યની ગણના કરતાં આવી આશા રાખીએ તો અપયશનોજ આપણે અંગિકાર કરીશું. દેશનું શ્રેય શી રીતે થાય એ વિષે અનેક તર્ક વિતર્કો કરતાં, વાદવિવાદ કરતાં, જ્ઞાની પુરૂષોના વિચારો જાણતાં એજ યોગ્ય અમને ભાસ્યું કે બ્રિટિશ છત્ર નીચે રેહેવું—ને આ વિચાર દૃઢ થયો કે જે મહાત્માએ છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં અતિ ઉમદા ઉદાર નીતિથી, પોતાના દેશને અને આ દેશને યશ મળે તેવી રીતે રાજ્ય કીધું તેનેજ આપણા દેશતારકનું પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત થયું.

મહાન્ પ્રતાપી પુરૂષ **લોર્ડ રીપને** પાંચ વર્ષ સુધી જેમ ચંદ્રબિમ્બથી રજનીની અલૌકિક શોભાયમાન થાય ને પ્રાણી માત્રને પરમ સંતોષ સાથ આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેવી અતિ ઉત્તમ રીતીએ રાજ્ય ચલાવ્યું છે. એ પુરૂષનેજ ભરતખંડના તારણકારનું પદ આપવું યથાયોગ્ય છે. એવા પુરૂષનું રાજ્ય, ગગનતલ નીચે લટકતું રવિબિમ્બ પ્રકાશે છે તેમ શોભી રહ્યું—તે માહાત્મા પુરૂષને, તેના અતિ પ્રૌઢ, ઉજ્વળ, યશસ્વી અને સર્વ પ્રકારના સુખદ સામ્રાજ્ય માટે આ ગ્રંથ અર્પણ કીધો છે. જે પુરૂષની રાજકીર્ત્તિ ચીરંજીવ છે તે પુરૂષના પ્રતાપવડે આ ગ્રંથ પણ ઉપયુક્તત પામશે. એ કીર્ત્તિવંત પુરૂષે દેશપર કેટલા કેટલા ઉપકાર કીધા છે તેનું પુનરાવર્તન કરી પુનરૂક્તિ દોષ હોરી લેવો એ ઘટિત નથી.

આ ગ્રંથમાં જે મત પ્રદર્શીત કીધું છે તેથી વિરૂદ્ધ કે ભીન્ન મત ધરાવનારા નથી એમ કહીશું નહીં. એમાંનું થોડું પણ દેશી ને પરદેશી બંનોને મનન કરવા યોગ્ય હશે તો અમે અમારો શ્રમ સાર્થક થયો ધારીશું. અનેક ગ્રંથાધારે આ રચના કરેલી છે, પણ ખાસ કરીને "માઉટન ટૉપ" એ અંગ્રેજી વિષયના લખનારનો ઉપકાર માનું છું—એ અપૂર્ણ વિષય મને ઘણો સહાયકારક થઇ પડયો છે—એમ કહો કે તે એક આધારરૂપ પણ હતો. મારા મિત્ર સવિતાનારાયણ ગણપતીનારાયણ અને રતિરામ દુર્ગારામ દવેનો પણ કેટલીક સહાયતા મા ઉપકૃત છું.

છેલ્લે જનસ્થિતિનાં તેમજરાજ્યક્રાંતિનાં રૂપાંતરના નિયમ કાળિદાસે જે ઉમદા શબ્દોમાં વર્ણન કર્યું છે તેમાંજ આ કરવી ઘટિત વિચારૂં છું:—

* यात्येकतोऽस्तशिखरं पति

माविष्कृतारुणपुरःस

तेजोद्वयस्ययुगपत्व्यसनोदयाभ्यां
लोकोनियम्यतइवात्मदशांतरेषु ॥

મુંબઈ, તા. ૨ લી
મે ૧૮૮૫.

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ.

---

* આ ચન્દ્ર અસ્ત શિખરે ઉતરેછ આમે
બીજી દિશા તરફ સૂર્ય પ્રકાશ પામે; ।
પૂર્વે કરે અરૂણને રથ અગ્રભાગે
એના થવે પ્રગટ લોક તમામ જાગે ॥
બન્ને પદાર્થ અતિ તેજસ એક કાલે
અસ્તોદયે જઇ ખરો ઉપદેશ આળે; ।
જેવી દશા અમતણી સુખ દુઃખકેરી
દેખોછ તેમ ગણજો જન રે તમારી ॥

શાકુન્તલા–રા. ઝવેરીલાલ કૃત.

હિન્દ અને બ્રિટાનિયા.

નર્મદા નદીની ઉગમણુ બાજુએ દૂર ઊંડાણુમાં વિંધ્યાચળની પેલી-કોરે દૃષ્ટિમર્યાદામાં પ્રકાશ અને અંધકારનો ખૂબ જોસથી યૂદ્ધ ચાલેછે. વિંધ્યાચળનાં શિખરપર પ્રભાત થયો. આસપાસનાં ગામડામાં પ્રભાત થયો; અને પર્વતની ટોચથી તે સપાટ જમીન સુધી સર્વ સ્થળે પ્રભાત થયો. પ્રભાત, ઝાડ, જંગલ અને ઘરેઘરના ખુણામાં પોતાના પૂર દમા-મમાં પ્રકાસ્યો. આકાશમાંથી ઘેરાયલાં વાદળાંઓ વિખરાઇ ગયાં. અંધ-કારના શત્રુ અને પ્રકાશના દેવતાના દર્શનથી હીમ ઓસ્રું થયું અને બરફ પિગળવા લાગ્યું. સ્વચ્છ અને રળિઆમણું આકાશની ખૂબી નીરખી પ્ર-ભુલીલા કૃતિ સંબંધી આપણું મન અત્યાનંદ પામેછે. કુદરતનાં પુત્રો અંધારાના કટ્ટા દુશ્મનના પધારવાથી પોતપોતાને ઉદ્યમે વળગેછે. આકા-શના સ્વચ્છ તેજસ્વી પ્રાણીઓ—પોતાની અવધી આવી તેથી અથવા પો-તાથી મોટા મહાત્માના તેજમાં અંજાઇ જવાથી, જેમ ગંગા પાર્વતિ દે-વીની બિહિકે શિવજીની જટામાં અદર્શ રહે છે તેમ અદર્શ થાયછે. જલ જંપ્યું હતું તેને બદલે સૃષ્ટિના પુત્રો પોતાની હીલચાલ કરતાં માલમ પડે છે. એ સમયે, પહાડની ખીણુમાંથી આવતો પક્ષીઓનો ગેબી નાદ અને કુંજની લતામાંથી આવતો ગણુગણાટ કરતો સારંગીસૂર, અનહદનાદ ક-રતાં ઈંદ્રિઓને વધારે રસમય કરેછે.

મંદમંદ પવનની લહર શરીરને સુખદાયી હતી. રમણીય ભૂમિપર સફેદ ને લીલો ચિત્ર વિચિત્ર ગાલિચો બહાર આપતો હતો. ઉગમણન
શાહનશાહે પોતાની સ્વારી આગળ ચલાવી. ભયંકર લાલ દીવો ભ
ડીની ટાંચપર ટકી શક્યો નહિ. શાહનશાહની તરવારથી ઢ
આપોઆપ નાસી ગયા.

સૂર્યની સામી બાજુએ ઉંડા અખાતને મળ
વહેછે. નદીની વચે બતકો માછલાં પકડતાં
એમ સૂચવેછે કે "હું એક તલપે મા

તમારી કરશે માટે સાવધતા પકડો." સૂર્યની જમણી બાજુએથી મંદમંદ આવતો પવન આર્યસ્થાનની સ્વતંત્રતા સૂચવેછે અને વિક્રમ અને ભોજરાજાના શરણાગત શેહેરમાટે સૂચના કરેછે, અને કહે છે કે જેનેમાટે સ્વપ્ન પણ નહીં, એવા એકવાર કહેવાતા જંગલી લોકના દાસ અમે થયા છિયે: વખત આવે પાછા મુક્ત પણ થઇશું અને ન ધારેલાના હાથમાં સપડાઇશું. આનું નામ તે કાળની બલિહારી! કુદરતની દેવીની રેહેટમાળના ચક્કરમાં સર્વ કોઇ આવેછે અને મૂર્ખ શિવાય કોઈ પોતાને ચિરકાળ અમર કહેવડાવવા શક્તિમંત નથી. સૌનો નાશ છે.

દક્ષણનું વેરાન બિયાબાન જંગલ જુદાજ આકારમાં દેખાય છે. પૃથ્વિપરની રંગબેરંગી છાંટ રામ અને ફરસરામની અલૌકિક લીલા દાખવેછે. જે ભૂમિપર રાજારાણા આરામ કરતા તે ભૂમિ પણ એજ; અને નિસ્તેજ, સત્વરહિત કંગાલ તે પણ એજ. જમાનો પોતાનું કામ કર્યો જાયછે. જે ચહડેછે તે પડેછે ને પડેછે તે ચહડેછે. જેની ચડતી પડતી નથી તેને સારા નરસાનો અનુભવ થતો નથી. સૃષ્ટિનો પુજારો અથવા સૃષ્ટિને નિરખનારો પ્રાણી કુદરતની આવી અલૌકિક લીલા નિહાળી જે આનંદ ભોગવે છે તે તેજ જાણેછે. ઇંદ્રની રંભા અને મહાસાગરનો અખાત ખજાનો તેના મનથી તુચ્છ છે.

આકાશપર ઘડિઘડિમાં વાદળાં ઘેરાઇ આવતાં ને ઘડિઘડિમાં વિખરાઇ જતાં હતાં. થોડીવારમાં આકાશ નિર્મળ થયું. એવામાં પર્વતના મધ્ય ભાગ તરફ એકાએક એક આકૃતિ જણાઈ.

તે દેવતાઇ દેખાવનો પડછંગ, સિંહનાં ભરાંવાળો એક પુરૂષ હતો. ગરૂડના જેવું અણીયાળું નાક રૂડું તેજસ્વી હતું. આજાનુબાહુ હતો; તેનાં ખભા ઉપસેલા હતા પણ દુ:ખની દિલગિરીના ભારે વાંકા ટેરા નમેલા જેવા દેખાતા હતા. આંખ વિજળીના જેવી તેજસ્વી હતી. તેમાંથી પાણી ગળ્યાં કરતું હતું તે છતાં તે નરમાસથી તથા વિનયથી ભરેલી હતી; ...ચ ફુલેલા પણ લગાર છુંદા છુંદાવાળા હતા; મોં મલકાતું પણ ઉદા...રેલું હતું; મુછ વાંકી ને ભરાઉ મરોડદાર હતી. મુખાર્વિંદ ઉપર ...ંભીરતા નજરે પડતી હતી.

...વીરપુરૂષને યોગ્ય હતો. માથે વીરપુરૂષના જેવો લો...ોપ હતો ને તેનાપર મોરના પીછાની કલગી–...ાથી નિકળી ગયાં છે ને કેટલાંક પિછાં ...પર ઉડતી હતી. ટોપની આસપાસ-

ની કાળી પાટીએ ગાલ ને હડપચીને ઘેરી લીધાં હતાં; અને ટોપ કપાળ-પર નીચો આવેલો હતો તેથી તે દેખાતું નો'તું, પણ તે વિશાળ હતું. ઘૂંટણ લગીનો લેંઘારૂપી પાટલૂન પહેરેલો હતો. પાટલૂનની ઉભી ચીપ સોનેરી હતી ને નિચેના પાયચા કસબથી ભરેલા હતા, જે વરસાદના પાણીમાં ખરડાઇ ઝાંખ મારતા હતા. તેની નીચે સફેદ મેલાં મોજાં ઉંચા પ્રકારના ચઢાવેલાં હતાં ને મોજાંબંધમાં હિંદુસ્તાનની કારીગિરીનો અજા-યબ નમુનો હતો. કસબથી ભરેલા મોતીવાળાં બુટ પહેરેલાં હતાં જે કા-દવથી.ખરડાયલાં હતાં; અને જમણા પગનું બુટ તદન રાંટું હતું. પણ કળાથી પગ મુકે તો કોઇ પારખી શકતું નહિં. પાટલૂનનો કમરબંધ હી-રાજડિત હતો, પણ તે સાફ કોઈ દિવસે થયલોજ નો'તો. કમરબંધની જમણી બાજુએ હીરાજડિત અર્ધો તુટેલો જમૈયો ખોસેલો હતો, જે જાણે ઉછળી ઉછળી એમ કહેતો હોય કે "મારા ઉપયોગનો સમય કયારે આ-વશે" તેવો દેખાતો હતો.

ઊંચી કાળી સાટીનનો ઘુંટણ લગીનો ડગલો શરીરને ઢાંકવાને બસ જણાતો હતો. કસબી કામથી તેને શણગારવામાં આવ્યો હતો. ટુંકા ડગલા પર બીજો રોબ કાશમીરી બનાતનો પેહેરેલો હતો, જે પગની પાની પણ દેખા વવા દેતો નો'તો. તેની બાંહ્ય, ખભાં, પીઠ ને આસપાસ જૂનું પુરાણું જરી કામ ભરેલું હતું. એથી આ પુરૂષ વધારે દિવ્ય અલૌકિક દેખાતો હતો.

સૂર્યના વધારે પ્રકાશવાથી, સકુમાર અને કોમળતાને લીધે,-પ્રસં-ગોપાત પહાડને પણ ડગમગાવવા સામર્થ્યવાનના મૂખપર પ્રસ્વેદનાં બુંદ બંધાયા. ખીસામાંના સફેદ રૂમાલે ટોપને ઊંચો ચઢાવી મોં લુછ્યું. પોતાની પાસેની લાંબી ડાંગના ટેકાથી નિશ્વાસની હાય મારી તે ઉભો થયો. દુ:ખની ગમીથી એક પણ ડગલું ભરવાને તે સમર્થ ન્હોતો; પણ દૂરની એક ટેકરીપર જવામાટે ધીમે ધીમે પોતાનું પગલું ઉપાડયું. ત્રણ ચાર ટેકરી તે ઓલંગી ગયો ને પોતાની ધારેલી ટેકરી-જેના માથાપર પથ્થરની શિલા અધર ઝઝુમી રહી હતી-જે નીચે બેસનારનું તાપ કે [illegible] સાદથી રક્ષણ કરતી હતી, તે નીચે ઉત્તરભણી મુખ રાખી આ આ[illegible]

"અરે! દેશમાં સ્વદેશાભિમાન કયાં છે?" આ વી[illegible] ગંભીર અવાજે બોલી ઉઠયો:-"દેશદાઝ ને દેશભક્તિ[illegible] અહો! આર્યો તમારી શી દશા હતી, શી થઇ [illegible] સ્વદેશાભિમાન વિના સ્વતંત્રતા નથી ને [illegible] નામના નથી. કોઇને જ્યારે સ્વદેશાભિ[illegible]

કરું? ખુશામતિયા ને આપસ્વાર્થીઓને? પોતાના દેશનું હિત જુવે નહિ તેવાઓને? **નામનાં** મોટાં મોટાં કાર્યમાં નાંણાં ભરે, પણ દેશકાજ કશું કરે નહિં તેવાઓને? અરે ના, એવાઓને હું અમર કરી શકતો નથી. મારા બંધુજનો તમે વિચારો! તમારી કેળવણીને એબ લગાડો નહિ! જોબવાળી કરો. પણ હાય! ગંડુર–બિનજોસ્સાવાળી કેળવણીનાં આ પરિણામ છે. ભણીગણીને મારા બાંધવો આ દુર્દશાએ પ્હોંચે એ મારા હૃદયને કેટલું ભેદી નાંખે છે? રાજદુવારી સત્તા કેવી ચપળ ને ચંચળ છે અને સ્વદેશના લાભનું કોને ભાન છે? પણ કોનામાં સ્વદેશહિતનો અંકુર છે? સ્વદેશકલ્યાણની વાત કરનારને કંગાલ ને દુર્બળ નિરખેછે; તેને તુછકારે છે. તુછકારનાર સ્વાર્થી ને એકલપેટાઓ છે. અને આવા એકલપેટા–જુજ એકલપેટાઓથીજ દેશનું અનહિત થાય છે. હિમ્મતરહિત બાયલાઓ સત્યાસ્ત્રે યુદ્ધ કરતાં ડરે છે? શાનેમાટે ડરવું? સ્વદેશનું કલ્યાણ કેમ ન કરવું? નિડર સત્યસાહસ કેમ ન હોરવું? વાજબી દાદ કેમ ન મેળવવી? પણ જ્યાં હિમ્મતના સાંસાં, જ્યાં સ્વાર્થી કર્મો, ત્યાં દેશોન્નતિથાયજ કેમ? ત્યાં દેશની સ્વતંત્રતા સચવાયજ કેમ? છૂટાપણાના લાભ મળેજ ક્યાંથી? રે, મારા બંધુજનો, ઓ મારા જીગરના સ્નેહીઓ, તમે સ્વતંત્ર સુખ નહિજ નિરખવાના? તમારે માટે મારો અંતરાત્મા કલ્પાંત કરે છે? તમે વિચારો, તમે સમજો. અરે! આર્ય ભારતજનની તું ક્યાં છે? મારૂં મન તો બેબાકળું થયું છે માટે મને શાંતિ થાય તેમ કર, અને મારા બંધુને કંઈ બોધ દે."

ભરતખંડના ઇષ્ટદેવે વિનતિ લક્ષમાં લીધી. પર્વતમાં એક મોટા કડાકા સાથ વિજળીનો પ્રકાશ ને મેઘગર્જના થયાં. શેષનાગે પોતાનું શિર ડોલાવ્યું. નર્મદા નદિના પાણીનો પ્રવાહ અતિશય જોરથી ઉછળ્યો; અને પાણીપર ફીણના ગોટા ફરી વળ્યા. પર્વત મધ્યમાંથી ફાટયો. ઝળહળતા તેજના પ્રકાશ સાથ મહા જોરાવર પશુપતિ વાઘ બહાર નિકળ્યો. તેનાપર ..પ સૌંદર્યયુક્ત, દિવ્યકાંતિમાન્, અદ્ભૂત શક્તિની એક દેવી બિરાજેલી ..ઘે બાહાર આવતા સાથ એક મોટી ગર્જના કીધી, જેના પ્રત્યાઘા- ..ન ગાજી રહ્યું.

દિવ્યકાંતિમાન અને બુદ્ધિમાન જણાતી હતી. તે મજબૂત બાંધાની હતી. તેણીએ શાંતિકાળમાં ..ગમ ભોગવેલા તેમ યુદ્ધકાળે રણસંગ્રા.. ..ડી વહેવાથી ઉત્પન્ન થયલી નબળાઇ

તેના મૂખાર્વિંદપર છાઇ રહી હતી. ચેહેરો આછો પીળાસ પડતો હતો; ને તેમાં કોમળતા, નમ્રતા ને પ્રકાશમય ખૂબસુરતી બહાર પડતી હતી. નિરાશા અને ક્રોધ, સંશય અને દિલશોચ, ઇર્ષા અને શત્રૂમૈત્રી, એ વિગરે બિજા સાધારણ વિકારો સાધારણ પ્રાણી કરતાં ઘણાજ જુદા હાતા. તે વિકારો નરમ, માયાળુ, માનમરતબાવાળા અને બુદ્ધિને પ્રકાશદાયક હતા, ધર્માભિમાન તેની રગેરગમાં પસરેલું હતું. મુખમુદ્રા ભવિષ્યને • માટે ઘણી ચિન્તાતુર હતી, જેથી તે બેબાકળા જેવી લાગતી હતી. તેની ચોગરદમ ફરતી કાળી મોટી આંખ; વર્ષોનાંવર્ષો થયાં જે ફેરફાર પોતાના મોં આગળ થયા છે તેની યાદદાસ્તને તાજી કરનારી ને ભવિષ્યમાં હવે શું શું બનનાર છે તેને માટે ઘણી સકોપ ને આરક્ત, પણ તે સાથ આશા વગરની ફરિયાદ ઉઠાવતી પ્રકાશ મારતી હતી. આંખમાંનું દિવ્ય તેજ એટલું ગરમ હતું કે તે જાણે હમણા પોતાના મનુષ્ય શત્રૂને બાળી ભસ્મ કરી દેશે. તેના શિરના લાંબા શ્યામ વળદાર ગુચ્છા છેક પગની પાહાની સુધી પહોંચેલા હતા; તે જમીનને અડકી તેને સાફ કરતા, જથરપથર આસપાસ વિખરાઇ પડેલા અને વેરજવાળા ને દુ:ખ દર્શાવનારા વહેતા બાષ્પબિંદુથી તથા કીર્તિના રણમાં ખમેલા ઘામાંથી વહેલા લોહીથી તરબોળ થયલા હતા. સોનું, હીરા, માણેક, મોતીના સંખ્યાબંધ અલંકારો અંગના દરેક ભાગપર ધારણ કરેલા હતા. આમાંના કેટલાક અલંકારના પાનાઓમાંથી કોઇ તેના જાણીતા શત્રૂએ તુરતજ બળાત્કારથી ઝવાહીર ખેંચી લીધેલાં તેથી તે ભાગો ઘણા બેખિયલ દેખાતાં હતાં. તેનો ઝવાહીરવાળો કાચળી ઝબ્બો–બખતર–જેની કોર ચીનના દરિયામાં તથા મનારના અખાતમાં પાકેલા મોતીથી ભરેલી હતી–ને, કાદવથી ને લોહીથી ખરડાયલો ને ભીંજાયલો હતો. ઝબ્બામાં કેટલેક ઠેકાણે નાનાં મોટાં ગાબડાં પડેલાં હતાં. આ ગાબડાઓમાંથી તેના શરીરના કેટલાક ભાગો–જે સ્હોરાયલા ને ઘવાયલા હતા ને જેમાંથી લોહી સદાકાળ ઝરપતું ને વખતે વખતે ટપકતું હતું–તે દેખાતા હતા. તેના ગળાના આ મોતનહારની શેરો તૂટેલી લટકતી હતી. આથી જોનાર તુર શકતો હતો કે તેપર દુસ્મનનો હાથ તાજોજ પડેલો છે. ને થમાં સુન્નો રસેલું ખડ્ગ પકડેલું હતું. ડાબા ખભા તીરકામઠાં હતાં. તોપના ગોળાથી તુટેલી કાચબા ગરા તદન ઢીલાઢબ થઇ ગયા હતા તે તે એ લટકતી હતી. મસ્તકપર મોગરા

વસ્થિત હાલતમાં પહેરેલો હતો, જે જાણે મશ્કરીમાં પહેરેલો હોય તેવો દેખાતો હતો.

તેનો પશૂસાથી જંગલી હતો, તોપણ તેની આકૃતિ બંગાળી દબદબાવાળા વાઘના જેવી હતી. તે પોતાની શેઠાણીની માફક લડાઇમાં ઘવાયલો હતો, તેથી સહજ નબળો હતો. તેણે ખમેલા ઘા—જેમાંના કેટલાક ઘા, તેમાં મુખ્યત્વ કરીને કપાળનો ગોળીનો ઘા હજી પણ રૂઝાયા વગર સબડયાં કરતો હતો.

આ સ્થિતિ ને પોષાકમાં ભરતખંડની મહારાણી, જેનું નામ હિન્દ હતું તે પોતાના પુત્ર પાસે આવી. સામી આકૃતિ, જેનું નામ દેશહિત છે તેણે દેવીને નિરખી શિર નીચું નમાવી પ્રણામ કીધા.

"વિના અપરાધની શાપિત દેવી મા, તારી આ શી અવસ્થા છે!" દેશહિતે કહ્યું:—"દાશરથી રામ, પર્શુરામ ને બળરામ; વ્યાસ, વાલ્મિક ને ગૌતમ; કૃષ્ણ, અર્જુન ને ભીષ્મે પૂજ્ય પ્રમાણેલીદેવી, તારી આ સ્થિતિ કેવી સંતાપજનક છે? જે ભૂમિના અમરદુર્ગપર જયધ્વજ ફડફડ પવનમાં ઉડતા; જે ભૂમિનાં દર્શન માટે દેવદનુજ વારંવાર આવતા હતા; જે ભૂમિ ઉપર ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ ને શાલિવાહને એક ચક્રે રાજ કરેલાં, જે ભૂમિપર સદાકાળ વિજય વિજયનો હર્ષનાદ થતો અને જે ભૂમિની દેવી બીજા સર્વ દેશની મહારાણી તરીકે બિરાજતી એવી ઓ મહાદેવી! તું આજ વહેતાં લોહીએ, નિસ્તેજ વદને આમ રખડે એ થોડું દયામણું છે? તે પૂર્વના રંગ કયાં ગયા? કયાં ગઇ તે પૂર્વની રિદ્ધિ,સિદ્ધિ સમૃદ્ધિ? કયાં ગયું તે પ્રેમ શૌર્ય? તે યુદ્ધરંગ કયાંછે? તે આનંદકાળ કયાં છે? તે વેપારની તેજી કયાં છે? તે સચ્ચિદાનંદમાં મગ્ન મસ્ત મહારૂષિઓ, ને યુદ્ધ મસ્ત ક્ષત્રી વીરો; રાજ્યના રંગરાગ કયાં છે? અરે તે સ્વતંત્રતા કયાં ગઇ? સ્વતંત્રતા, સમાનતા ને મિત્રતાના નિગમો કયાં ગયા? સૂર્ય ને ચંદ્ર તો તેજ પ્રકાશે છે, વાયુ પણ તેજ વાય છે ને રત્નાગરની લહરીઓ પણ તેવીજ આવે છે?"

"તે સર્વ બ્રિટાનિયા પાસે છે?" મહારાણી હિન્દ બોલ્યાં: "મારા [illegible] મારા બાંધવ, તે સઘળું બ્રિટાનિયાએ લઇ લીધું છે? તેણે [illegible] ને આશાભંગ કીધા છે. એટલું છતાં તે ગુમાન ધરાવેછે કે [illegible]આભારી કીધા છે! આભારી કીધા છે! કેવા પ્રકારે કેળ[illegible]નાવી દીધા? સદા સંતોષમાં મહાલવાની શિક્ષા [illegible]રીશું માટે અસ્ત્ર શસ્ત્રની શી જરૂર છે એમ [illegible] આર્યસ્થાનીઓ તો જાણે લાયકજ

નથી એમ ધારી તેને લાયક ગણતીજ નથી. વોલનટિયર કોર, કે જે સર્વેને માટે ખુલ્લું હોવું જોઈએ તેમાં દાખલ કરવા નિયમનો બાધ બતાવ્યો; દેશી રાજ રાખ્યાં, પણ તે નહિં જેવાં કરી દીધાં; વિલાતથી અગ્ન્યાસ્ત્ર મંગાવવા દીધાં, પણ તે આવ્યા પછી, તમારે તેનો શો ઉપયોગ કરવોછે, અમે તમારા રક્ષણ કરતા કેવા સામર્થવાન છિયે એમ સમજાવી છિનવી લીધાં—પાછા આપ્યા નહિ ને બિજાં શસ્ત્ર ઓછાં કરાવ્યાં. સત્ય ને યશસ્વી કોલથી બંધાયા, પણ તેપર પાણી ફેરવવાની રૂચી કરી પાણી ફેરવ્યું. દેશી રાજના સૈન્યનો નાશ કરવાની છુપી ઇચ્છા દર્શાવી. પોતાના પૂત્રનું રૂડું ઇચ્છયું. સિવિલ સરવિસના હક સાચવવા તારા બાંધવો પૂરેપૂરા લાયક છે તે છતાં તેમાં ન દાખલ કરવાને આડકતરા ઉલટા માર્ગો લીધા, જેથી માત્ર મારા પુત્રોને તે હક મળતા નથી, ને માત્ર બ્રિટાનિયાના પુત્રોજ તેના ભોકતા ગણાય છે. મારા પૂત્રોને મનુષ્ય પ્રાણીમાંથી રદ કીધા; કેમકે સ્વતંત્ર હક વિના સ્વદેશાભિમાન નહિ ને સ્વદેશાભિમાન વિના મનુષ્યજ નહિ; એવા હક આપવામાટે ચોખ્ખા ને મોકળા રસ્તા બતાવી દિધા કે તે ભોગવવા તમે નાલાયક છો. પેટભરાં માન્ચેસ્ટર માટે કાપડ—રૂપર એની કડવી લોભી નિધા ગઈ ને જયારે આ દેશ પાયમાલ, ત્યારે વધારે પાયમાલ કરવા માન્ચેસ્ટરને અયાત જગાતની છૂટ આપી વેપારની છૂટના ખાં થઈ પડયા. પ્રિય **દેશહિત**! તું રડ ના, જોકે તેણે તો તારા તમામ હકપર તરાપ મારી છે. દેશી છાપો જે સ્વતંત્રતાથી સત્ય ફરિયાદ ઉઠાવતો તેને, એક બે નાદાનોની હુલ્લડાઇ માટે જડમૂળથી મારી નાખ્યો. વેપારને આબાદને બહાને બરબાદ કીધો. દેશી હુન્નર ને દેશી ઉદ્યમને રડતા કકળતા કરી દીધા. તું કહેછે કે તારા બંધુઓમાં સ્વદેશાભિમાન નથી ને તેઓ માત્ર નામના કર્યાકર્મપર મોહી જાયછે તે સત્ય છે; પણ તેમનો ઈલાજ નથી. બધે સ્વાર્થ છે, પરમાર્થ કોણ સમજે છે? પણ શું **બ્રિટાનિયા**ના વિજયી યોદ્ધાઓ એવુંજ ગુમાન ધરાવે છે કે અમારો પરાજય નથી? જો તેઓના મનમાં એમ હોય તો તેવી નાદાની ભરેલી વાત તે કેમ સાંખે છે? કેમ બોધ દેતી નથી?"

દેશહિતે કહ્યું: "પણ મારા બંધુઓ કેવા ને કેટલ[illegible] કેમ શિખામણ આપતી નથી? હું બધું સમજું[illegible] પોતાની શકિત ઘણી વધારી દીધી છે, પણ તારા[illegible] કેની? બ્રિટાનિયાનો પ્રથમનો બોધ ને તેન[illegible]

તારા પુત્રો કેમ બોલતા નથી? "તમારો દેશ દીનહીન અવસ્થામાં છે તેમાંથી અમે તારીશું; સત્ય ન્યાય ને અદલ ઇનસાફ કરીશું; વાઘ બકરી એક ઓવારે પાણી પીશે; દેશસમૃદ્ધિ ને વેપાર કળા ઘણી વધશે; શત્રુથી રક્ષણ કરીશું; ઝાઝો જુલમ પડશે નહિ; જે કરોનાભોગ હમણા થઇ પડેલા છો તેમાંથી ઉગારીશું" ઇ૦ તેનું બોલ્યું અબોલ્યું થયું તો પણ તારા પુત્રો કેમ સમજતા નથી? એક નવા કામમાં પોતાની નામરજી હોય તો તેનો પોકાર-સખતમાં સખત પોકાર ઉઠાવે તો તે કેમ ન અટકે? **બ્રિટાનિયાને** જાતે જાત કેમ વિનતિ કરતા નથી? પણ તેઓ તો પોતાનું ભાન ભૂલી ગયા છે. તેઓ નવું તો હમણા શીખનાર નથી તો ખેર, પણ માન્ચેસ્ટરનોજ દાખલો "ચર્ચા ચલાવવી ને લાભ સાચવવો" તે કેમ ભૂલી જાયછે? છતી અક્કલે કેમ મૂર્ખ બનેછે? તેઓ ઉંચ તુકમ અને ઉંચ પાણીના છે, અને દેશના કલ્યાણમાંજ સ્વકલ્યાણ છે એમ સમજે છે તે છતાં દેશ-કલ્યાણકારણે કેમ કાળજી રાખતા નથી? માતુશ્રી તેમને જણાય કે યુરો-પીયનો ઉંચા સુખના ભોકતા થયાછે તે કાંઇ તેઓની વજ્રની અક્કલ નથી."

મહાદેવીએ ગંભીરપણે પ્રતિઉત્તર આપ્યો: "પુત્ર, તારા બાંધવોનો દોષ ન બોલ, ન બોલ! તેઓ સઘળું ઘણી સારી રીતે સમજે છે. તે-ઓ બુદ્ધિહીન નથી. તેઓ જાણે છે કે યુરોપિયનોનાં માથાં વજ્રનાં નથી. "એકજ પ્રભૂએ આપણને ને તેમને સરજાવેલા છે." પણ તેઓ તો વસ્ત્ર વિનાના પશુ છે. સાધન વગર બલહીન છે. સાધન વિનાનો શૂરો શું કરે? સાધન વિનાનો અર્જુન શું કરે? ને સાધન વિનાનો વેલિંગટનને રડાવનાર ને યુરોપને ધ્રુજાવનાર નિડર સાહસિક નેપોલિયન પણ શું કરે? પણ આપણે કંઇ હાલ તેનું કામ નથી. નેપોલિયન-અર્જુન-કૃષ્ણ તેના કાળમાં પરમયશદાયક કર્મો કરી ગયા છે; તેવા પરાક્રમ કરવાનો આ સ-મય નથી. તેવા કરવાનો સમય ઘણો દૂર છે. તેવો વખત આવશે-જે ...ખતના પંઝાની ખરીતજે આર્યસ્થાનનું નસીબ દબાયું છે તે ખરી-વખત ...કરશેજ, ત્યારે મારા પુત્રો કેવા પરાક્રમ કરી વિજય વિજયના જયશ્રી ...ે તે હું ને તું તો નિરખીશુંજ, પણ સ્વતંત્ર હકરહિત ...જે તેમને યોગ્ય હક આપવામાં આવે તો કેવું સારૂં? ...ાય એવાં નથી. જ્યારે બીજી પ્રજાઓ, રાજ ...મારી જય દર્શાવે ત્યારે મારા પુત્રો એક રાસે ...ત્રાની પઠે લાકડીના સપાટા ખાય? હાય! ...ેના ઉભરા લેવાય છે! એટલામાટે

કે કોઈવાર તે માથું ઊંચકવા સામર્થ્યવાન થાયજ નહિં. કેવું નિંદિત કર્મ! કદાચિત્ મારા પુત્રો રાજકાજમાં આગળ પડતા થાય તો બ્રિટાનિયાને ધોકો પહોંચે એવું તે સમજે છે? જો તે એમ સમજતી હોય તો તેની કેવી નાદાની? એથી શું મારા પુત્રો વધારે નિમકહલાલ રહેશે? ના, તેતો ઉલટા વૈરમય દૃષ્ટીએ જોશે! પણ આંગ્લભૌમવાસી યોગ્ય આર્યને હકદાન કરવાથી પોતાની વંશપરંપરાની અખંડ કીર્ત્તિને ઝાંખ લગાડશે નહીં. સ્વતંત્રતા ન આપી બાયલા બનાવવામાં બ્રિટાનિયા શું જવામર્દી સમજે છે? એથી તો તેની અક્કલ ને શક્તિ માટે હલકો વિચાર આવે છે. સ્વતંત્રતા આપી ને પછી સર્વોપરીસત્તા રાખવી, તેજ સર્વોપરી સત્તા ને તેજ મહોઇ ને તેજ વિજય! રાજકાજમાં પ્રવિણ થવા માટે સ્વતંત્રતાના સર્વે હકો આપવા જોઇએ. નીતિનો એવો એકપણ નિયમ નથી કે જેથી સરખી પ્રજાને પોતાના જેવા હક ન આપી શકાય."

આ બોલવાને અંતે સૃષ્ટિનો રંગ બદલાઇ ગયો. આકાશપર વાદળાંઓ એક પછી એક ચઢી આવ્યાં. સૂર્ય દેખાતો બંધ થયો. ચોમેર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. પર્વતને થોડે દૂરથી જાણે ફીરસ્તો વાંસળી વજાડતો હોય તેવો મધુર સાદ કાનને અહડાવવા લાગ્યો. આવો સાદ ત્યાં કોઇ કાને સંભળાયો નો'તો. પવનનો સુસવાટ આવવા માંડયો ને મેઘરાજાની સ્વારીનાં ચિન્હ માલમ પડયાં; પણ એક બુંદ પડયું નહિ. હિંદ ને સ્વદેશહિત ટગર ટગર આસપાસ જોવાં લાગ્યાં. તેમણે નિર્ભયપણે શસ્ત્ર સજ્યાં. એવામાં નદીના મધ્ય ભાગમાંથી એક વિકાળ સિંહ ગર્જના કરતો નીકળતો માલમ પડયો. તે પોતાપર સ્વારી કરેલી દેવી-શાહનશાહજાદીને લઇને બહાર મેદાનમાં આવ્યો; અને દૂર પોતાના જેવું અદ્‌ભૂત પ્રાણીને જોઇ પોતાની શક્તિ બતાવવા એક પછી બીજી મેઘગર્જના કરી. વાદળાં પાછાં વિખરાઇ ગયાં ને સૂર્ય પૂર દમામમાં પ્રકાશવા માંડયો.

આ નવી આકૃતિ હિંદના જેવી હતી તે સ્ત્રીનું રૂપ-કદમાં ઊંચું ને પુરૂષાતનવાળું હતું. તેના ખૂબસુરત રતાસ પડતા વાળ-તામ્રરંગી
ડાની ખિલતી બાજુએ ઢંકાયલા હતા; અને મુખારવિંદની જે બા
માળાથી ખુલ્લી હતી તેનો રંગ ઇંટના ભુકાની રતાસ કરતાં
ચેહેરો ખૂબસુરત-દિવ્ય અને મરદાનગીવાળો-આંખો
ને ઊંડી નિધા પહોંચાડે તેવી-મ્હોડું ખૂણામાંથી
ફેરવે તો જાણે હસમુખું હોય તેવું જણાતું
ને પશ્ચાતાપવાળી હતી. આટલુ છતાં

આખા મ્હોડાંપર છવાઇ હતી અને સુક્ષ્મ નજરથી જોતાં આવી આકૃતિમ આવાં ચિન્હ સંભવિત છે એવું આંખને પ્રત્યક્ષ માલમ પડતું ને અંતરમ અસર કરતું હતું. તેનું મ્હોડું ગડબડતું ને હાથમાં ચળવળાટ ઘણો જણાતો તો; અને રીઝવું ને ખીજવું એ ચિન્હ સાધારણ કપાળ ને મોંપર પ્રકાશિત હતાં.

આ સ્વરૂપ સૌંદર્યવાન આકૃતિનો પોશાક તેના દેખાવના જેવો અ-જાયબ હતો! મસ્તકે ગ્રિસિયન ટોપ ધારણ કરેલો હતો, પણ તે તેના મસ્તકને કેટલીક રીતે લાયક નો'તો. શરીરપર લોહી જેવો રાતો ઝભ્ભો પહેરેલો હતો, ને તેને છાપેલા અક્ષરના ચામડાના પટાથી બાંધેલો હતો તેની કમ્મરમાં નાની હાથમાં રાખવાની રાઇફલ કેનન ખોસેલી હતી; જેથી તેને ઉઠતાં બેસતાં ટેકાવ મળતો હતો; તેની એક બાજૂએ, હાથે ઉપાડી શકાય એવું "સ્ટીમ એન્જીન" તથા ધર્મ પુસ્તક (બાઈબલ) "યમપાશ"–દોરડાથી ટાંગેલા હતા, તે દોરડું જાણે કોઇ ફાંસી દેનાર માણસનું હોય એવો વસવસો મનમાં ઉત્પન્ન કરતું હતું. ડાબા હાથના ખભા અંદર પાંચ પચીસ પાકી રૂની ગાંસડીએ તથા તેટલાજ ભરતર બીરના કકડા બાંધેલા હતા; અને તેજ હાથમાં દૃષ્ટિને ભડકાવી નાંખે એવી કદાવર ગોળ ઢાલ–જેપર સફેદ બરફ જેવા રંગ સાથે ભુરૂ અને લાલ ક્રૂસ ચિત્રિ તરેલું હતું–તે બહાદૂરીથી પકડેલી હતી. તેના મુખમાંનો શ્વાસ "લીક" જાતના છોડવાનો આહાર કરવાથી ઘણી દુર્ગંધ મારતો હતો; અને મોંના ખૂણામાં થુવેરીયાના કાંટાની એક ડાલી લટકાવેલી હતી. તેના જમણા હાથમાં એક ત્રિશૂળ હતું જેની અણીપર વાયુમાં હળમળી રહેલી દોરીએ બેરીકરાઇથી એક મુગટ આન્દોલન કરતો હતો. તેનું વાહન એક વિચિત્ર પ્રકારનું પ્રાણી–જેની ખરી ખાશિયતનો નિર્ણય ભાગ્યેજ થઇ શકે–કેમકે હતું શરીર ચિત્તા વાઘના જેવું, તેનું મસ્તક નેપાળી કુતરા જેવું અને તેની ગરદનની આસપાસ સિંહની યાળ વિંટલાઇ હતી, તે યાળ તાલ મસ્તકને ઢાંકવા માટે જાણે કૂદરતીજ હોય તેવી બેસાડેલી દિસતી પ્રાણી હાલતા ચાલતા કુદતું–વચે વચે અટકી જતું ને પછી ...ા કરતું–વળી, જેમ બિલાડી ઊંદર જોડે રમવાને જમીન ...તાની શેઠાણીના હાથમાં ઉનના કપડાંથી ઢંકાયલી ...પડી જતું. જયારે જયારે એ પ્રાણી પડી જતું ...રે ત્યારે તેના વિચિત્ર ચકચૂર તારો પૂર્વ ...મારતા, અને ક્વચિત તેમાંનો એકાદ

તાર ઉડીને–તુટીને તેના મોંપર ઘા કરતો હતો–ત્યારે તે, તે વાજીંત્રને અતિશય ગુસ્સે થઈ કડવાસથી, વેરમય દૃષ્ટિએ પંઝા મારતું તથા કરડતું હતું.

પ્રિય વાંચનારને આ આકૃતિ કોણ હતી તે કહેવાની જરૂર નથી. તેનાં સ્વરૂપ વર્ણનથી તે કોણ છે તે જાણ્યામાં આવ્યું હશે.

મેદાન પડતા સિંહે, વાઘને જોયો અને પોતાનાં પગલાં તેની તરફ કીધાં. વાઘ પણ તત્પર થયો, તેણે ચંચળતાથી નિહાળતાં કેળવાયલી કુશળ બુદ્ધિએ તથા પ્રપંચવૃત્તિયે બલિષ્ટ સિંહને પોતાની સામાં તાકતો જોયો. તેવાજ પ્રકારનું સન્માન આપવા તે પણ તૈયાર હતો. પાયમાલીમાં તે હઠે તેવો નો'તો. પોતાના ગર્વિષ્ટ પ્રતિસ્પર્ધિને જોતાંજ તેના જેવી લાંબી વિકાળ ગર્જના કરી તેને આદરસત્કાર કીધો; અને નીચી ગર્દને તેની સામા ગયો.

વાઘની શેઠાણી પણ સદા શાંતિકાળમાં આળસુ ને નિસ્તેજ છતાં, યુદ્ધ-સમય સમીપ નિરખી પ્રચંડ વિકાળ રૌદ્રભર્યાં રૂપે પ્રકાશી. ચતુરા યુદ્ધ માટે ચપળ થઇ. નિરૂપયોગી શસ્ત્રો બાજુએ ફેંકી દીધાં; અને તૂટેલું બખતર અંગમાંથી કહાડી નાંખ્યું. **બ્રિટાનિયા** (જે નવી આવનાર આકૃતિનું નામ છે)ની ઢાલ અને ત્રિશૂળ ઘણું ભયંકર ને બળવાન હતું અને યુદ્ધમાં હંમેશ તેનેજ વિજય મળતો હતો, તોપણ **હિન્દ** મહાદેવીની આ વેળાની કાંતિ ને રૌદ્રભર્યાં રૂપે પ્રકાશતુ ને જીવપર આવેલી હિમત–યાહોમ કરી કૂદી પડવું–મરવું યા મારવું એવો અ-ચળ ટેકાવ જોઇ કાર્તિકસ્વામી કોને વિજય અપાવશે એ શક ભરેલું થઇ પડયું

પણ આવેલા **બ્રિટાનિયા** પ્રૌઢ પુરૂષનો ગર્વ ધરી શાન્ત રહી. તે પ્રતિપક્ષીની કુળમોટપ ને શક્તિ ને કીર્તિમય કર્મો સ્મરણમાં લાવી, હુંપદથી છલકાઇ ગઈ નહિં. તેણીએ પ્રપંચ વિજય મેળવ્યો. પોતાની મુખમુદ્રામાં પોતાનો સઘળો જુસ્સો છુપાવ્યો. તે આવીને સ્વસ્થતાથી ઉભી, ને માત્ર સ્વરક્ષણાર્થેજ શસ્ત્ર ઉંચકશે, પણ સામી થનાર નથી એવું બતાવી મુખડું મલકાવ્યું; ને જણાવ્યું કે અપમાન કે શસ્ત્ર ઘા કરવામાં આવશે તો તેનો બદલો લેવા ચૂકશે નહિં.

બ્રિટાનિયા થોડોવાર તટસ્થ ઉભી રહી. તે મનમાં બિહિતી
રખે મહાદેવી મારૂં અપમાન કરે; પણ **હિન્દ** દેવીએ તેને કો
"હું કહું છું કે મહાદેવી"–વાઘ ને સિંહ સા
ને ડોળા ધૂરકાવતા હતા તે જો વધારે વખત
શે તો મોટું રમખાણ મચાવ્યા વગર રહેશે
આખરે– કોઇ નિશાળીઓ ઠઠ્ઠાબાજી
બીજાને ધમકાવે તેવા રોપમાં

મહાદેવી, મારા સિંહ સમક્ષથી તારા વાઘને દૂર કર, નહિંતર કેહમણાં?"—તુરત તેણીએ પોતાની નાતરસ ખુની ભૂરી આંખનું કીરણુ તેની સામા નાખી પોતાનું ત્રિશૂળ ડાબા હાથમાં જોર પકડી ઉંચકયુ ને બંદુકડીથી મહાદેવી સામા નિશાન તાકવાનું ડોળ ઘાલ્યું.

"નહિંતર શું થશે?" હિન્દરાણીએ કશા પણ ડર વગર કરડાકીમાં પ્રતિઉત્તર વાળ્યો:—"ગર્વિષ્ટ ઓરત! તું શું સર્વને એક લાકડીએ હાંકે છે કે? રાજ્યમદ ને ધનમદ એટલો ન રાખ; બુદ્ધિમદ ને સમૃદ્ધિમદમાં છકેલી, મોટમોટાના ગર્વ અતિશય સુંદર સ્વરૂપમાં શોભ્યા ને ખંડિત થયા–તો તું કોણુ હિસાબમાં? ચલ આવ! જો મારો હાથ! પછી તારા શૌર્યબુદ્ધિનું માનગુમાન રાખ." એમ બોલતાં સાથ પોતાનો ભાલો કહાડી–મારી એકદમ તેના બખતરના ખુણાને ચીરી નાંખ્યું, ને આડી વાડે રણચાતુર્યથી અણુછતો એવો ધક્કો માર્યો કે **સ્વદેશહિતે** પોતાના હાથપર ઝીલી ન લીધી હોત તો બ્રિટાનિયા જમીનપર પડત. **હિન્દે** તુરત પોતાનો ભાલો દૂર ફેંકી દઇ **બ્રિટાનિયાને** પોતાની બાથમાં લીધી ને કહ્યું: "આ શાર્ય ને આજ ચપળતા?" હિન્દે વેરમય શસ્ત્ર ફેંકયું નહોતું તેથી **બ્રિટાનિયાને** કશી ઇજા થઇ નહીં, પણ **હિન્દની** હથિયાર યોજવાની કુશળતા, શૌર્ય ને ચંચળતા નિરખી તે મોહિત થઈ રહી. **બ્રિટાનિયા** જેવી સ્વસ્થ ઉભી કે–**હિન્દે** કહ્યું: "વિજયી, પણ બિકણ છોકરી! પારકા બળપડ ધુમી આટલો બધો મદ! કઈ સૈનિક રચના રચી તેં વિજય મેળવ્યા? દોલતમંદ થઇ તેમાં શું? પ્રપંચે વિજયી થઇ તેમાં શું? યુદ્ધકુશળતા દર્શાવવી હોય તો જોજે કોઇ દહાડો મારો હાથ! પણ હમણા"—

"અરે પણ હિન્દ"–એકદમ, ચમકીને **બ્રિટાનિયાએ** તીણો સાદ કહાડયો:–"પેલા એ મસ્ત પ્રાણીઓને પાછા બોલાવ, નહિંતર હમણા–"

"પાછો ફર, પાછો ફર, મારા શૂરવીર બહાદૂર!" અપ્રસન્નવદને ...ખિન શબ્દો દર્શાવતા મહાદેવીએ કહ્યું:—"પાછો ફર, પ્રિય ...ન પ્રયોજનનું ધાંધલ ન કર! બાવિસ તેવિસ વર્ષપર ...તા તે વિસરી જાય છે? એના નફાસ્ત્રે તને કેવો ... અને તને આશ્રય આપવાને અસત્ય બહાને ... વત્સ! એ મસ્તી હમણા નિરર્થક છે. ...! જગદંબારાણી હમણા આપણા ...ય સમય છે."

...દેવીની વિરૂદ્ધતાની વાર્તા ન

કર."—**બ્રિટાનિયા**એ ગરમાટથી કહ્યું અને પોતના હથિયાર મ્યાન કર્યાં, કેમકે વાઘ પોતાની શેઠાણીની આજ્ઞાને માન આપી દૂર ઉભો રહ્યો હતો. "ચતુરા, તારાના ઉદયની ને જગદંબાની વિરૂદ્ધતાની શા વાર્તા કરેછે? તારા પોતાના ગુન્હા ને ઘાતકીપણા માટે પ્રભુને ઠપકો કેમ આપે છે? તું શુ બોલવા શકિતમંત છે કે હું તારી સર્વોપરી સરદાર ને સત્તામાં ચઢતી નથી? તું શું મારાથી સંગ્રામ મેદાનમાં પરાભવ પામી નથી નાઠેલી અને રણક્ષેત્રમાં જ્યારે મારો એક પુત્ર જમીનને ભેટેલો ત્યારે તારા દશ કે વીશનો ભોગ નથી આપવો પડયો? તું ગમેતેવી શકિતવાન છે પણ મેં તને જેર નથી કીધી? મારૂં સર્વોપરીપદ સ્થાપ્યું નથી? તને મારા પગતળે ચંપાવાનો સમય નથી આણ્યો? અને તારો ઘોર સંહાર થતો મેં નથી અટકાવ્યો?"

"જ્યારે સિંહ મરી પરવાર્યો ત્યારે શિયાળવું મસ્તાન બન્યું!" પૂર્વવાર્તાનું સ્મરણ કરી, ઠંડે કલેજે **હિન્દે** અવાજ કહાડયો:—"જ્યારે બકરા, મૃગલા વનમાં રહ્યા ત્યારે રાજા શિયાળ થયો અને ત્યારેજ સર્વોપરી પદ સ્થાપ્યું ને ત્યારેજ ઘોર સંહાર થતો અટકયો! ચલ, બહાદૂર વીરરાજ! ચલ, આ સ્થળપર વિશ્રામ કરવો આપણને યોગ્ય નથી; કેમકે તેને વળી અપમાનનો ને બેવફાઈનો ને નિમકહરામીનો આરોપ મુકતાં વિલંબ લાગશે નહિં. તે તો તને રહેજમાં—સત્ય બોલવામાં પણ ફિસાદખોર ઠરાવશે! એતો આપદ્રષ્ટિ છે!"

"માતુશ્રી," **સ્વદેશહિતે** નીચાં નમી કહ્યું:—"તારે એવી બાબતની ચિન્તા રાખવી ન જોઇએ. તારે સત્યમાર્ગે વર્તવું છે તો કોણનો ડર રાખવો જોઇએ? ભુંડું તાકે તેનું ભુંડું થાય? તું ભલા માટે વર્તે છે ને સત્યની રાહે દોરવાય છે તો શાનો ડર છે? "પ્રભુ અને મારો હક" એ નીતિ તો સ્મરણમાંજ રાખવી."

"પ્રિય પુત્ર, તું જોતો નથી કે એ સબળ છે તેથી આપણી વાજબી દાદને, ફિસાદ ને હુલ્લડાઈમાં ગણે છે. રાજા પ્રજા ઉભયનું હિત ક
કયાં ઈચ્છે છે? ચાલ, ચાલ, આ સ્થળપર વધારે થોભવામાં આપ
મતી નથી." આમ બોલી **હિન્દ** ચાલવા તત્પર થઇ..

"સબર!" **બ્રિટાનિયા** તિરસ્કાર ભરેલા દેખાવે
તું વનપતી કહે છે? પેલા છાકટા મનુષ્યલોહીના
અલ્લીને? અથવા તેના ધર્માંધ પુત્ર ટીપુ
કોલસના ચેલા અગર ચોરોના શાહનૂશ
અઢારસો સતાવનની તારી શકિ

જેબવંતી (? !) કરનાર ખૂબી–નામજાદા નાનાસાહેબ, તાત્યાટોપી, ફીરોજશાહ, અથવા પેલી ગાંડી, ઝનુની, અક્કલસૂન્ય ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઇને ? વાહ ! તારી શક્તિઓ તો અતિ અદ્‌ભૂત ! તારા પ્રતાપી વનપતિનાં કર્મો તે બહુ ઉજમાળાં ! તેમની બુદ્ધિ શક્તિના જય કેવા સુઘડ ને તેજસ્વી છે ! અને તે વાતના સંબંધે વ્યવહારપક્ષમાં તું કેવી શોભે છે ? હું તને પુછું છું **હિન્દ,** એ લજામણા નામોનું સ્મર્ણ કરતા તને લજ્જા પ્રાપ્ત નથી થતી ? શરમ છે એવા વનપતિઓપર ! તેઓનાં કર્મો કેવાં કમકમાટ ભરેલાં હતાં ?"

"આરામધામે સુતેલા શૂરવીર નરોમાટે અયોગ્ય વચન ન બોલ"–જાણે હમણાપોતાના માથાપર કોઇનો અંકુશ છેજ નહિં તેવા દમામમાં **હિન્દે** કહ્યું:–"તેઓ પોતાના વંશજોની પગથીપર ચાલીને ને પોતાના કાળને અનુસરીને ને પોતાના ઉછળતાં લોહીના જોસ્સાને અધીન વર્ત્યા છે. એવી કોઇ સ્થિતિમાં નિર્બળ પણ ટટાર થયા વગર રહે નહિં; તેમનો સમય હતો–શૌર્યભર્યાં ઉત્સાહી હતા–સ્વતંત્રતાના અધીર હતા, ને સર્વત્ર જુલમ પ્રસરેલો હતો તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર સ્વચ્છંદે કેમ ન વર્તે ? વળી સમયે સમયે દેશાભિમાની જનના જોસ્સા કેમ ન પ્રકાશે ? **ભવાની**એ જો તેમની તરફેન ખેંચી હોત તો, હમણા તેમની સામા એકપણ વાંકો સખુન કહાડવાની કોણ તાકાદ ધરાવત ? પણ તેમને વખતે યારી દીધી નહીં ને સમય ફલીભૂત થયો નહિં. લૂટારા દેશ લૂટે તો રાજદ્રોહીગણાય, પણ વિજયી રાજા જીતાયલા દેશને લૂટે કે લૂટવા દે તો તેની કોણ ખામી કહાડી શકે છે ? તેને કોણ અપરાધી કહેવા શક્તિમંત થાય ? પોતપોતાના વિજયે સૌ જણ સર્વોપરી છે ! બાકી ટીપુ સુલતાનના અંગબળ ને તેના વિક્રાળ ભંયકર મુખ સામા ધસારો કરવાની હિમ્મત કરી શકે એવો સબળ યોદ્ધો તે કાળમાં યૂરોપમાં અથવા [illegible]ાખી દુનિયામાં કોણ હતો ? તે મૈસોરના ચિત્તાના શૌર્યભર્યા બળે બે [illegible] એક સામટો ઘાણ કહાડી નાંખ્યો ને તેની તે આબેહુબ ત- [illegible] તેને ટીપુ વાઘને અમર નામે. મશહુર કરે છે, તો એવા [illegible] નિંદક વાક્ય ઉચરવાં જોઇયે ? છેલ્લા ત્રણ તારા ન- [illegible] અને તેઓપણ અસત્યે વર્ત્યાછે એવું કોણ સા- [illegible] સ્થિતિમાં આવેલો શક્તિમંત પુરૂષ–જેનો [illegible] ખાઉધરાના વેગે લોર્ડ ડૈલહાઉસીએ [illegible] નહિં તો તે કેમ સકણો બેશે ?

મારા બાલકોના વીરજોસ-સ્વતંત્ર શૌર્ય તેં યુક્તિયે રૂંધી નાખ્યાં ત્યારે તેઓએ દગાબાજી ને ખુનરેજીને માર્ગે ફળ ચખાડયાં. ગુલામ શૂરવીર નિવડે ને વિજય મેળવે ત્યારે તે સાચા ને વફાદાર ગણાય છે; પણ તે વખત તેમનો પાસો અવળો પડયો ને"—અને તેણીએ જવામાટે મ્હોડું ફેરવ્યું.

બ્રિટાનિયા ગર્વિષ્ટ વચને, આશ્ચર્ય ને ખિજવાટ દર્શાવતી તીણે સાદે બોલીઃ-બેહેન હિન્દ! ત્યારે તું શું ફરીથી કહે છે કે ગુલામ, ગુલામ, ખરેખર તારા પુત્રો ગુલામ છે? શામાટે? જ્યારથી મેં તેમને મારા સ્વહસ્તમાં લીધા ત્યારથી પૂર્વના નવાબ, રાજા, રાણા, શાહનશાહો કરતાં ઓછી સ્વતંત્રતા ભોગવેછે? અને તેમના કલ્યાણ ને સુખવૃદ્ધિમાટે આટલા આટલા ઉપાય હું યોજુંછું, તોપણ, તું ને તારા પુત્રો-હું જાણે રૂશિયા જેવી ખરેખરી જુલમગાર છું ને તારૂં આર્યવર્ત જાણે બીજું પોલંડ છે એવું નિરંતર બોલો છો! ખચિત, તારાં આવાં શબ્દબાણથી મારૂં અંતર ભેદાઈ જાય છે, ને આટલું સુખ છતાં મને રૂશિયા જેવી જૂલમગાર ને ઘાતકી ગણે એ અતિઆશ્ચર્ય પમાડનારૂં છે! તારા જવા પહેલાં મને એ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કૃપા કરીને કર, કેમકે એ મને અતિશય બેચેન કરે છે."

"હું ધારૂંછુ કે જે બોલાયછે તે સત્ય છે."-મલકાતે મુખડે પણ તિરસ્કાર ભરેલા શબ્દે હિન્દ બોલી-"હું ધારૂં છું કે એ સઘળું ખરૂં છે કારણ તું તારા સ્તોત્રપઠનમાં-તારા શાંતિના રાજ્યમેલાવડામાં તારા મિશનરીના સમાજમાં-તારા રૂકાંતવાવણવાનાયંત્રમાં-તારા શેરના ઉન્મત્તવાયુમાં-તારા અગ્નિરથ ને વિજ્યુદ્યંત્રની કીર્તિના ગર્વમાં -બાર્લિનટ્રીટીના દેખાઇતા લાભના મદમાં-તારા રાજસભાના બંધનમાં-તારાં ઔદાર્યતા-પરાર્થ-પરમાર્થ ને સુધારાના ફાંકામાં અને તમામ તારી ઓગણિસમી સદીની સાંકેતિક કુશળસોદાઇ ને ગડબડીઠગવિદ્યામાં તું છાકી જઈને ઉપનેત્રે અંધ બની છે. આસપાસનો તને કશો વિચારજ ન[illegible] તેં જ્યાંસુધી તારૂં પેટ તૃપ્ત થયું નહિં ત્યાંસુધી લક્ષ્મિદેવીની આ[illegible] જારીજ રાખી; અને તારી ક્રિસ્ચાનીટિ તો તારા ખાઉધર[illegible] લપેટાપણાંનું-એક ખરેખરૂં બોલતું વાજીત્ર છે! તારી [illegible] છે કે જ્યાંસૂધી કોઇ માણસને ખાવાને ભોજન મ[illegible] (પછી તે ગમે તેવાં ફાટાંતુટાં હોય તો તેની ચોરલૂટારાથી રક્ષણ થવા માટે પોલીસ [illegible] જવું; તેને બીજા કશાની જરૂર [illegible]

કરે તો ઉંધે મસ્તકે લટકાવવો જોઇએ! અને વળી તું એમ પણ સમજે છે કે જ્યાંસૂધી પેહેરવાને વસ્ત્ર, ખાવાને અન્ન, રેહેવાને ઘર ને રક્ષણ કરવા પોલીસની આવશ્યકતા છે ત્યાંસુધી-જેમ ઐસાકને પૈસામાટે ભોંયરામાં પૂરવામાં આવ્યો હતો ને મૂવેલાં માણસોના હાડપિંજર બતાવી ભયભિત કરવામાં આવ્યો હતો ને પૈસાજ માટે જે અગણિત ભય બતાવવામાં આવ્યાં હતાં, તેવા સઘળા ઉપાયોથી પણ આ મારા પુત્રો પાસેથી દ્રવ્યહરણ કરવું!! બેવકુફ રંક સજ્જન! એ તારી મોટી ભૂલ છે! આ તારૂં અજ્ઞાનપણું ને મનુષ્ય પ્રાણીની સ્વભાવવૃત્તિનું બિનઅનુભવીપણું ને આર્યપ્રજાની સ્થિતિ સંબંધી બિનમાહિતગારી થોડા સમયમાં નવું શિખાડશે ત્યારે તને યથાર્થ જ્ઞાન થશે. અને ત્યારેજ તું જોશે કે રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ કેમ ચલાવવાથી આબાદીપર પહોંચિયે ને કેવે માર્ગે દોરાવાથી પાયમાલ થઇએ છીયે! તું રૂશિયાની વાત કરે છે? તારૂં ધારવું એમ છે કે પૃથ્વિપરની કોઈપણ સરકાર જાણીબુઝીને જીતેલી પ્રજાપર જુલમ કરેછે? ના! અમર ઝરાની પેઠે જુલમ જારી રહે ને અમલદારો સ્વચ્છંદે વર્તે ને ઉપરી રાજાઓ તેનાપર ધ્યાન ન પહોંચાડે તો રોમન મહારાજ્યના જેવી તેમની અવસ્થા જલદી થયાવગર રહે નહીં. પોલ લોક જે જે જુલમ, રૂશિયા તરફનો-તેના અમલદારો તરફનો ખમે છે ને વફાદારીના ડોળથી રૂશિયાની ઝુંસરીમાં જોડાઇ રહ્યા છે, તે વખત આવે, જેમ બીજા રૂશિયનો ઉઠે છે તેમ ઉઠયાવગર રહેશે નહિ.-પણ એ તો રાજકરતી ને રાજથતી પ્રજાના જુદા જુદા મતભેદની વાત છે; કે જુલમ પાડવો કિંવા નહિં ને જૂલમ પડે તો કેમ વર્તવું! ને કેટલા જુલમને અધિન થઈ રહેવું;-કેમકે જ્યાંસુધી જીવલેણ શત્રૂવટ થાય નહિં ત્યાંસુધી પડતી બાજૂ જયવંત થાય નહિં. જ્યારે અતિશય દુઃખ પડે ત્યારેજ સુખનાં સાધન ખોળવા નિકળે. જ્યારે અણીની ધીકપર વેરની ખુમારી આવે ત્યારેજ મરવું કે મારવું-જીવ આપવો કે જીવ લેવો એવો વિચાર કરી કુદી પડે

તો એવી વેળાએજ ફતેહના ડંકા વાજે! પોલ લોક જેવી આર્યાવર્તની
છે કે નહિં તે તું આજૂબાજૂનો વિચાર કરીને જો! તે સાથ
કે પોલ લોકો કેટલા વફાદાર છે ને આર્યપ્રજા કેટલી છે!
વફાદાર અશક્તિને લીધે છે; પણ સત્યમાર્ગે ચાલનારી
ની ખાણમાં મોકલી દીધેલા પોતાના બાંધવોનું
ગયા નથી, એ તેનો બાહરનો પોશાકજ બત-
ને નિરાંતે ઉંઘવું, એ કંઇ **બ્રિટાનિયા**,

મનુષ્ય જાતનો ઉંડામાં ઉંડો ને ઉંચામાં ઉંચો સાર્થક કરનારો હેતુ હોતો **નથી.** તેઓને કંઇ કંઇ પણ નવિન વસ્તુ જોઇએજ ! તેઓને પોતાના દેશને માટે કંઇપણ લાગણી ખરીજ !? તેઓ જડ નથી કે **પરરાજ્યની આણ જુલમથી પણ માને**! વખત સઘળું કરશે ! ઇતિહાસની પૂર્વ વારતાપર ધ્યાન પહોંચાડ! શું પેટના ભરવા ખાતરજ લાખો પ્રાણીઓના પ્રાણ ગયા, ધુળમાં રગદોળાયા ને ઘોર સંહાર થયો છે? પાંડવ કૌરવનું મહાભારતનું યુદ્ધ, ગ્રીક લોકનું ઇરાન સામાનું ઘમસાણ–રોમન મહારાજ્યનો પૃથ્વી વિજય–યૂરોપના જંગલીઓનું દક્ષણ તરફ ઉતરી આવવું–આરબ પ્રજાનું જંગલે જંગલ ભટકવું–જરૂસાલમની દિવાલ તરફ ક્રુઝેડરસના ટોળેટોળાં ધસી જવાં–મહમદે પોતાની તરવારને મેદાનમાં મોકલી દેવી–કાથોલિક અને પ્રોટેસ્ટંટ વચ્ચે ઘણા લાંબા કાળસુધી ઝગડો ચાલવો–સને ૧૮૧૪–૧૫ માં ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાકરાજ્ય સામા યૂરોપની સર્વ મોટી શક્તિઓએ ઐક્ય કરવું ને તેને હરાવવું–પુરાણપ્રસિદ્ધ ઇટલી ને ગ્રીસનું પુનઃસજીવન થઇને ઘુમવું–ફ્રાન્સ અને જર્મનીએ સહજ બાબતપર મોટી લડાઈ ઉઠાવવી–રૂશિયા અને ટરકીએ ધર્મને નિમિત્તે યુદ્ધ ચલાવવું–તારે આ દેશમાં સર્વોપરી પદ સ્થાપવું–અગ્નિના વરસાદ વરસાવી, લોહીની નીક વહેવડાવવી તે શા માટે? એ બધા બનાવો તુકડા રોટલા ને અંગઢાંકણમાટે હતા? ના! એલેકઝાંડર–સીઝર ને નેપોલિયન, પિહરસ–હાનિબાલ ને સિપિયો, ડરાયસ-લિયોનિદાસ ને પોરસ, દુર્યોધન–અર્જુન ને રામે કકરા રોટલામાટે ધરતી ધ્રૂજાવી લાખો કરોડોના કમોતે પ્રાણ લીધાં? ના! રાજ્યલોભ, કીર્ત્તિ, ધર્માંધપણું, વેર, સ્વતન્ત્રતા, પ્રજાની લૂટ, હક્કનું રક્ષણ, ધર્મને તેજસ્વી કરવો, સ્પર્ધા વિગેરે ઘણાં ઘણાં કારણો છે; એજ મનુષ્ય પ્રાણીના સુકર્મનો વસંત છે! એમજ થાય છે ને એમજ થયું છે ને એમજ થશે! કાળાંતરે તારા હાલના અમિરી મહાલયો–પ્રાર્થનામંદિરો–તત્વજ્ઞાન વગેરે સર્વ સમૂળગું વિસારે પડશે અને જમાનાનાં કર્મો–જો કે હાલના શાંતિબંધન, સત્તાતૂલાના ને નિર્લોભતાને દાવે અટકેલાં છે, તોપણ તે પાછાં જેમના તેમ જારી થશે! ૪ ચક્ર ફર્યા કરે છે તે ફર્યાજ કરશે! રામરામ પ્રિય ભગિની!"

"થોભ, કુળવંતા!" **બ્રિટાનિયા** એકદમ બોલી ઉઠી!

બન્યું, જે થયું તે થયું! નિર્માણકર્ત્તાની ઇચ્છાનુસાર
કારણસર આપણે શત્રૂતાને અચળ અમર કરવી
ગુમાવ્યું! દેશી રાજસણગાર રહિત થયા,
સજ્યા ને ઊજમાળા પ્રકાશ્યા! પ્રિ

સુઘડતા તજી, મૂળના દોષ સર્વત્ર પ્રસરિત કરે, એ તારી મર્યાદિત માન્યતાને સુંદર દાખવી શોભાવશે નહીં. તારા પુત્રોને નવાં નેત્ર બક્ષી નીતિયુક્ત સંભાષણ સંભળાવી યુક્તિવાનમાં મોહિત કોણે દર્શાવ્યા! તે વિચારી નિરન્તરના વૈરને ખંડિત કર! ઉદ્ધત સ્વચ્છન્દીપણું ત્યાગ કર! અને તારા પુત્રોપર રાજ ધારાનો અમલ કરવામાં મને સહાયી થા. ચલ આવ, આપણે એક સરખા પ્રેમના આલિંગનથી ભેટી ઐક્ય કરિયે ને જગતમાં સર્વને પરસ્પરનો-સ્નેહ-બંધુત્વ યથાસ્થિત ચીતરી બતાવી-ઉત્સાહના આવેશમાં-સંપનો જય દાખવી-મહારાજ્યનાં અમર નામનાં પ્રકાશતાં સ્વરૂપને પૂરેપૂરું તેજસ્વી દીપાવીએ."

"ઐક્ય કરીએ?" બીજીએ નાદાવાન ઝનુને, તીણા સાદે કહ્યું:-"હું ઐક્ય કરૂં? તું મૈત્રીભાવે ઐક્ય કરવાની વાત મારી આગળ ન કર! મારા તારા વચ્ચે કેમ સંધિ થાય? રણસંગ્રામમાં, તારા ઝનુની મુખ્ય શૂરવીરોએ જથાબંધ મારા પુત્રોને, જેઓ દુશ્મનનો રસ્તો કટાર ને બાણ ને અનિવાર લોહમય હાથથી સ્વચ્છ કરતા હતા ને જઓએ ઘણા વખત સૂધી ટકાવ રાખ્યો હતો, પણ આખરે તારા સેતાનિયત ભરેલાં શસ્ત્રો-બંદુક-તોપના ગોળારૂપી અંગારાના વરસાદમાં બળી ગયા ને કપાઈ મૂવા તેઓને પાછા આપ;-મારા શેરમર્દ નેજાબરદારો, જે તારા બેયોનેટના અચળ કોટ સામા ખરી દ્રઢતાથી ટકી રહેતા, ને જેઓનાપર તારા સિપાઈઓએ કાળપુરૂષની માફક ગોળીઓને માર મારી ઘાણ વાળેલો ને યુદ્ધદેવને તેના લોહીથી તૃપ્ત કરેલા તે પાછા આપ;-મારી ભૂમિના અમીર ઉમરાવો ને યુવરાજ ને શાહજાદાઓ ભૂખે મરીને અન્યરાજ્યસ્થાનમાં ભટકે છે-કેટલાક મરી ગયા છે, અથવા પોતાની જીંદગી-પોતાનો વાજબી હક્ક ખોઇને દારિદ્રાવસ્થામાં નજરકેદ થઇ ગુજારે છે તે પાછા આપ;-તારી અવ્યવસ્થ રાજનીતિના આધારે ને જૂલમથી હજારો બલકે લાખો મારાં રંક બાલકો પાયમાલ થઈ ગયાં છે ... પાછા આપ;-ડેલહાઉસીની પોતાની એકલપેટી-રે તું કેહે છે તેવી ...ક્તહારી રાજનીતિથી જે રાજ્યો હોઇયાં થયાં છે તે પાછાં આ-... બિરાર પ્રાંત જે વિનાહકે તારા હાથમાં છે તે પાછો ...જે જેઓને તેં અસત્ય ન્યાય આપ્યો હોય તે સત્ય ...અયોગ્ય કારણે તેં બંદીખાને પૂર્યા છે તેમાંથી મુક્ત ...ઓને નામના બનાવી દીધા તેમને પૂર્વપદે ...તાં શેહેરો, નગરો, જેના કારખાનાના

હુન્નરથી આખી દુનિયા હેરતમંદ થઇ પ્રશંસા કરતી હતી અને જેણે–અફસોસ ! પહેલી તારી વૃત્તિ આ દેશ તરફ ખેંચી–જેની કાન્તિથી તું ઝાંખી પડી ગઇ–જેનું દેખીને તું શિક્ષણીય થઇ અને હમણા જેનો તું સ્મશાન સમાન મૌન્ય ધારણ કરેલા જોય છે, જેના જેવા તારા માન્ચેસ્ટર ને બરમિંગહામ આબાદી–ચઢતીની ટોંચપર પહોંચ્યાં છે, તેવાં મારાં નગરો પાછાં આપ;–વારન હેસ્ટિંગ્સ અને લાર્ડ કલૈવ મારા પુત્રોના ડાચાંમાંથી જે અનરગળ દોલત–હીરા, મોતી, માણેક, સુન્નું, રૂપું વિગેરે લઇ ગયા છે તે પાછું આપ;–મારા પુત્રો, જે કારીગરી ને હુન્નર વગર રખડે છે તેમના પોષણના સાધન પાછાં આપ;–આર્યાવર્તના પહાડમાંથી આજ પચાસ વર્ષ થયાં દોલત નામની નદીનો અમર ઝરો, ધોધબંધ સપાટાભેર ઇંગ્લંડ સાગરમાં પડે છે અને તે ધોધવો ને પટ હંમેશ વધતાજ જાય છે, અને જે દ્રવ્યથી મૈસૂરના ચિત્તાનો વધ કરનાર અને વાટરલુમાં વિજય મેળવનારનું પુતળું હાઇડપાર્કના ખુણામાં ઉભું કરવામાં આવ્યું છે તે દ્રવ્યનો ધોધવો આ બાજૂએ રેડ;–તારી આગલી સરતો કેવા કેના કસમ ખાઇ કીધી હતી તે યાદ કરી તેને અમલમાં લાવ. આ સર્વ તું પુનઃ પૌષ્ટિક કરશે ત્યારે સંપીલાં થૈશું ! ત્યાં સૂધી કદી આપણા વચે બંધુત્વ–સ્નેહાળપણું ને ઐક્યતા થનાર નથી."

"ત્યારે મેં તો કશું ખમ્યુંજ નથી ?" **બ્રિટાનિયા**એ જેમ એક બાળક પટાવતો ને ફોસલાવતો બોલે તેમ જવાબ વાળ્યો:–"મેં તો કશું ગુમાવ્યુંજ નથી ? તારા તરફથી મેં કશું શોષ્યુંજ નથી ? જે તેં ગુમાવ્યું તેમાંથી કશું બાકી સાકી નિકળતુંજ નથી કે ! ? કલકત્તાની બ્લાકહોલમાં, પેલા ઘાતકી સુરાજદૌલાએ મારા પુત્રોનાં દિલ કંપાવે તે રીતે પ્રાણ લીધા તે કેવું કમકમાટ ઉત્પન્ન કરનારૂં કર્મ છે ? તારા પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીમાં મારા પુત્રોને કાપી નાખી, પાણી ને લોહી એક કીધાં તે તારૂં મહદ્‌ભૂત કર્મ હશે ! લખનૌ અને મુલતાનમાં સગાંસંબંધીનો મિલાપ કરાવ્યા વગર તરફડીયાં મારતા જે સંહાર વાળ્યો તેનો બદલો કોણ આપી શકશે ? કાનપોરના કુવામાં સેંકડો-મારા એકલાં પ્રિય બાલકો નહિં પણ મારી કોમળ–સકુમાર દેવાંગના સરખી દુહિતાઓના તેના નિર્દોષ–નિર્મલ–નિરપરાધી બચાંઓ સહિત કકડા ટુકડા કીધા, અબળાઓ ને બાળકોને ન ખમાય એવી રીતે ચીરી નાંખ્યાં, સ્ત્રીઓના સ્તનો ન ખમાય એવી સ્તિથિમાં કાંપી નાંખ્યાં શરણાગતનાપર અઘટિત બલાત્કાર કરી તેમની લાજ લૂટી; અને એ બધાં છતાં તેમનાં પ્રિયપતિઓ સમક્ષ તેમને હલકી

પાડી, કાપી નાંખી, કુત્રાઓને ભક્ષમાટે સોંપી દિધી એ શું? અફસોસ! આ હીણું કર્મ યાદ કરતાં મારો જીવ ઉકળી જાય છે! એ વળી દૂર નહિં, પણ ગઇ વીસીમાં બન્યું છે, તે કંઇજ નહિં કે, હિન્દરાણી? એ બધાનો બદલો શાથી વળે? ટીપુ રાક્ષસે મારા કેટલાં પુત્રોને ચુસી ખાધા તેનો બદલો તું મને આપવા શક્તિમંત છે? આર્યકુળભૂષણના દૂષણયુક્ત કર્મો. વિવિધ પ્રકારે દોષયુક્ત દેખાતા તને ન હશે?

હિન્દરાણીની પાણી વહેતી આંખમાં મોહક પ્રકાશ ચળકવા લાગ્યો! બ્રિટાનિયાના પ્રતિઉત્તરથી તે વધારે જોરપર આવી; કેમકે તેમાં કશું વજન તેને જણાયું નહિં.

"ત્યારે આયરલંડના સિતમગિરપર વિજય મેળવનાર અને જેમેકાના બંડખોરને તાબે કરનારની માતુશ્રી એવી ઉમેદ રાખે છે કે ખરા હકને માટે ઉથળ પાથળ કરનાર પ્રજાએ તેના સખત રાજકરનારા સામા પવિત્ર ને સત્ય લડાઇ—હંમેશ ચાલુ રહે એવી પ્રબલ લડાઇ ઉઠાવવી? અને અમેરિકાના યુનાઇટેડસ્ટેટસના લોકો જેમ છૂટાપણાનો વાવટો ઉરાડવા લાગ્યા તેમ ઉરાડવો? એવી ઇચ્છા હોય તો તે પણ થશે!—પણ હાલના રાજકરતાની રૂઢી—યુનાઇટેડ સ્ટેટસ જેથી સ્વતંત્ર થયું અને એક મોટું સંગ્રામ ઉભું થયું અને તેમની સાથેનો તમારો (બ્રિટિશ લોકનો) રાજકીય સંબંધ તૂટયો, તેના કરતાં વધારે સારી **નથી**. એ રૂઢીએતો આર્યસ્થાન વચ્ચેનો પણ સંબંધ પૂરે પૂરો તૂટવો જોઇએ. પણ તેમ થતું નથી ને થનાર પણ નથીજ એ મારી કૂળ મોટપ છે એમ સમજ. આપ્રજા ગમે તેવા નિરંકુશ ધારા (જો કે દેખાઇતા અંકુશિત છે, પણ "કાયદા બાંધવામાં પ્રતિનિધિપણાનો હક જે રૈયતને અમૂલ્ય છે ને માત્ર જુલમગારોનેજ ડરામણો છે," તેવો પ્રતિનિધિપણાનો હક ન આપવામાં આવે ને કાયદા જે પ્રજાની સમ્મતિથી થવા જોઇએ તેને બદલે સ્વતંત્ર રીતે યથેચ્છ ઘડવામાં આવે છે, તેવા અંકુશિત ધારા!)—ધૈર્યતાથી ખમવા આનાકાની કરે એવી નથી! એને યોગ્ય માન આપે છે! તારી કહેલી કેટલીક વાતોને હું સ્વિકારૂં છું, ને તેવા હિણા કર્મો દયામણા છે! પરંતુ એમાં નવલવિશેષ શું છે? તું ત્રણગણા રોશથી ને દ્વેષથી "૫૭ ના બળવા" ને જોય છે, પણ સેંકડો મારા બાલકોને અભય વચન આપ્યા પછી, વેરના ભડકાં સમાવવા, ખારિલા માનતૃષ્ણામાં અંધ બનેલા સત્તાધારીઓએ કેટલાકને ઉંધે મસ્તકે ઝાડે લટકાવ્યા, ને કેટલાકને તોપના ગોળાએ હવામાં ઉરાડી નાંખ્યા અથવા તેમના અવયવોના ટુકડે ટુકડા કરી ગીધ, કાગડા કુત્રાને ખાવામાટે

પવનમાં ઉરાડી દીધા ! અથાથ સ્ત્રીઓ, પોતાના પતિના મરણથી, ઘર બહાર વગર-જેના ઘરો બળવામાં મદદને બહાને તેં લૂટી લીધાં છે તેઓ તીત પડતા તાપમાં ઉઘાડે પગે બળે છે તેની કોણ દાદ લે છે? હજારો સ્ત્રીઓ રાતને દહાડો અન્ન વગર ટળવળે છે, તેઓના કુમળાં બચ્ચાં ભૂખે પીડિત થઇ તેમની માતાની છાતીપરજ-સ્તનના ચામડા ચુસતા મરી જાય છે, ભૂખે પીડાઇને સ્વરૂપવાન સુંદરીઓ અનીતિનાં કર્મો કરે છે, કેટલાક મુડદાંઓ રસ્તે રઝળે છે, જેની કોઈ તલાસ પણ લેતું નથી, એ તારી તરફનો કેવો આશ્રય છે? એ કેવો દયામણો દેખાવ ! એ જોતાં કોની છાતી ફાટી નહિં જાય.? મારાં મેહેલો-દેવાલયો ને મસીદો જમીનદોસ્ત કીધાં, ગામડાંના ગામડાં ભડકે લગાડયાં એ શું ! રણસંગ્રામમાં ઘવાયલાં પ્રાણીઓ જ્યારે પોતાની તરસ મટાડવા પાણી પાણી બુમ મારતા ત્યારે કોણે તેમને મોતનું જાલમ પાણી પાયુ હતુ'? અપરાધી ને નિર્દોષ સર્વેની સામટી કતલ કરી નાંખી! વગર વિચારે ને કશોપણ ભેદ રાખ્યા વગર બેયોનેટપર તેમનાં શિર લટકાવી દીધાં! શરણાગત શાહજાદાઓને તોપના મુખ આગળ ધર્યા એ શું કંઇ નહિ? ખચિત આ બધી વાત, તું તારી ભૂમિપર ગયા વગર ભાગ્યેજ સ્વીકારશે! હું ધારૂં છું, **બ્રિટાનિયા**, જે અન્યોઅન્ય હમણાં બોલાયુ છે તે પરથી સ્પષ્ટ સાબીત થઈ ચુકયું છે કે મારા કરતાં તારેમાટે બોલવાનાં બમણાં ત્રમણાં કારણો છે. તારા રકતના એક બિંદુમાટે, મારા રકતનો મહાસાગર ઉભરાવ્યો છે."

હવે **બ્રિટાનિયા** ફીકી પડી ગઇ. તે સ્તબ્ધ ઉભી રહી! પૂર્વ વર્તોનું ને હાલના રાજબંધનનું અથેતિ મનન કરી ગઇ અને ઘુમરાયલે વદને મનમાં બડબડવા લાગી. મત્સરે ભરાઇ વેર બુદ્ધિએ હિન્દ દેવીને મહેણાંટોણાં મારવાં તેને ગમ્યાં નહિં. કારણ તે મહાધીર ને પ્રપંચવીર હતી; તેથી ઉદ્ધત સહાસિકપણું ન કરતાં સ્પષ્ટવકતાનું ગુમાન ધરી પ્રપંચવિજય મેળવવા યત્ન કીધો. તે કંઈ ગાંજી જાય એવી ન હતી. હિંદનું મન ન દુભાય એવા યુકિતવાળા આચરણ તેણે તેથી આચર્યાં.

સ્વદેશહિત આ પ્રમાણેની વાતો સાંભળી સડકજ થઇ ગયું. અને આનો અંત કેવા પ્રકારે આવશે તેના વિચારમાં તેનું મન રોકાયું. જુગલ સ્વરૂપની મેહેણા મારવાની યુક્તિ, સ્વભાવવૃતિને સંકોડાવી સમય સમયના રંગના દર્શન થવા, નિડર સાહસહોરી નિર્ભયતાથી પરસ્પરની ખોડ ખાંપણ બતાવવી-છણકાથી ગમન કરવું-ઈચ્છા ઉપરાંત પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા-પણ

સ્વાર્થેતો પોતાનો સાંધવોજ ઇત્યાદિ નિહાળી સંકોચિત સ્થિતિએ મૌન્ય ધારણ કરી, વિવેકે સત્ય શું છે તે પર વિચાર કરતોજ તટસ્થ જડભરત માફક ઊભો રહ્યો હતો !

"બ્હેન હિન્દ, મેં તો તારૂં કશું રૂડું કીધુંજ નથી." નમ્ર, પણ મોટે શબ્દે **બ્રિટાનિયા** બોલી:–"જ્યારે લડાઇનાં વાદળાં ચોપાસ ઘેરાઇ રહી, એ હમણાં તૂટશે, હમણાં તૂટશે એમ લાગતું હતું ત્યારે તારે માટે મેં શાંતિવાચક શબ્દ નથી ગજાવી મુકયો ? મેં તારા બાળકોને, સેંકડો ધર્મમાંથી ગમે તે ધર્મમાર્ગે ચાલવાની છૂટ નથી આપી ? જે ધર્મને માટે યૂરોપ–એશિયા–અમેરિકામાં હજારો ને લખો મનુષ્યો કમોતે માર્યાં ગયાં, કેટલાકો પીડિત થયાં, કેટલાકોએ દેશવટો લીધો અને અનેક પ્રકારે હાનિ થઈ, રાજમેધયજ્ઞ થયો અને રાજાને રાજપદ ત્યાગ કરી દેશવટો લેવો પડયો ત્યારે ધર્મની સ્વતંત્રતા મળી, તે તારા પુત્રો યથેચ્છ રીતે પાળેછે. મેં તારા રાજા, રાણા ને નવાબોને, વચન આપ્યા પ્રમાણે (હા! મેં તે વચન કેવી સારી રીતે પાળ્યા છે, જો કે મેં એકાદ બે બાબતમાં તેમના હકપર તરાપ મારી છે, પણ તેમાં શું ?) વફાદારીથી તેમના વાજબી હક ને મરતબાસર નથી રાખ્યા ? તારા પુત્રો વિદ્યાહીન હતા તેમને જ્ઞાની થવા મેં પાઠશાળા ને શાળા ને સર્વવિદ્યાઉત્તેજકાલય ને હુન્નરના સ્થાનો નથી સ્થાપ્યાં ? મેં તારા દેશને રૂડું રાજબંધન અને અદલ ધારા આપી, જે જૂલમગાર ધારા ને નઠારાં રાજબંધનથી તું પાયમાલીએ પોંહોંચી હતી, તે કરતાં અતિ શ્રેષ્ટ પદ્ધીએ નથી પોંચાડી ? મેં તારા પુત્રોને છાપાની છૂટ–જે અમૂલ્ય–અતુલ્ય હક મેળવવા પ્રત્યેક પ્રજા વલખાં મારે છે, પણ તેમાં તેઓ નાસિપાસ થયા છે તે નોહતી આપી ? (અને હાલમાં જે છીનવિ લીધી છે, તે ડાહાપણ વાપરી લીધી નથી, પણ ઘણું અવિવેકી ને અઘટિત પગલું ભરાયું છે ને તે વાત મારાં ધ્યાનમાંથી ખસી ગઇ નથી!) મારા જયધ્વજ નીચે વેપાર ને ઉદ્યોગ વધ્યા નથી ? તારા જે મોટા શાપો–સાપો, ઠગી, સતી, બાલહત્યા ગર્ભપાત અને તેનાજ બીજા ભાઈબંધ તેવાજ દુષ્ટ રિવાજોનો મેં અટકાવ નથી કીધો ? એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં જતાં હજારો પ્રકારના દુઃખ નડતા ને બીક ને ભય સર્વત્ર પથરાયલાં રેહેતાં, ને જીંદગીની સલામતીની આશા ભાગ્યેજ રાખી શકતાં, તેમાંથી મેં મુક્ત નથી કીધાં ? અને હવે મારા જયધ્વજતળે બદ્રિકેદારથી તે સેતુબંધરામેશ્વર સૂધી, ગમે ધોરી રસ્તે કે ગમે જંગલને રસ્તે સુન્નું ઊંછાળતાં ચાલ્યાં જાય તો તેનું નામ કોણ દઈ શકે છે ? જો કદાચિત

કોઇ દંગાખોર, પિંડારો કે વાટપાડો રૈયતને કનડે છે તો તેનો એકદમ બંદોબસ્ત નથી થતો અને તેને ઘટતું સાસન નથી થતું? પૂર્વાપર જે જૂલમ કંપાવતો હતો તે ક્યાં છે? મોગલ શાહનશાહત જે જૂલમ ગુજારતી ને જબરજસ્તીએ દુઃખ દેતી ને મરાઠાઓ આજે આ ગામ તો કાલે બિજૂં ગામ એમ લૂટફાટ કરતા તે ક્યાં છે? બેહેન હિન્દ! આ બધા મારા ઉપકાર જેવા તેવા નથી-તું વિચાર કર! જ્યારે તું શોક ને ભયથી થરથર કંપતી હતી ને વારંવાર તારા નસિબને શાપિત કરતી હતી ત્યારે તેમાંથી તને કોણે મુક્ત કીધી છે? તારા પુત્રો શું નથી કહેતા કે "મારા રાજ્યમાં અમને ચમન છે", અને વાઘ બકરી એક ઓવારે પાણી પીએ છે? પણ તેને કોઈ પ્રકારનો ભય નથી! મારા રાજ્યમાં સૌ પોત પોતાનાા ઓછા વત્તાં નસિબ પ્રમાણે સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ સ્વેચ્છા પ્રમાણે છચોક કરી કેવા વિરાજે છે!"

"અને એ સર્વ તેં કેવા ઉદ્દેશે કીધું?" મહાદેવી હિન્દે ઘણ-દમામ સાથ ઉત્તર વાળ્યોઃ-"તેં આ સર્વ ઉપકાર કીધા તે કેવા હેતુથી ને કેવા પ્રકારે તેમાં તું મને ભુલાવો ખવાડવા ઇચ્છે છે? એ સર્વ કાર્યમાં તારો તો કશો સ્વાર્થ હતોજ નહિં એમ બતાવી તું કેવી તાલમેલ રમે છે તે જાણે હું સમજતીજ નહીં હોઉ કેમ? એમ છેતરવાથી તને શો લાભ? મારા પુત્રોપર તેં વિશ્રાંતિના આશિર્વાદ રેડયા તે એટલાજ માટે કે તારા પુત્રો તેની મેહેનતનાં ફળ પ્રાપ્ત કરે!-સંકલ્પવિકલ્પનાં આચરણ વગર બ્રાહ્મધર્મને પ્રવર્તાવી સતેજ કરવા દીધો-તેમની સ્વેચ્છાનુસાર પાળવા દીધો, તેમાં તારી અંતર પ્રીતિ કરતાં સ્વાર્થવૃત્તિ વિશેષ છે! પ્રવૃત્તિમાં રાચનારી-ધર્મઅર્થે નિરંતર મથન કરનારી-ધર્માભિમાન દાખવનારી-ધર્મવૃદ્ધિના ઉપાય ન યોજે અને મારા બાલકોને સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દે તેમાં કુશળ કૌશલ્યત નથી; તારા ધર્મપર તને જોઇએ તેટલી આસ્થા નથી-તેમનાપર તારો પૂરેપૂરો ભાવ નથી-જ્ઞાનની વૃદ્ધિ નથી અને સજ્ઞાન નિવૃત્તિના ભોક્તાને યોગ્ય સત્વગુણ પ્રધાન નથી! તે નિર્માલ્ય છે, તેની અંતર શુદ્ધિજ ક્યાં છે? આવાં આવાં યોગ્ય કારણસર તું સંકોચિત થઇ, અંકુશિત રહી તેમના ધર્મની આડો આવી નહિં, ને તેથીજ તારી ભરમ ભરેલી પવિત્રતા સતેજ પ્રકાશિત દર્શન દે છે! અને તું કુળમોટપનું માન ધરાવે છે! વળી તું આડે ન આવી તેનું બીજું ખરૂં કારણ આ પણ છે: ધર્મમાં માથું મારવાના પરિણામ યથાસ્થિત તને ખબર છે; અને એવા વિરલાઓની સામા તારી અડગ ઢાલ ટકાવી રાખવા તું અસમર્થ છે! તેથી વેરના ભડકા ઘણા જલદી સળગી

ઉઠેછે માટે તું મૌનવૃત્તિ ધરી રહી!–તેં ધાર અને મૈસોર–ગ્વાલીયર પાછાં સ્વાધીન કીધાં, કેમકે મારા પુત્રોની પ્રીતિ તેમની માતુશ્રી તરફથી પાછી ખસી નથી એ તું સારી રીતે સમજે છે! અને બીજી તારી ઇચ્છા આ પણ ખરી કે એવાં એવાં રાજ્યો પાછાં આપવાં કે જેથી બીજા રાજકુંવરો એમ સમજે કે આપણી જીંદગી સલામતીમાં છે અને રાજ્ય સમાધાનીમાં છે! પણ તેઓના રાજ્યાસન તો યથાર્થ રીતે તારાં શૂરવીર સિપાહોના બેયો-નેટપર ભેરવેલાં છે–તેઓની બાદશાહાયતની સલામતી આળસુપણામાં, અ-સાવધતામાં અને અચંચળવૃતિમાં છે–તેઓ લગાર ચેંચું કરે કિંવા તારે અનાદાર બતાવે તો તેમની ભાગ્યદશા ફરી જતાં વિલંબ લાગે નહિં; અથવ તારી ઇચ્છા એમ થાય કે આ રાજકુંવર રાજ્યસત્તાને યોગ્ય નથી અથવા આ રાજકુંવરને ગાદીનશીન થવા દેવો નથી તો તેમ મનભાવતું કરતાં તું અચ-કાતી નથી. તેં મારી સંતતિની જ્ઞાનવૃદ્ધિ અર્થે પાઠશાળા અને શાળાઓ સ્થાપી એ સત્ય છે,પણ તેમાં તારો સ્વાર્થ તો ખરોજ–કે મારા પુત્રો મારૂં સ્નેહાળપણુ વિસરી જાય ને તારામાં એકત્ર થઇ ઐક્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે–તનેજ પૂજ્ય પ્રમાણે–તારાં સ્તવન ગાય–મને નિંદે દોષ વર્ણવે–અને તારે માટે એમ ગાય કે "વિજય દેવી બ્રિટાનિયાનું રાજ્ય અમર તપો." પણ જ્યારે મળમય નેત્ર નિરખતાં આમાંનું કશું તારા જોવામાં આવ્યું નહિં, અને ઉલટુંજ બનવા માંડયું, ત્યારે જ્ઞાનવૃદ્ધિના દ્વાર બંધ કરી તારો રોષ દર્શાવ્યો! તેમને માટે નિંદક વાક્યો ઉચરી ગઇ પ્રમાણિકપણું ને સત્યતાના અંશ ઝબૂકે છે તે વેપારવૃદ્ધિના મુખ્ય સ્તંભ છે–અને વેપાર તો તારો અંતરાત્મા છે! અને વેપારવડે તું જગતપ્રસિદ્ધિમાં આવીછે (બાકી તારી ગણુના કોણ કરત!) તેના રક્ષણાર્થે ન્યાય પ્રમાણિકતા ને સત્યતાનું દર્શન દેખાડે તેમાં મુજપ્રત્યે થોડો ભાવ છે. મારા પુત્રના લાભાર્થે આવા ધારા નજ હોય! છાપાની છૂટ ક્યાં છે? તારા ધુંધવાતા, ચ્હીડિયા, નગુણા પુત્રોના ઉપદેશથી મારા પુત્રો પાસેથી છીનવી લીધી! તારા નામને જેબવંતું કરનાર છાપાની છૂટને તેં! જડત્વપણાથી છીનવી લીધી! જેને માટે મેકાલે ને મટ્કાફે અમર કીર્ત્તિ સ્થાપન કરી–ગર્વથી દિવ્યલીલાં દર્શવતા આરામધામે પોઢયા તેમની આપેલી અમૂલ્ય અતૂલ્ય સમૃદ્ધિ વિનાપ્રયોજને નિર્મલ બાહાને ઝુંટવી લીધી-સત્ય ને વાજબી ફરિયાદો દર્શવતા, સ્થિતિભૃષ્ટ કરવા અને સ્વતંત્રતા દાબવાં છાપાની સ્વતંત્રતાપર અસહ્ય ઘા કીધો! વેપારવૃદ્ધિ ને ઉદ્યોગ કળાકૌશલ્ય ની આબાદી કરવી એ તારાં સ્વાર્થી કર્મો છે; રાજ્યને સબળ સતેજ રાખવામાટે, વેપાર વ્યવસ્થાનું જયદર્શન કરાવવું અવશ્યનું છે! જે કર્મો

પ્રત્યેક પ્રાંતના રાજાનાં છે અને વાણિઆઓ એથી સમૃદ્ધિવૃદ્ધિ, માન મરતબો ને વિજય સમજે છે! એક મહાપરાક્રમી યોદ્ધો એક સૈકામાં પ્રાપ્ત કરે તે વાણિયાની ઓલાદ એક દશીમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે! તો તારા જેવી નિપૂણ કાંતાના પુત્રો કેમ ન પ્રાપ્ત કરી શકે? આ તો સ્થાપિત વાર્તા છે કે પોતાની સમૃદ્ધિ ને મોટપ વૃદ્ધિના ઉપાય આદરવા કોઇ પછાત પડે નહિ. સર્વ ચક્રવર્તી રાજ્યોમાં સમૃદ્ધિસૂખદર્શન તું જે અધિક કરાવે છે, ને અતિસુખકર વૈભવ ભોગવે છે તે શાના ને કોના પ્રતાપે? તારા વિનય વચનની હું સ્પૃહા રાખનારી નથી. હું વિવેકી છું, તોપણ સત્ય વચન બોલવે વિજય સમજુ છું! *વેપાર સુખના લાહવા વિશેષ કોણ ભોગવે છે તે વિચાર કર અને કોના દેશના વેપારને વિશેષ ઉત્તેજન મળે છે—આર્યાવર્તના કે ઇંગ્લીશસ્થાનના? મારા પુત્રો કેવી દુર્દશામાં આવશે (પ્રભુ તેનું રક્ષણ કરો!) તેનો વિચાર કર્યા પહેલાં તારા માન્ચેસ્ટરન પ્રવૃત્તિમાં રાચનારાઓ કેવાં પ્રતાપી કર્મ આદરી વિજયી થયા છે? તેઓ સકળ પ્રજા વર્ગમાં અળખામણા થયા છે અને તેને ઉત્તેજન આપનાર નિંદાયોગ્ય છે! માન્ચેસ્ટરનો લાભ જાળવતાં આ દેશ પાયમાલીએ પોહોંચ્યો છે. વેપારમાં મારા લાભ કરતાં તારા લાભ તરફ વિશેષ જોવામાં આવે છે! હિંદુસ્તાનના કારીગરના કલ્યાણ કરતાં માન્ચેસ્ટરના માટે વિશેષ દયા બતાવવામાં આવે છે. ઠગી ફાંસિયાના નાશ માટે તારી રૂણદારછું, પણ બીજા ત્રણ શાપો માટે દુઃકાળમાં પતાવું છું. તેમાં કેટલુક ખોટું થયુંછે ને કેટલુંક સુધારવાનુંછે. બાલહત્યા નવી ઉત્પન્ન થતી પ્રજાને કચડી નાંખનારો અને કેવ કેવા વિરલા સરજનહારે સરજેલાનો નાશ કરનારો ઘણો મોટો અજીમ ગુનાહછે, પણ એ ગુન્હામાં અદ્યાપિ કોઇને એવી શિક્ષા થઈ નથી કે જે જોઇને સર્વ પ્રજાને ચોંપ લાગે ને થથરી જાય. ખૂણેખોતરે બાલહત્યા થાય છે! રજ વાડાઓમાં કુળ મોટપના માર્યા ઘણી સકુમાર બાળાઓને દુધ પીતી કરવામાં આવે છે! માટે તારા પોતાના માન રક્ષણાર્થે ચાંપતા ઉપાય લેવાવા જોઇએ. ગર્ભપાતનો પ્રતિબંધ કીધો, પણ ગર્ભપાત થતા નથી

---

* "The injury inflicted on the Home-trade by the importation of piece goods from India," and their solicitation to the Ministry "introduce a clause in the new Act *prohibiting the exportation of cotton machinery to India, or its employment within that country.*"

Auber's Rise and progress of B. Power in India V 2nd, P. 136.

એની તારી પાસે કોઇ પ્રકારની સાબીતી નથી. ઘણી કુમળી બાલકીઓ તારા અક્કલસૂન્ય પુત્રોના અંધપરંપરાના મંડળબંધારણથી બાળવિધવા થાય છે. તેઓ મદનાધિન થઇ અનીતિને માર્ગે દોરવાઇ ગર્ભવંતી થાય છે ને પછી સ્વલજ્જારક્ષણાર્થે પાતક કરે છે ને પીડિત થાય છે, તેના પ્રતિબંધના તેં ક્રિયા ધારા કહાડયા છે કે જેથી આવા કમકમાટ ઉપજાવનારાં બંધનો જડમૂળથી ઉખડી જાય! પુનર્લગ્નના ધારા હોય તો—બળાત્કારે પણ સ્ત્રીઓને નર્કયાતનાના માર્ગમાંથી મુક્ત કરવાના ધારા હોય તો, તે સુખકર, યશસ્વી આશીશમય ને સ્તુતિપાત્ર ગણાય. પણ તારા કાઉન્સિલરો નવરાનવરા નવા નવા નિરર્થક, પ્રજાને પીડિત કરનારા, તેમનો સ્વતંત્ર હક લુંટનારા કાયદા પ્રવરતાવતા પરવારે ત્યારે પ્રજાની આબરૂના રક્ષણકર્તા, પ્રજામંડલને સુખદાય, પ્રજાની મોટપની વૃદ્ધિકરનારા ને પ્રજાને અનીતિના માર્ગથી અટકાવનારા ધારા ઘડી આશીશ લે કેની? અને તું સતીને માટે શું કહે છે? આર્યે પ્રજાની બુલંદદરજ્જાની ને શૌર્યતાની સંસ્કાર વિધિ-જે અમારા વંશપરમ્પરાથી ચાલી આવેલી તે સતી છે! વહાલી બ્રિટાનિયા! તે પ્યારના અમર ઝરાની એક સાચી પણ નાસિપાસ થયલી પ્રીતિ કેટલી હદે સ્વર્ગદ્વાર તુલીક કીર્ત્તિ સહીત લઇ જાય છે તેની, પ્રૌઢતાને જેબવંતી નિશાની છે! કાળાંતરે અસલ નિયમ તૂટી ગયો, ઘણો તફાવત પડી ગયો ને જુલમના અંગનું ઉમેરણ થયું ને સતીપણું નિંદાયું. પૂર્વાપર સાચા પ્રેમને માટે મનુષ્ય હોમ અપાતો હતો, પણ તેં જોયું તેમ જુલમને આધીન થવું નોહતું પડતું! સતીનો મહિમા અતિશય હતો, તેને માટે સ્વર્ગમાં દિવ્યાસન હતું, ને પ્રભુ તેને ચર્ણારવિંદમાં રાખતા હતા. આર્યોના સતેજ કાલમાં સતી પવિત્રાઈથી રાગીવિરાગી થઈ, સ્વશક્તિ દર્શાવી વિવેકાચરણે વરતી, સ્વચ્છ મને, હોંસથી સ્વદેહનું બલિદાન આપતી હતી. કિન્ચિત્ અસત્ય વહેમે સતીપણાને લાંછન લાગતું. સતી એ લગ્ન સમયે જે પવિત્ર ગાંઠથી દંપતિ જોડાયાં હતાં—કે આ આત્મા અન્યઆત્મા સાથે ઐકય કરશે—તે કદી પાયરીએ કનિષ્ટ થશે નહિં—અન્ય અભિલાષા અંતર ધરશે નહિં—અને ત્રિકાળે જૂદા પડશે નહિં—તેની એક ઘણી સારી અનુપમ કસોટી છે. જેમ સુન્નાને કસોટીપર ઘસતાં કેટલા ટચનું છે તે સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે, તેમ સતીસ્વરૂપદર્શનથી સર્વ જગતને સ્પષ્ટ થાય છે કે બાહ્યાંતર એક સ્વરૂપ હતાં, એક સ્વરૂપે સંસારવિલાસ ભોગવ્યો ને એક સ્વરૂપમાંથી છૂટાં પડવાના મોટામાં મોટા ભયે અખંડાનંદ ભોગવવા, ને કોઈ કાળે છૂટા ન પડવા—પ્રભૂધામમાં એકસ્વરૂપે પધાર્યા! વિરક્ત હતાં નહિં, વિરક્ત થયા નહિં અને વિરક્ત થવાના મિથ્યાભયને દૂર નસાડી

મુકયું! સતી સત્ય પ્રેમ ને સ્વચ્છ નિરમળ ગુણ કર્મનું પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટાંત હતું. જેનાવિના ઘડી પળ ચાલે નહિં-જે પોતાનો પ્રાણ આત્મા-સૌભાગ્યનો શણગાર-અંતરનો સ્નેહી-લોહચુંબક સમાન મનહરણ કરનાર, સુખે-સુખી, દુ:ખેદુ:ખી-જન્મજન્માંતરનો સાથી-એવા પૂજ્ય જીવનના સ્વર્ગારોહણથી, વિષયરંગમાં મચેલી, અસત્ય માયામાં મોહેલી દુ:ખરૂપ દુનિયામાં કોણ સાધવી પ્રેમાળ સ્ત્રી નિરાધાર રહી અનિશ્ચિત કાળનું ક્ષણભંગુર સુખ ભોગવવું દુર્લભ સમજે? અને કીર્તિસહિત પોતાના પ્રીતમ સાથે, વિશ્વલીલા નિરખ્યા પછી, મનુષ્યસૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી; દૈવીસૃષ્ટિમાં જગતપિતા પરમોદ્ધારક પરમ પ્રભૂ વિશ્વેશ્વર સમક્ષ જવામાં કેમ ન આનંદ માને? સીતા, અહલ્યા, દ્રૌપદી સતીઓએ પ્રેમે પ્રણમી પ્રીતમોને પ્રાણ સમર્પેલા, સુખ દુ:ખમાં, જુદાં રૂપ છતે એક સ્વરૂપમાં શોભેલા તેઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મસદનમાં નિવાસ કરવા જતાં પોતાના અર્ધાંગને દુર્લભ મરણ ટાણે કેમ વિચરવા દે! અને પોતાની યોગ પ્રાપ્તથયલી સર્વજ્ઞતા સ્થિતિ, જે થોડા સમયનું આ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ છે, તેથી થોડા સમયનો પણ વિરહ કેમ વેઠે? સગુણ નિર્ગુણ એવાં પરમ પવિત્ર સ્વરૂપ પૂજવા યોગ્ય છે અને સતી સંસ્કાર આર્યાવર્ત પૈઢી પ્રગટ કરનારૂં અને વીરતત્વ દર્શાવનારૂં કીર્તિનીય મહદભૂત કર્મ છે. એવા પવિત્ર એક સત્ય સ્વરૂપને નમન કરૂં છું! રૂકાપડની રાણી આગળ આ બધી વાત નિર્થક અને ટાહેલાંસમ ભાસશે એવું મને ભય છે! તેથી સતીસંબંધી બીજી વાતને માટે બિજો પ્રસંગ ખોળીશ, પણ હમણા આ અગત્યનો સમય હું રોકવા ઇચ્છતી નથી. તું નાણાં ને જમીન ને જીંદગીની સલામતીની વાત શી કરે છે! મારા રાજ્યસુખસમયમાં જ્યારે દરેક માણસનો હાથ તરવારની મૂઠપર હતો, ને જ્યારે દરેક માણસ પાસે દોલત જેમ દરેકના માથામાં અક્કલ છે તેમ હતી, ત્યારે દોલત નિયમ પ્રમાણે એકના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં જતી હતી. હમણા તરવારપર હાથ નથી ને કોઇની પાસે દોલત નથી ત્યારે તેની સલામતી છે. ઉઘાડે બારણે ધાડ પડે નહિં ને વસ્તી વગરના રાજપર ચઢાઇ થાય નહિં. પણ હમણા એક મગજમાં સઘળી દોલત ભરાય છે તેને માટે તારૂં શું કહેવું છે*? દોલત ને જીંદગીની સલામતી છે તોપણ

---

* "Eager to enrich the country and yet to derive advantage from it, our proceedings for the last three-and twenty years have been *harmful* and *ruinous* in the highest degree." H. M. Hyndman.

પ્રજાવર્ગ કયાં સુખી છે. તેઓ તો શું ખાઇશું, શું પીશું, શું ઓઢશું ને શું પેહેરીશુંની નિરંતરની ફરિયાદ ઉઠાવ્યા કરે છે. મોગલ અને મરાઠાના જુલમની પણ વાત ન કર! તેઓની નાની નાની કતલ ને લૂટફાટ શું ગણાવે છે! એવા જુલમમાં ૫૦ માઇલ દૂર ગયા કે જીંદગીની સલામતીની જામીનગીરી મળતાં વિલંબ લાગતો નો'તો. પણ જગતના રાજકરનારના "શીતળ છત્ર" હેઠે કેવો જુલમ છે! ? તે બદ્રીકેદાર અને રામનાથમાં જેવો છે તેવો જગન્નાથ અને જેકોબાબાદમાં સર્વવ્યાપક પ્રસરેલો છે! તેમ મરાઠા ને મોગલની તું શી વાત કરે છે! તેમનું દ્રવ્ય હરણ કરેલું કયાં બીજા પ્રાંતમાં જતું હતું? હમણા જ્યારે તેવી લૂંટફાટ નથી, તેટલું દુઃખ નથી યારે આડકતરા રસ્તાઓથી કેટલો પૈસો વિદેશ જાય છે? † કર કયાં ઓછા છે? અસંખ્ય માર્ગે અનરગળ દોલત જાય છે! મારા પૂર્વકાળનું સ્મરણ કરી તેને સ્તુતિપાત્ર નથી ગણુતી, પણ તારા સમયમાં તેથી ઓછું કેટલું છે ને છેક પ્રાચીન કાળમાં કેવું સુખ ભોગવતા હતા ને તારા પુત્રો કરતાં મારા પુત્રો કેટલી અધમ સ્થિતિમાં છે-ને બીજા તેં કેવા કેવા આશિર્વાદ યોગ્ય (!) ઉપકાર કીધા છે તેને સ્મરણમાં લાવતાં મને અનુકમ્પા સ્ફૂટે છે! તે કાળમાં નાણાનો ઉપભોગ યથાસ્થિત થતો નોહતો, અને આ કાળમાં મન માને તેમ મોજ ભોગવીએ છિયે, પણ આ કાળમાં કેટલા ધનાઢય પુરૂષ છે? તમાચા મારીને બાપડા મોં રાતાં રાખે તેપરજ તારી નજર છેની? પણ અંતર સ્થિતિમાં કેમ વર્તે છે તે કોણ જાણે છે? આગલા રાજાઓ ને બાદશાહે જુલમથી નાણું ઓકાવતા હતા, અને હાલ જુલમ નથી થતો એ કેહેવું વારૂ બહુ ઠીકજ છે; તને બોલતાં કોણ અટકાવી શકશે? બળિયાને મોંઢે કોણ બોલે? પણ કાયદાને મધ્યસ્થ રાખી સખતાઈથી કરવિગેરે અનેક પ્રકારે દ્રવ્ય હરણ કરવામાં આવે છે એ વાત કંઇ થોડી નથી."!

"મહમદ ગીજની ને શાહાબુદીન ઘોરીને યાદ કર",–મહાદેવીના લગાર અટકતાં **બ્રિટાનિયા** એકદમજોરસાભેર બોલી ઊઠી:–"તેમણે અને નાદીરશાહે જે અનરગળ દોલત હરણ કીધી ને ઘોર સંહાર કીધો તે સંબંધી વિચાર કરીને બોલ! પ્રસંગે પ્રસંગે તારાપર જે માહન સમર્થ યોદ્ધા તુટી પડયા હતા ને કોટી નહિં પણ અબજની સંખ્યાબંધ દ્રવ્ય હરી ગયા હતા તે તું

---

† "In 1856, a year before the mutiny, the sum of 23,000,000*l*, was taken from the people of India for the purposes of Government; in 1880, twenty-four years after, no less a sum than 68,000,000*l*. was taken from hem for the same purpose." H. M. Hyndman.

કેમ ભુલી જાય છે? સમસ્ત પ્રજાના લાભનેઅર્થે મેં શક્તિ પ્રવરતાવી નિર્ભય કીધા ને સત્તાપ્રતાપ વિશેષ દાખવ્યા નથી? નિત્ય યુદ્ધદાન ને નિત્ય સંહાર; નિત્ય દેશ દોલતનું તણાઈ જવું ને નિત્ય પરદેશીથી સંકોચાઈ રહેવું, તેવી સ્થિતિ જઈ મારા રાજ્યમાં શું અધિક સુખ નથી ભોગવતા? આનંદસ્થિતિમાં વિના પ્રયાસે જે મળે તેપર તારે તૃપ્ત થઈ રાચવું જોઈએ, તેના બદલામાં દુઃખ હોરી સ્વહસ્તે અતૃપ્ત રહે તેમાં કોના દોષ સમજવા? તારી વડીલવાર્તા ને પ્રાચીન સમય યાદ કરી મને દોષિત કર! તારા આગલા પ્રતાપી રાજ્યો સાથે મુકાબલો કરતાં મારૂં રાજ્ય ને તેનું વ્યવસ્થાબંધારણ "રામ રાજ્ય" સમ સર્વોત્તમ દર્શનીય છે."–

"ચુપ, મુંગી રેહે, એવી ખોટી ડંફાસ ન માર"–મહાદેવીએ મોહોડાનો રંગ પલટાવી ક્રોધ કરી કહ્યું:–"તું તારી ભૂલ હમણા નથી સ્વીકારતી? ખરી વાત છે, તને હમણાં તારા દોષ સુઝવાના નથી, પણ જ્યારે નિરંતરનું દુઃખ ભોગવશે ત્યારે મને સંભારશે કે હિન્દ આમ કેહેતી હતી! પણ તેવી મારી ઇચ્છા નથી! ગીજની, ઘોરીને નાદિરની લુટ ને ઘોરસંહાર માટે શી બકવા કરે છે અને શિવાજીના રમખાણ માટે મિથ્યાં ભાષણ કરી તારી પોતાની શૌર્યવાન શક્તિ ને દીર્ઘસૂત્રતાને ભૂંડું ચરચાતી શા માટે કરે છે? તેમના જુલમ ને સંહાર દર્શાવવા એ તારો બચાવ નથી! તેમના સમ્બન્ધે તું સ્થિતિભૃષ્ટ થઈ અધમ ઠરશે! (તને હુંતો ઉંચકુળની ને મહત્કર્મની સદ્ગુણી ગણું છું!) તું ગીઝની, ઘોરીના ગુણકર્મ સ્થિતિદર્શન કરાવી એવું સ્થાપિત કરવા માંગેછ કે તેના કરતાં 'હું ઓછી જુલમગાર છું માટે મજના દોષ ન ઉચારવા?' એવો તારો વિચાર શુદ્ધઅંતરથી ઉત્પન્ન થયો હોય એમ હું માનતી નથી. તારા એક લોર્ડ ચાન્સેલર સમક્ષ એક બલવાન પણ તેજહીણ ફાંસીઆ ખુની લુટારાને સુલેહના ભંગ કરનાર તરીકે ઉભો કરવામાં આવે અને તે પોતાના સ્વરક્ષણમાં એમ બતાવે કે "હેન્સલોહિથપર ઘણા લુટારા લુટ કરેછે, શાન્તિનો ભંગ કરે છે ને હજારો ખુન કરે છે અને મારા કરતાં દશગણા જુલમગાર છે, તેથી તેમને યોગ્ય શિક્ષા પ્રથમ થવી જોઇએ; અને હુંતો તેમના કરતાં ઘણે ઉતરતે દરજ્જે જુલમગાર તથા વટેમાર્ગુઓને દમનારો છું; માટે જ્યાંસુધી તેવાઓને શિક્ષા ન થાય ત્યાંસુધી આ કોર્ટ હજુર મને ઉભો કરવાનો ધારાને હક નથી!" આવા પ્રકારનું તેનું બોલવું વાજબી ગણાશે? અને આવા પ્રકારની હોંસાતોંસીને માન્ય રખાશે? ના! કદી નહી! તેવુંજ તારૂં બોલવું અપ્રમાણ જાણ. મોગલ તથા મરાઠા જુલમ કરતાં એ તેનેમાટે ધિક્કાર બતાવેછે અને તું ગેરવાજબી વર્ત્તે તો

તારેમાટે પણ તેમજ. જે જેવું હોય તે તેવું કેહેવાય. બીજાનો દાખલો આપવો એતો હીચકારી વાત સમજવી. કોઇ જુલમગારના તાબામાંથી એક માણસને મુક્ત કરવો, પછી તેનાપર જુલમ પાડવો ને તે સામો થાય તો તેને દમીને કેહેવું કે પૂર્વસ્થિતિ યાદ કર, તેના કરતાં છો અમે ઘણા રૂડા છિયે, માટે અમને આશિર્વાદ દે; તે શું વાજબી ગણાય? સહવાસથી કેળવાઇ પ્રૌઢત્વપણું પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા સર્વ રાખે, પોતપોતાની વ્યવસ્થા સૂધારવા કુદરતના નિયમોનું સર્વ કોઇ નિરંતર મથન કરે! ઘણાં રાજ્યો દુઃખથી નાસરણે આવેલાં તેથી તેઓ રાજ્ય સત્તામાં પ્રબલ થવાને ને મોટપ મેળવવાને યોગ્ય, નથી એવું તારા વગર બીજું કોણ કહેવડાવે? ઘણાં રાજ્યો ઊંધા વળ્યાં, ઉઠયાં, ધસ્યાં ને શોભ્યાંછે. ચીથરેહાલ થવું, વણસાડે તોપણ ન બોલવું, હક–વાજબી હક ગુમાવી સેવકભાવમાં આનંદે રાચવું, એવો તારો નિશ્ચય હશે. વાહ! એમ તો કેવી સોદાઇ! મારા વત્સોએ તુજ પ્રતિ પ્રેમભાવે શહનસીલતા જણાવી ઉદ્ધત મહેચ્છ છતાં, તારા અસહ્ય ઉદ્ધત પ્રપંચ સામા પણ સ્વચ્છ સુઘડતા દર્શાવી અને તારા દુશ્મન સામા ધુમી–જો કે અંતરતો બલતા ને ધીકતા રહે તોપણ–જયનાદ પ્રવર્તાવ્યા તોપણ તેં તેમના વાજબી હક લેશ આપ્યા નહીં તોપણ તને નમ્યા; તેવા નિર્મળ મનના, કુળમોટપમાં રાચનારા, ઉચ્ચેચ્છ વૃત્તિના મહત પુરૂપને મોઢેજ હલકાં વેણ બોલતાં મર્યાદા રાખ! લામ્બા કાળપર નિત્યે દુઃખ હતું પણ હવે શું છે? અંધાધુનીનો સમય ગયો ને પ્રકાશમય આવ્યો, ત્યારે પણ અંધકારમાં પડયા રેહેવું? મુસલમાન અને મરાઠા નાણું ઉલેચી ગયા અને તારા સમયમાં નથી ગયા? કલૈવ અને વારન હેસ્ટિંગ્સે શાં પરાક્રમો કીધા છે? હાલના જમાનામાં તે કેવા તેજહીણ જણાયછે. કલૈવની રાજનીતિએ કેટલાં રાજકુટુંબો પાયમાલીએ પહોચ્યાં અને કેટલાં મર્જીવસ્થામાં પડયાં? ઇસ્ટ ઇંડિયા કમ્પનીને નિભાવવા હેસ્ટિંગ્સે કેવાં કેવાં કાળાંધોળાં કીધાં તે યાદ નથી? ચેતસિંગને ચોકઠામાં લાવવામાં તેના કૃત્રિમ કર્મોથી, ને અયોધ્યાની બેગમપર જુઠા આરોપ મુકી થોડાં નાણાં મેળવ્યાં નથી. તારા ને તેમના પરાક્રમો સર્વ સરખાંજ છે–એકના વિવેકવિનાના કાળા નર્ક સમાન કર્મો વિશેષ ને બીજામાં પ્રપંચ વિવેકના છળ ચતુરાઇનાં કર્મો વિશેષ; તેમનામાં ઉદ્ધતાઇ ઉમેરાઇ અને તમે બળવાન થઇ પ્રપંચે વિજય મેળવ્યો, વ્યવસ્થા રાખી ને દીપ્યા;બંનો સ્વરૂપના અંતર મળમય, પણ વર્તવાની રીતિમાં ફેર તેથીજ તું સતેજ શોભેછે. તથાપિ "રામરાજ્ય"નું શું ગાન કરે છે? તેના એક અંશ જેટલું તારૂં રાજ શોભતું નથી. 'રામ રાજા'નો સદ્‌ગુણ અને તે કાળની પ્રજાનો સંતોષ એવાં

અદ્ભુત હતાં કે આજ પણ ચોખંડ પૃથ્વિમાં સબળ પ્રતાપી રામને પ્રેમથી પ્રણમી, સ્તવી, ગુણનું ગાન, સકળ પ્રજા કરે છે. 'રામરાજ્ય'માં પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી; સ્વતંત્રતાના લાહવા લેનારી; રાજાના દોષ રાજાને મુખે બોલતાં નિર્ભય; રાજભક્તિ ખરા પ્રેમથી કરનારી; રાજ્ય અર્થે પ્રાણદાન દેનારી; પોતાના સ્વતંત્ર હક બહાદુરીથી જાચનારી અને લેશ પણ દુ:ખ વગર "જય જય મહારાજા રામ ઘણું જીવો" એવા આનંદમય સ્વરની ગર્જના કરતી વિરાજતી હતી! તેની બલિહારી અલૌકિક હતી! રાજારામ, તે પણ તેવોજ પ્રતાપી! પ્રજાને સુખેસુખી, પ્રજાને દુ:ખેદુ:ખી; જનમત શુદ્ધ રાખવે તત્પર (દુષ્ટ ધોબીનાં વેણ માટે સાધ્વી સીતા–પ્રાણવલ્લભાનો ત્યાગ કર્યો, તેના અક્ષય પ્રેમ તરફ ન જોતાં પ્રજાનું હિત તપાસ્યું કે મારો દાખલો લઇ પ્રજા દુર્ગુણી ને લમ્પટ ન થાય!); કરભાર મુકવે વિચક્ષણ; પ્રજા પ્રત્યે કોમળ ને પ્રેમાળ; પોતાના લાભાર્થે પ્રજાની સ્વતંત્રતાપર આલાપ ન લેતાં સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરનાર; પ્રજાની સમ્મતિથી રાજ્યવ્યવસ્થા કરનાર; મંત્રીમંડળ સર્વોત્તમ, પોતે ધીર ને ચતુર, સ્વપ્રજાપર પિતાતુલ્ય ને છતાયલી પ્રજાપર પિતામહતુલ્ય પ્યાર રાખનાર; નિર્બળ ને સબળ સર્વને એક સરખો ન્યાય આપનાર, દુષ્ટને દંડનાર, દયાળુ ને ઉદાર, પુર્ણકળાએ તેજસ્વિ સર્વમાન્ય મહાપુરૂષ દિવ્ય શોભ્યો હતો તેની તુલા કરવી દુર્લભ નથી. તેવી થાય તો પછી એકેચક્રે પૃથ્વિમાં મહારાજપદ ભોગવવા યોગ્ય થાય. રામરાજ્યનું ગુમાન ભુલી જા અને સાંપ્રત કાળના સર્વ રાજ્યમાંજ માન યોગ્ય થા એટલે બસ! તારા અંધેર તરફ જો ને પછી રામ રાજ્ય સામ્રાજ્યનો મુકાબલો કર. સૌ જણથી મોટો સમ વિસમભાવ તુજમાં અધીક છે. આ તો કાળા ને આ તો ગોરા એ ભેદ ટળશે ને તેઓ પરસ્પર ઐક્યતાથી વર્તશે ત્યારેજ તારો પ્રથમનો વિજય દર્શન દેશે. પાટ્રિશિયન અને પ્લીબિયન માફક ભેદ રાખવાથી કશો લાભ નથી. તારા પૂત્રો પ્રથમ લાત ને પછી વાત કરનારા અને પરદેશીથી અતડાને અતડા રહેનારા તેવા રામરાજ્યનો સમય ને રામરાજ્યની તુલના કરી પોતાનું અજ્ઞાનપણું પ્રગટ કરે છે."

"ચલ, બહુ લાંબી લવરી ના કર";–**બ્રિટાનિયા**એ ફીકા ચેહેરાથી કહ્યું, કેમકે **હિન્દે** પોતાના ઉત્તમ વાદથી તેના વાદને છેદનભેદન કરી નાંખ્યું હતું તેથી તેના ચેહેરાપર પ્રસ્વેદનાબુંદ આવ્યા હતા ને ઘણી ગભરાઇ ધુસ્સે થઇ ગઇ હતી. "રામ રાજ્યના ન્યાય ને વિજય ને સ્વતંત્રતા સંબંધી મને સર્વ માલમ છે. મારા કહેવાનો હેતુ એવો હતો કે જો નાની વસ્તુનો મુકાબલો મોટી સાથ થાય તો આ જમાનાના રાજ્યમાં મારૂં રાજ્ય રામ

સમ છે. રામરાજ્ય અદલ, સત્ય ને પ્રમાણિક હતું પણ તે કાળનો યુગ સમય સ્મરણ રાખ. આ સુવર્ણયુગ નથી, આ લોહયુગ છે; તે સમયમાં રામરાજ્ય સમ સર્વોત્તમ સુખ ભોગવવું એ દુર્લભછે; પણ જે રાજ્યમાં ગુલામગિરી ભોગવવી પડતી, વિના પ્રયોજને ઝબે થતા, ધર્મભ્રષ્ટ કરતા, અને શ્રીમંત જાણે કે લૂંટતા, જેથી બરાબર દ્રવ્યનો ઉપભોગ થતો નોહતો તેવા રાજ્યમાં આ રાજ્ય મહાનરાજ્ય રૂપે શોભેછે. સ્વાધીનતા, સમાનતા ને સ્વતંત્રતા સોવસા સર્વ સુખના પૂરા પાડનારાછે. માણસને સહવાસથી અધમ અને ઉત્તમ સ્પષ્ટ દર્શાય છે; પણ આગલાં રાજ્ય સાથ મુકાબલો દર્શાવી સાફ દિલ દુનિયા આગળ એમ સાબીત કરવા માંગતી નથી, કે 'હું સર્વોત્તમ છું' એમ માન્ય થવું જોઇએ, પરંતુ લોકહિતનેઅર્થે સુખકર વ્યવસ્થા કરવા કેટલી ગોઠવણ કરૂં છું, તે સમયના રંગ દર્શાવી સિદ્ધ કરી આપીશ કે લોહયુગને યુક્ત રામરાજની સ્વાધિનતા ને સ્વતંત્રતા તુ ભોગવે છે, નિર્મૂલ પ્રાણીને શક્તિ કરતાં અધિક સત્તા આપવી યોગ્ય નથી. જુના રાજતંત્ર પ્રમાણે હવે વ્યવસ્થાવિધિ યોજવાનો સમય નથી, હવે તો નવા નવા રાજતંત્રના નિયમાધારે વર્તવું જોઇએ. તે વગર યથાસ્થિત સમપૂર્ણ સુખ ભોગવવાં દોહેલાં છે. વળી સમ વિષમ ભાવની વાત તું શી કરે છે ? સમ વિષમભાવ કહાડી નાખવો મુશકેલ નથી; પણ મારા પુત્રો સાથ તારા પુત્રો સમ્બંધમાં આવવા યોગ્યજ કયાં છે ? તે ગર્વિષ્ટદ્રષ્ટિના અને બુરી ઇચ્છાવાળા હોવાથી નકામી બડાઇ મારી, ઘણી વેળા શૂરવીરોનું અપમાન કરે છે તે કેમ સાંખી શકાય ? વળી જ્યારે સર્વ પ્રકારે આશ્રય આપવાની ઇચ્છા ઉત્તમ મનની અધિકારીની હોય છે ત્યારે તારા પુત્રો બોલશે કે " નસીબમાં હશે તો સૌ મળશે ! " " સમય આવશે ત્યારે સર્વ સુખ સાંપડશે " ત્યારે પછી બીજાનો દોષ બોલતાં શરમાતી નથી ? તથાપિ તું પ્લીબિયન ને પ્રાટીશિયન શા આધારે ઠેરવેછે ? મારે મન તો બંનો તુલ્ય છે. બંનોને યોગ્ય બક્ષિસ આપુછું ને રાજી રાખવા બનતો શ્રમ લઊં છું. તારા એકય કરેતો પછી મારે જોઇએજ શું ? પણ ઉછળતાં લોહીના સમોવડિયા સાથે કેમ વિવેકે વર્તવું તેજ તારા પુત્રો જાણતા નથી, તો પછી બનેજ કેમ ? વ્યવહાર એકયતાનું દર્શન કરાવવા મારૂં મથન જારી છે અને તેને માટે તારા ને મારાં બંનોને સદા સદુપદેશ આપવાને હું ચુકતી નથી; પણ જ્યારે તારા પુત્રો બુબકના બુબકજ રહ્યા ત્યારે મારા પુત્રો જે નીતિના જાણ અને સંસારવ્યવહાર વિવેકનાં કુશળ તેઓ મલીન અંતઃકરણ જોડે કયમે

સમ્મત નજ થાય ને ન થયા. તારા પુત્રો મારા પુત્રો સાથે રંગમેલાવા ડામાં ભેગા થાય કે મારી પુત્રીઓની સ્વરૂપ સૌંદર્યતાપર મોહિત થઇ તેમની સન્મુખ અવિવેકે ઊભા રહે; સંસાર વ્યવહારમંડળમાં પ્રવેશ કરાવે ને કુટુંબસુખ નિરખાવે તો પછી પોતાની દાનત સાફ રાખે નહિં; જનસમૂહમાં ભેળાતાં સ્ત્રીઓનું અપમાન કરે*; હોય તે કરતા દશગણો ભભકો મારી તોછડાઈ ને તુંડાઈ પ્રગટ દર્શાવે; અમે આર્યો સુઘડ અને સુધરેલી પ્રજા છિયે એવું ગુમાન રાખી તિરસ્કાર કરે; પોતાના સ્વકુટુંબમાં ભેળા કરવાને ના મરજી દેખડાવે; (કેમકે કુટુંબો અમારા કરતાં ઘણા હલકા પાણીના તે બતાવે તો પછી ભોપાળા જણાઈ જાય !) અને અમારામાં સામેલ થઈ છચોક એહાઈ કરે; વખતો ફુવડવેણ ઊચ્ચારી મારા પુત્રોપર અંકુશ રાખવાની છટેલાઇ કરે તો એવા જોડે મારા પુત્રો સંબંધમાં આવતાં ખરેખર શરમાયા વગર રહે નહિં ને ઐક્ય થવું મુશકેલ થઇ પડે. તારા પુત્રો વિવેકાચરણે વર્ત્તે ને મર્યરદ રાખતાં શીખે તો પછી સુઘડસુઘટ્ઐક્યસ્વરૂપ સુંદરદર્શન દેજ; કેમકે મારા પુત્રો ઐક્યતાનું પ્રદર્શન કરાવવા સદા ઉમંગી છે, પણ તેઓ એવા નમ્ર ને વિનયતા વાળા નથી કે ગુલામગીરી કરે અને પોતાના કુટુંબમ-પ્રવેશ કરાવી તારા પુત્રો બેહા થઇ નિરંકુશિત મદોન્મત્તપણે વર્તે તે જોયાં કરે ! વળી સર્વ કોઇને સન્માન તે કેવા પ્રકારે આપે ? શું તેઓના દાસાનુદાસ માફક વર્તે અને જે પોતાના સન્મુખ આવે તેમને નીચા નમીને નમ્રતા બતાવે ? તેઓ અહંકારી, ઊદ્ધતને પંતરાજબાજ નથીજ, તોપણ એવી પ્રકારનું માન કોઈ કાળે આપી શકે નહિં. તે વળી તોછડા, લજ્જાનીતિમાં નિઃસંશયી ને મિથ્યા ગર્વ ધરનારને ! હા, તેઓમાંનો કોઇ ઇંગ્લંડ પધારે તો સમસ્ત પ્રજા મોહિત થઈ, હાડમાડથી આગતાસ્વાગતા કરી પ્રસન્ન રાખે, સકળ વિલાસસામગ્રીના દર્શન કરાવી ધાડાં ઐક્યથી એક સ્વરૂપે સોહી, મિત્ર બાંધવાની હાણુ દેખી દાઝે ને સુખ દેખી રાચે એવા પ્રેમાળ ને કોમળ સ્વભાવના મારા પુત્રો છે. તેઓ કદાપિ પણ " પેનગો " ને ગ્રીકમાં જેમ સર્વ કોઇએ હસી કાહાડયો હતો તેમ કરે નહીં તારા પુત્રો સાથે ઐક્ય કરવાના તેઓ સદા પ્રસંગો શોધે છે અને વિના પ્રયોજનના પણ મેળાવડાઓ જેવા કે, લેવી, ઇવનિંગ પાર્ટી વિગેરે ભરી એક આનંદે કલ્લોલ કરે છે, પણ ઉલટા

---

* "Bombay Gazette" of 1878.

તારા પુત્રો તેમના એ બાંધવો પ્રત્યે કડવાસ વાપરી તેમને તુચ્છાકારે છે અને તેનો લાભ લઇ ઘોર કર્મો કરે છે. મારો પ્રાણુ આત્મા લોર્ડ મેઓ અને જસ્ટીસ નોર્મનના લોહી વહેવડાવ્યાં તે એમાંથી કેની ? જો તેઓનાથી છેટાના છેટા રેહેત તો એ પરિણામ નજ આવત એમ મારૂં સ્પષ્ટ બોલવું નથી. પણ એ એક કારણુ કહીએ તો તે અસત્ય છે એમ તારાથી કહેવાશે નહિં. શુદ્ધ સ્વભાવવૃત્તિએ પ્રફુલ્લિતપણું, સમાનતા, મર્યાદાવિના દેખાડવા, એ સામ્પ્રત સ્થિતિને પ્રતિકૂળ છે. તોપણ રાજકાજમાં ઘણે દરજ્જે તારા પર વિશ્વાસ મુકી યોગ્ય સ્વાધિનતા આપું છું ને સત્તા વર્ગમાં દાખલ કરૂં છું તે શાને માટે ? એ બધાં ઐકયતાનાં કારણ છે, જેથી બંનો જુગલ સ્વરૂપ છતાં એક સ્વરૂપે સોહે ! સમ્પીલા થઇ બંનો સદા હેતથી વર્ત્તે તો પછી કેવા સર્વોત્તમ સુખના દર્શન કરાવે ! રે ઘણું કરીને ઊંચા પ્રેમમાં સોહી અપૂર્વ દિવ્યાકૃતિએ દર્શન દે ! ”

“ તારૂં બોલવું સત્ય છે ” વ્યાઘ્ર દેવીએ ગગળી જઇ દયામણે મોંએ જવાબ દીધો :–“ તારૂં બોલવું હું અમાન્ય કરતી નથી. જેમ એ બોલવામાં સત્યતા છે તેમ જુઠાણાનો અંશ પણ છે; પણ તે, તે તારી હમેશની ચપળતા ને કુશળતાથી નિસ્તેજ બનાવી દીધાં ! તું ખાતરનીશાથી કહી શકેછ કે એઓમાં તમામ ગફલતી મારાઓનીજ છે ! વર્ષોના વર્ષો થયાં તારાઓ મુજના રંક બાલકોપર જુલમ પાડતા આવ્યા છે ને પાડે છે ! અતિ તુચ્છ વચનથી બોલાવે છે, એઓને માટે કાયમ ઠસ્સાનો સદાનો મત્ત આવો અતિ પ્રૌઢતાથી પોતાના અન્તરમાં ઠસાવી મુકયો–કે ‘ હિન્દુઓ અચંચળ વૃત્તિના–ધ્યાની ને મનસ્વી–રણસંગ્રામ વિષયના ઘણું કરીને કાયર–સ્વદેશાભિમાનરહિત–ન્યાતીજાતિભેદના બંધનથી છુંદાઇ ગયલા–અડધા સુધરેલા–ધર્મ માટે સંશયી અને સ્ત્રી એઓપર અસહ્ય અંકુશ રાખનારા છે ’–એ સંધાને માટે તું શું સત્ય બોલે છે ? ખાતર નીશાથી જાણુ કે એઓ ફુવડ વેણ ઉચારે એવા નથી. જ્યારે તેમને માટે સુધરેલા વર્ગમાં નિંદક વાકયો ઉચ્ચરાય ને હલકા ગણાવવાની પ્રેરણા થાય ત્યારે રંગીલા ને મદમાતા નજ સહન કરે ? તારે માટે મારાઓ એવા હલકા વાકય ઉચારે તો શું તારાઓ ખમી રહે ? ના ! ને તારા આવા કૃત્રિમ ઉપાયથી ભવ્ય શકિત જય દર્શાવવા એ તારી પ્રૌઢતાને લાંછન લગાડનારૂં છે. મોટા મોટાનાં લોહી વહ્યાં એ કર્મ અધમ બન્યાં એ વાત ખરી, તેમ તેને માટે સકળ પ્રજાએ શોકભર્યા વદને આનસુકન પ્રગટ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, અને પોતાના બંધુપર આવેલી આફત

ગણી ઇશ્વર પાસ યાચના કીધી છે એ થોડું કીધું નથી. પણ માનના તરસ્યા ને વેરીલા ખારીલા સત્તાધારીઓએ બળવા પછી વિના પ્રયોજને બાંધી મારયા અને કુકાઓને ઝાડે લટકાવ્યા તથા તોપે ઉરાડયા તે ભુંડાં કર્મો અતિ અધમ છે. સાધનબળે ગરૂર અને પ્રબળ પ્રતાપી બ્રિટન પુત્રોએ કેટલા જણને-હથિયારવિનાના હલકા જણને-સત્તાના દોરથી લાત મુક્કીથી ગત: પ્રાણ કીધા અને તેમના કારણમાં પેલી કમબખ્ત 'તલ્લી' ને અગાડી કરી; એવા અધમ નીચ કર્મને માટે કોણે સત્યન્યાયનું દર્શન કીધું ! સંધીકરાર અને સુઘડ સુઘટ્ટ ઐકયતાનાં પ્રારંભ ચિન્હ અને ઉમંગ આવા ! અને તેને માટે મારી તરફથી કશી પણ બેવફાઈની હીલચાલ થઇછે ? પણ તુજ પ્રત્યે મારી અસાધારણ મમતા છતાં કયાં વેરભાવ તારામાંથી સદંતર નાશ પામ્યો ? પ્રેમના બદલામાં પ્રેમ જોઇએ ! અંતર ઉમળકાથી આનંદે હૈયાસરસા ચાંપતા હોય તો મારા પુત્રો પાછલું વિસરી જઇ પ્રેમનો બદલો અધિક આપે;-પણ એમ થતું નથી. મીજલસમાં એકવાર આમંત્રણ કરી મોટો ઉપકાર બતાવે-ગર્વમાં ફુલાઇ જાય ઉલટા ડોળ ઘાલી તિરસ્કાર કરી સતાવે ને હલકા વર્ગમાં ખપાવે તે નજ સહન કરે ! ઉદ્યમ રહિત-ન્યાયે અધમદાસ-જુલમે દટાયલા-પરસ્વાધિન -પરદેશી પરધરમીના તેજમાં અંજાયલા-સ્વતંત્રતા વિનાના મોળા પડી ગયલા; તોપણ ઊંચ્ચ તુકમ-ઉંચ્ચ સદ્ગુણ, ને ઊંચ્ચ પાણીના વિવેક મર્યાદશીળ છે તે એવું માનભંગ પ્રત્યક્ષ-સ્પષ્ટ ન જોઇ શકે. રણરંગી મહેચ્છ કુલીન સ્વતંત્ર પુરૂષો જનસમૂહમાં માન પરાભવ દેખી અંતરવૃતિએ અતિશય દાઝે એ સત્ય ને કુદરતને અનુસરતું છે ! તું કહેછ તે રાજકાજમાં વિશ્વાસ, કયાં છે ? " ભવાં ચઢાવી હિન્દ બોલી-" કયાં છે સમાનતા ? એ સંધી છેતરપીંડીની વાત પડતી મુક ! હું બોલીશ તે તને જરાએ પસંદ પડવાનું નથી, ને તું કંટાળશે ને ઠેકડી કરી અંતરમાં તુલના કરી સ્વસત્ય દર્શાવવાની અશકિતથી ક્રોધમય નેત્રે નિહાળશે; પણ મને તેની લેશ માત્ર દરકાર નથી. અણવિશ્વાસ ઠામ ઠામ છે. વિશ્વાસ સમૂળગો નથી. સ્વાધિનતા ને સમાનતા ને સ્વતંત્રતાના દર્શન તો દુર્લભ સમજવા. તેતો નથીજ. હોય તો પછી તારી સ્પૃહા કોણ કરે ? ભૃષ્ટ બુદ્ધિએ સ્વતંત્રતા રહિત કરી પગતળે ચગદી નાખ્યા છે તેનું સ્મરણ કરતાં શોકથી રકત ઉષ્ણ ને વદન નિસ્તેજ થાય છે ! બળવાન સમયે કંપની બહાદૂરના કાળથી તે આજ પર્યંત દેશી લશ્કરપર કરડી કીથી જોવું, હાકમાં ને હાકમાં દબાતું ને દબાતું રાખવું, અને પુરતો

ભરોંસો ન રાખવો એ પ્રથમ અણવિશ્વાસ–જો કે દેશી લશ્કરને જેર કરવા દેશી લશ્કર હતું તોપણ ધારા ઘડનારી મંડળીમાં યથેચ્છ નિડર સાહસિકપણે વરતી સ્વચ્છંદે ધારા ઘડવા અને પ્રજાની અરૂચી છતાં તે પળાવવા, તેવી મંડળીમાં, પ્રજામતના પ્રતિનિધિ ન દાખલ કરવા એ બીજો અણવિશ્વાસ. દેશી રાજ્યમાં રેસીડંટ રાખવા, જેને માટે વાંધો નથી, પણ ત્યાંના રાજ ધારા સત્તાને પોતાના કાબુમાં રાખી રાજાઓને પગતળે ચાંપતા ને ચાંપતા રાખવા, અને પોતાનીજ ઇચ્છાનુસાર વર્તવા દેવા, તથા બાજીગરના પુતળાં માફક રમાડવા, તેમની પ્રજામાંજ તેમને હલકા પાડવા એ ત્રીજો અણવિશ્વાસ. હથિયાર ન રાખવા દેવાનો ધારો –જે ધારો કોઇ પણ પુરૂષાર્થિ સરકાર–પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ રોમ કે ગ્રીસ પણ અમલમાં લાવી નથી તેવો પુરૂષપણાને લજાવનારો ધારો એ ચોથો અણવિશ્વાસ. દેશી વર્તમાનપત્રને તોડી પાડવાં ને તેમનાપર ફીતુરને ઉશ્કેરવાનું આળ મુકવું–જે સત્ય વિશ્વાસનું કામ નહિંજ ને તેમને નિરંકુશિતપણે અંકુશિત કરવા એ પાંચમો અણવિશ્વાસ.–હિન્દુસ્થાનની રૈયત અકારા કરથી બેદીલ થયલી અને ઉશ્કેરાયલી છે–(દુશ્મનાવટથી નહિ, પણ ઘાડાં ધૈર્યથી) તેથી તેમનાપર સદાની કકડી નિઘા રાખી ફીતુરખોર કહેવા તથા થોડાક અપાત્ર અમલદારોએ પોતાનાજ અપલક્ષણ તથા જુલમને લીધે ચમકતા રહેવું ને ચમકાવતા રાખવું એ છઠો અણવિશ્વાસ. ન્યાયના દિવ્યાસને ન ચડાવી ઈશ્વરીપ્રસાદ આપતાં બાહાનાં કાહડી પાછા હઠવું એ સાતમો અણવિશ્વાસ. સૈન્યવર્ગમાં સૈન્યાધિપતિની શ્રેષ્ટ પદ્વીએ ન ચડાવવા અને માત્ર તારા પુત્રોએ એ વીરત્વ દર્શાવનારા અલૌકિક પ્રસાદનો લાભ લઇ ધૂંમ્યાજ કરવું. એ આઠમો અણવિશ્વાસ. તારા ગેરવાજબી વિચાર અને પ્રજા સંરક્ષણના અવિવેકી કાયદાની સામા પ્રોટેસ્ટ ઉઠાવવા સાર્વજનિક મંદિર વાપરવા ન આપવાં એ નવમો અણવિશ્વાસ. દેશી રાજા–અને તે વળી અતિશ્રેષ્ટ પદમાના રાજાને એક સાધારણ માણસના ગુન્હાને બાહને અસત્યતાનો જયદર્શાવી ઢોળી પાડવા એ દશમો અણવિશ્વાસ. કેટલાક રાજકુંવરોએ યુરોપથી શસ્ત્રો મંગાવ્યાં તે ન રાખવા દિધાં અને પ્રસંગોપાત પરદેશી પ્રચંડ વીરપુરૂષોને સૈન્યમાં રાખવાની મના ને સખતાઇ કીધી એ અગિયારમો અણવિશ્વાસ. તારા સ્વાર્થી પુત્રો એકેસામટાં ગગડી પડીને દેશીઓને વોલુનટીયર કોરના દરવાજાપરથી હડસેલી કઢાડયા એ બારમો અણવિશ્વાસ. લમાદિ સુજ્ઞ પ્રરૂષે દેશી રાજાઓ સ્વતુલ્યના બાંધવો સાથે સ્નેહભાવ રાખી ઘાડા

સમ્બન્ધથી બંધાય તે તને ગમે નહિ, તેમને પત્રવ્યવહારથી અંતરના ભાવ જણાવવા ન દેવા એ તેરમો અણુવિશ્વાસ. હિન્દુ, મુસલમાન, પારસીઓને ઊંચા પ્રકારની કેળવણી ન આપવી ને હીણા રાખવા એ ચૌદમો અણુવિશ્વાસ; કેમકે તારી અંતરવૃત્તિ શંકાશીલ થઇ છે કે એઓને રાજદ્વારી સંબંધના રસ્તા બતાવીશું તો સ્વતંત્રતાના હક જાચતા ને સ્વદેશાભિમાન ને સ્વદેશપ્રીતિ રાખતા શીખશે તો તેથી તને ગેરલાભ છે. દેશી રાજાઓ પરદેશમાં પ્રવાસ કરવા માટે દેશ બાહાર જાયતો તેમની સાથે એજંટ કે રેસીડંટ હોયજ હોય-જાણે તેઓપર ચોકી પેહેરો-તેઓ એકલા સ્વચ્છંદે દેશ બહાર વિહાર કરે તો કોઇ તેમને તેમની સ્થિતિ કેવી દુખકર કે સુખકર છે તેનું ભાન કરાવે તો તેથી તને સમયે-રે ધોકો (!) પોહચે, માટે એકલવાયાતો એઓને રાખવાજ નહિં; તથા તેવા કોઇ વિદેશી રાજનીતિકુશળ પુરૂષની મુલાકાત પણ વગર પરવાનગીએ ન કરાવવી એ પંદરમો અણુવિશ્વાસ. સ્વૈચ્છિક સાહસ કર્મો હોરી પ્રજાને કરથી રૂંધવી-જેથી પ્રજા કોઇ કાળે સમૃદ્ધિએ બળવાન થાયજ નહિં ને રાજકારભારમાં માથું ખોસવાનું વિસરી જાય-અનનત્ તો તનનત્-પેટની સંભાળથી પરવારે ત્યારે દેશ રાજ સંભાળમાં માથું મારવા ઉસ્કેરાય તેથી પેટનાજ ઉદ્યમમાં બારે પોહોર ને બત્રીસે ઘડી મચી રહે એવા પ્રપંચી વિવેકી કામો કરવાં એ તારો સોળમો અણુવિશ્વાસ. અણુવિશ્વાસની પલટણે હિંદુસ્થાનની આસપાસચોગરદમ ફરીવળી સર્વને ઘેરી લીધા છે જેમાંથી નીકળતાં પણ નથી નીકળાતું. સઘળું ટુંકમાંજ કહું છું, બાકી દરેક અણુવિશ્વાસને માટે બબે મોટાં વ્યાખાનો કહી સંભળાવાય. પ્રસંગ આવશે ત્યારે એ સઘળાનું યથાસ્થિત વિવેચન થશે, પણ દુનિયા પૂછેછ કે આટલો અણુવિશ્વાસ ને બેઆબરૂ છતાં હિન્દ કેમ સહન કરે છે ? તેનું ખરૂં કારણ એજ કે સત્ય પ્રમાણિકતા ને નિમકહલાલી ! જેને એક વાર સ્વબાંધવતુલ્ય યશ આપી સ્થાપ્યા તેને છેહ નજ દેવો. એ બે શિવાય એકે બીજૂં કારણ નથી. પોતાની હુરમત જાળવવા તેજદાર સમશેર મ્યાનમાંથી બાહર કાહાડી પટો કરવા ને પરાક્રમ દર્શાવવા હિન્દ સામર્થવાન છે, પણ પ્રભુને યાદ કરી પ્રતાપી રાજમંડળમાં લોકસમૂહમાં હલકી પડવાની ઇચ્છા રાખતી નથી. જે જે વિરલાઓને તેં માત્ર તારોજ લાભ સાચવવા રહેંશી નાંખ્યા તેને માટે કહેવાનું બાકી રહ્યું નથી. જેમ અનાજના પાકેલા ખેતરપર પોતાનું પેટ પુષ્ટ કરવા તીડ તૂટી પડે તેમ તારા જાલમગારોએ આ દેશમાં આવતાંજ જૂલમનો વરસાદ વરસાવી કહેર

વનાવી મુકયો. અને તેમ છતાં મુસલમાનના જૂલમ ને તેમની ત્રુટક ત્રુટક લૂંટને વગોવવી તો સાંભળ: જે કહેવાની મારી ઇચ્છા નથી તે તારે સાંભળવું? સજ્જિત! *વારન હેસ્ટિંગ્સે જે ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી તે સંબંધી થોડુંક જણાવું જેથી તારા કાન ને આંખ ઉઘડે-જેનું વાસ્તવિક વર્ણન સાંભળતાં નમ્ર ને માયાળુ સ્ત્રીઓ મુર્છાગત થઇ; તેવા દુર્લમનું વર્ણન હું કહુંછું તે તું સાંભળ. જેના આગળ મુસલમાનના જૂલમ અને લૂંટની શી બીસાત? તારી કૃપાદૃષ્ટિ મારી તરફ થઇ કે તેં જેમ, અને તેમ દ્રવ્ય સમેટવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. તારા ભુખડુબારસ પુત્રોએ એકદમ વરૂ માફક જુલમ કરવો જારી કીધો; અને બીમહારી કંપનીએ નિસ્તેજી હેસ્ટીંગ્સને બોધ્યું કે અમને તૃપ્ત કરવા દ્રવ્યનો ભોગ આપ. અને પછી હેસ્ટીંગ્સ શું ન કરે? કોઇ કાળે ન સાંભળેલો ને કદી પણ ન સાંભળી શકાય એવો જુલમ જારી કીધો. તારાવીર વારન હેસ્ટીંગ્સે દેશમાં જે મોટા મોટા જાગીરદારો હતા, તે દુ:ખી જાગીરદારના આંગળાંની આસપાસ દોરડાં વિંટળાવ્યાં-એટલે સુધી કે આંગળાઓ ઐકય કરી અરસપરસ ગંઠાઈ ગયા; અને કચડાઇ એકજ દેખાયાં. પછી તેં આંગળાંઓની વચે લોહફાચર લોહડાના હથોડાવતી ઠોકી બેસાડી. આ દુ:ખી માણસની બુમ પેલા જુલમગાર નર્કના અધિરાજ વારન હેસ્ટિંગ્સના દૂત દેવીસિંગે ન ગણકારતા આંગળાંના કટકેકટકા કરી નાંખ્યા. જે ગરીબ, પ્રમાણીક, નિરપરાધી અને ઉદ્યોગી હાથ, માત્ર પોતાની સ્વમહેનતના ફળ પોતાના મહોડાં આગલ લઇ જતાં નહોતા, અને પોતાના છોકરાંઓને પણ તેની ઉત્પત્તિના અમૂલ્ય ફળ, તંગીને વખતે આપવા પણ નારાજ હતા, અને તે હાથના પ્રળ પંદર કરતા વધારે વર્ષ તુલીક ચીન તારા લાભાર્થે મોકલાવ્યા-અને તે વળી કોઇપણ પ્રકારના બદલા વગર-અને જે પ્રળના ફળથી તે કાળના તારા પુત્રો વિલાસ કરતા હતા અને અંતર ચુંબીને આણંદ ભોગવતા હતા તે ઉદ્યોગી હાથને એ દુ:ખ ભોગવાવ્યું. તેના બદલામાં તો તારા જુલમગારના દોરડા, લોહફાચર અને બિન જરૂરિયાતની મહેનત વિના તમે બીજું બોયું નથી. પણ એ શોકમય વાત સાંભળતાં

*This "harrowing discription of the cruelties perpetrated by Debi Sing, one of Hasting's official servants, is, perhaps without paralled in the language. It is said that several ladies fainted at this part of Burk's oration."

BURK'S SPEECHES.
Dublin Edition.

ને વિચારતાં કોણ પથરછાતિનો નહિ કમ્પે ? ઘણા વક્રરવાળા,માન મરતબાવાળા ને આગેવાન દેશાઇ ઊદ્યોગી ખેડુત, ગણોતિયા, પરગણાના માજીસ્ટ્રેટ અને ગામડાંઓના પટેલો વિગેરેની જોડ કરી બબ્બે બબ્બેને પગેથી એકઠા બાંધ્યા, અને પછી તેઓને તારા યમદૂતોએ લોહગજપર ઉંધે મસ્તકે લટકાવ્યા અને પછી નેતરે પગના આંગળાંના નખ ખરી પડ્યા ત્યાં સૂધી માર મારવો જારી રાખ્યો. વળી તેમના ઊંધાજ મસ્તકપર, ભયંકર લાકડીના ઝપાટા અને યમશસ્ત્રથી, માથું, નેત્ર ને નાકમાંથી લોહી વહ્યાં ત્યાં સૂધી સેતાનિયત રીતે માર્યા. પણ આ દુઃખની રીત તો તારા યમદૂતોને ઓછી પડી હશે તેથી તેમણે નવી કળા શોધી કહાડી. વાંસ ને નેતરને ઊંચાં મુકયાં અને બેલટ્રી ઝાડની ડાળી જેના અણિયાળા ને તીક્ષ્ણ કાંટા જે ચામડીને ભયંકર, રીતિએ ચિરી નાંખે છે અને માંસને ખેંચી કહાડી તેનો ખીમો કરે છે તેના ચાબકાવતે, હેરાન કીધા અને જે કેટલાક શરીરે મજબૂત અને મનના દૃઢ ધૈર્યવાન ને ગમે તેવા જુલ્મ થાય પણ અસત્ય કર્મનજ કરવું એવા હતા તેમના પર શોધક વૈરથી ઉશ્કેરાઇને અતૃપ્ત લૂંટાલૂંટથી પ્રબળ થઇ જેમ વધારે હેરાન થાય એવા અનેક પ્રકારનાં યમાસ્ત્ર શોધી કાહડયાં—જેમાં 'એચેટા' નામનાં માંસદહનકારકને ઝેરમય છોડવાની ડાંગો મુખ્ય હતી -તેણેવતી તેમના શરીર ચીરી નાંખ્યા !!! જે ક્રૂરમાં ક્રૂર કર્મ તે એ હતું. એ મારથી કેટલાંકના ઘા રૂઝાયા વગર સડબડયા કર્યા અને સદા કોહ્યા કર્યા પણ કદી રૂઝ આણી નહિં. અને શરીરપર કહોડના ડામ પડી રેહે તેવા ચાઠા પડી શરીરને બેબિયસ બનાવી મુકયું; ને કેટલાકની જીંદગીનો અંત પણ આવી ગયો. રે આ દુઃખ પણ થોડું હતું ! એકરતાં વધારે દીલ ધડકાવે તેવું દુઃખ તેમનેમાટે બાકી હતું. આવા રાક્ષસી દુઃખથી તૃપ્ત ન થતાં રાત્રે આ બિચારા નિરપરાધી પ્રાણીઓને—લોભ જાલમનો અધિરાજહોમશાંતિનાં બલિદાનને કારાગૃહમાં મોકલતો હતો. અને જ્યારે ચિન્તા વગર સર્વ કોઇ આરામ લેતાં તેવે વખતે પણ સેતાનના પુત્રો તેમને ત્રણ ત્રણ વાર બાંધી મારતા અને કકડતી થંડીમાં ઉઘાડે શરિરે બકરાં કુકડાંને નાંખી મેલે તેમ મેદાનમાં નાંખી મેલતા હતા. સૂર્યોદય થવા પહેલાં આ હેસ્ટિંગ્સના ભોગને બહાર કાહડતા, અને રાતના યમદૂતના મારના ઘાથી શરિર સુણી ગયેલું, ને ચીરાડાથી અકડાઈ ગયેલું તેમને ઠરી ગયલાં થંડા પાણીમાં ઝબકોળતા અને એક કાંકરો પણ ખમવાને અશક્ત એવાં આળાં શરિરપર પાછો માર જારી થતો. ચાલવાને અશક્ત, ઉભા રહેવાને નાતવાન, ભુખે પેટમાં કોયલી પડેલી ને મારથી શરિર સુજી આવેલું

તેવાઓને પૈસાનેમાટે તેમના ગામ ખેતરમાં જોવા મોકલતા કે 'જો કંઇ આપશો તો ઉગરશો.' પણ આ બાપડા પાસે હોયજ શું? આવે સમયે પણ કેટલાક વિરલાઓ આશ્રય આપવા તત્પર હતા, પણ તેમને ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવવામાં આવતું હતું કે એ આશ્રય, તમારી પાસે દોલત છે તેની સાબિતીમાં ગણી તમારા પણ એવાજ હાલ થશે! આથી આ બિચારા ભોગો જેમના તેમ પાછા ફરતા. અને વળી તેમનાપર પૂર્વ પ્રમાણે જૂલમ જારી થતો. તેઓના વિલાપ અને દુ:ખથી પડતી ફીકીયારી સાંભળી તારી તરફના દુષ્ટો હાર ખાઇ પાછા હઠયા નહિં. દિવસ અને રાત્રી દુ:ખ અને જૂલમ સાથે જુદ્ધ કરવાનેજ હતી. શારીરિક દુ:ખના ઉપાયો અર્થે લોહ ફાચર-ભૂગોળ-બેડી-યમદંડના સપાટા તેમને અર્થેજ હતા. અને સૃષ્ટિમાં જેટલાં જેટલાં દુ:ખનો સંગ્રહ છે તે તે સઘળાં દુ:ખો વિણીવિણીને વારા ફરતી એકજ રાત્રીમાં તેનાપર એકસામટાં અજમાવવામાં આવતાં હતાં. આ દુ:ખથી કેટલાઓ યમપૂરીએ પોંહચી ગયા; અને એવા પણ કેટલાક હતા કે તેમની હિમ્મત તેમના દુ:ખો સાથે બાથ ભીડે. એવા પણ કેટલાંક માણસો છે જે પોતાપર પડતાં દુ:ખથી રીઢા થઈ જાય ને કશું ગણકારે નહિં; અને જેમ જૂલમ પડે તેમ તેમ સાવધ મનના-પ્રબળ-જોસ્સાવાળા અને જુગમગાર સામા નિશંકપણે દ્રઢતાથી જબરદસ્ત ટક્કર ઝીલી ઉભાં રહી શકે!! આવો જૂલમ માત્ર પુરૂષોપરજ નહિં પણ બાળકો અને સ્ત્રીઓપર પણ ગુજાર્યો ને બાપની સામા છોકરાંને બાંધી તેમનાપર ફટકા જારી કીધા, જેથી જો બાપપરનો ફટકો ચૂકે તો છોકરો ઘવાય ને છોકરાપરનો ચૂકે તો બાપની તેજ અવસ્થા થાય! તેવાજ પ્રકારે ને તેવાજ ઉદ્દેશે સદ્ગુણી કુંવારિકાઓ-જેઓને સૂર્ય પણ નિરખી શકયો તેઓને મંદિરના પવિત્ર સ્થળપરથી ઘસડી લાવ્યા-તેમના પ્રિતમના હસ્તકમળમાંથી વિખુટી પાડી અસહ્ય દુ:ખના સાગરમાં દુબાડી દીધી! એઓની કાળાગૃહના કાળા પાતાળમાં દુર્દશા કીધી! તેઓનાપર જે સખ્ત હુમલા થયા તેનું વર્ણન કોણ શકે એવું છે? તેમની આબરૂ અને સ્વતંત્રતા અને મર્યાદશીલતા સર્વે એકેસામટી તે કાળાગૃહના કાળા પાતાળમાંજ દટાયલી રેહે તે ભલી. તેઓનું માન ગૌરવ સર્વનો શામટો નાશ થયો અને તેઓ ધર્મભ્રષ્ટ અને નીતિભ્રષ્ટ થઇ ગઇ; અને રઝળી રખડી યમપૂરીએ સિધારી! જોરબંધના મારથી આખો પ્રાન્ત નારાજ થઈ તારાજ થઇ ગયો. ખેતીકાર અને દેશાઇઓ લણ્યાવિનાનાં ખેતરો મૂકી ચાલી નિકળ્યા. ઘણા દેશો અરણ્ય થાત, પણ

તેમના શેહેરના કોટની આસપાસ બયોનેટવાળા સિપાઇઓ ફરી વળ્યા, અને તેઓને ઘેરી લીધા! જેઓ દેશપાર થવામાં રાજી હતા તેમને સ્વભૂમીના કાળાગૃહમાં જેરબંધ અને રાજદંડનો માર સહેવા ગોંધી રાખ્યા. અફસોસ! બ્રિટાનિયા! વારન હેસ્ટિંગસના રાક્ષસી જૂલમથી બચવા માટે તેઓને વાઘરૂપની ગુફાનો આશ્રય લેવો યોગ્ય લાગ્યો! તે વાઘના મહોડાંમાં જવા પ્રસન્ન હતા, પણ વારન હેસ્ટિંગસનો જૂલમ ખમી શકયા નહિ! એવા જૂલમ આગળ કોણ ટકી શકે? મરાઠાનો ઘોર સંહાર અને મુસલમાનનો ભયંકર જૂલમ એ કરતાં અધિક હતો એમ કોણ કહી શકે? અને નાના સાહેબના અઘોર અધમ પાપિષ્ટ કર્મો કરતાં એ કોણ ઉતરતાં કહેશે? અનુકૂળતાએ નાનાસાહેબે તે વૈરથી ઉશ્કેરાઇ પ્રપંચ વાપરી પોતાના સ્વાર્થ અંગે તારો સમૂળગો ખોડો કહાડવાનો ઇરાદો રાખ્યો હોય તો તેમાં તેણે ખોટું શું કીધું? એ સઘળાંનો વિચાર થાય છે ત્યારે તારા અતિ પ્રવૃત્ત સ્વાર્થી કર્મો અતિ અધમ ને પાપિષ્ટ લાગ્યા વિના રહેતાં નથી પણ એ સઘળાંને વિસારી દઇ તને અસાધરણ માન આપે તે શા માટે? એટલા માટે કે તું તારૂં વેણ પાળશે; અને એઓને સ્વપરાક્રમ ને સ્વસામર્થ્ય દર્શાવતાં અટકાવ્યાં છે તેમાંથી મુકત કરી આગળ વધવા દેશે. પણ માણસના લોભનો થોભ નથી. તે તો જેમ જેમ અધિક અધિક પ્રાપ્ત થતું જાય છે તેમ તેમ અધિક અધિક પ્રવૃત્ત થઇ સદ્ગુણને દાબી દઇ અધમ કર્મ સ્પષ્ટ દેખડાવે છે પરંતુ એમ નજ થવું જોઇએ. એવડે રાજસત્તા માન્ય–ઉમંગ સહિત માન્ય ન થાય! વાત સત્ય છે કે સમ્પીલા થઇ ઐકયતાનું પ્રદર્શન પ્રત્યક્ષ દર્શાવે તો ધરતી કમ્પાવે! પણ એવા અનુપમ કર્મજય સહજ શ્રમથી દર્શન દે નહિ. તારી રાજસત્તા સ્થપાયા પછી મહાભારત દુઃખમાંથી કેટલુંક ઓછું થયું ને વિચાર કરતાં શિખ્યા એજ સત્ય છે. પણ મદાંધ થઇ તું એમ બોલે છે કે મારા રાજ્યમાં 'વાઘ ને બકરી એક ઓવારે પાણી પિયે છે,' તેને કશો ભય નથી. એ યુક્તિવાળું હાવકું બોલવું સર્વ માન્ય સકળ પ્રજામાં, આજે નથી. અને એવું બોલનારા કોણ છે? પેલા શ્રીમંત! એઓએ પોતાનાજ લાભનો વિચાર કરી ડોઝરા ભરવાનોજ સ્વાર્થી હેતુ રાખી તને એ સર્વે નમ ઉપમા આપી; અને તે કદાપિ સત્ય પણ હશે! વાઘને બકરૂં એક ઓવારે કયમ ન પાણી પાયે? જ્યારે તેમનાં દાંત તૂટી ગયા ને પંઝા–ઝેરી ને વેરીલા પંજા કપાઇ ગયા ત્યારે બકરૂં તેની સાથે સ્પર્ધા કરેજ. જ્યારે એક મુડદાલ કુતરો વાઘના મ્હોડાં પર થુંકે તેવા વાઘના સમયમાં બકરૂં પણ પોતીકું પરાક્રમ દેખડાવે! બેહેન **બ્રિટાનિયા**, વાઘ તો કયારના જતા

રહ્યા ! હવે તો માત્ર બકરાજ રહ્યા છે તેવા સમયમાં એક આરે સાવ પાણી પીયે તેમાં આશ્ચર્યતા પામવા જેવું શું છે? જ્યારે વાઘ હૈયાત હતા ત્યારે તારૂં સ્વપરાક્રમ દર્શાવવું હતું. કોઈ રહ્યું નથી ત્યારે તું સર્વ માન્ય મહારાજપદને યોગ્ય થઇ પ્રબળ સર્વોપરી રાજ્યરક્ષકનું પદ ધારણ કરી બેઠી ! પણ પૂર્વના વાઘો સજીવન હોત તો મહારાજપદ ધારણ કરવાનું ટાણું દુર્લભ હતું. રહેલા સહેલા વાઘ નબળા પડયા (નખ–પંઝા ને દાંત વગર શરીરે નિરગત બન્યા) ને કમજોર થયા અને તેથી તું સ્વચ્છંદે યથેચ્છ નિરંકુશિત વર્ત્તિ શકે છે.”

હિન્દરાણી બોલતી બંધ પડી. તુરત વાઘે ભૃષ્ટ બુદ્ધિએ–પોતાનો વિજય સમજી–ધુરકીને ઉન્માદ ભરી અતિશય લાંબી ગર્જના કીધી. **બ્રિટાનિયા**ના વાહન સિંહ સરખા જેમ અને વૈરથી ઉશ્કેરાઇ તેનો પ્રતિઉત્તર વાળ્યો; જેથી પર્વત ને વન ચોમેરથી ગાજી રહ્યું.

“વિચારની આ તારી ઘેલછા છે. **હિન્દ** !” **બ્રિટાનિયા** કોઇપણ સમય કરતાં, ઘણી નમ્રતાથી, ડાહાપણથી અને દલીલ સાથ–જેવી દલીલ તેણે અદ્યાપિ સુધીમાં કોઇપણ પ્રસંગે બતાવી નોહતી તેવી દલીલ સાથ, કરેલ માણસને પણ જેબવંતી કરે એવી સંભવિત દલીલ સાથ બોલી:–“તારા બોલવામાં સત્યાંશ અતિશય છે, એ હું સ્વીકારૂં છું; પણ એજ તમામ વિચાર અને મનસ્વી નહિં પરંતુ સાચા મતથી, તું તારી પોતાની પાયમાલી ઘણી સત્વર કરશે. તને ઘણા કારી જખમો ખવાડયા છે તે પણ એજ વિચારે ! તારા સુંદર મુખડાંપર કરચલી વળી ને દુખમય ફુટ પડી તે પણ એજ વિચારે ! એજ વિચારથી છાકી જઇ હજારો અન્યોઅન્યની લડાઇમાં તારા પુત્રોના લોહી વહ્યાં, પાયમાલ થયા અને રઝળી મૂવા ! નજીવાં કારણસર મહાનયોદ્ધાઓ ને સુભટરાજોના પ્રાણ ગયા, પીડિત થયા ને અતિ અનર્થકારક હાની થઇ ! તારી અસાધારણ કર્મશકિત અને અદ્ભૂત વિચિત્ર પ્રતાપી મનશકિત સતેજ દિવ્ય છતાં તું પદભૃષ્ટ થઇ અધમ હાલતે પહોંચી એ સ્પષ્ટ જણાયું છે; અને જ્યારે મેં મ્હારી અદ્ભૂત કાંતિ તને બતાવી સર્વને આંજી નાખ્યા અને મારા વિજયી અલૌકિક પરાક્રમી યોદ્ધાઓ ઘૂમ્યા અને તને તાબે કરવા જ્યારે હું મચી ત્યારે દિવ્ય પરાક્રમી છતાં તું મારા સામા જોવાને લગાર પણ શકિતમંત થઈ નહી એ તારા આવાજ વિચારથી. યુદ્ધકળા અને રાજ્યનીતિની પૂર્ણ કુશળતાથી અનેક પ્રકારની ઉથલપાથલ કરી નાંખી ઊંધું વળેલું–અવ્યવસ્થિત હાલતમાં આવી પડેલું એવાં રાજ્યનો નાશ

થતો અટકાવી રૂડા પાયાપર રૂડી રાજ્ય વ્યવસ્થા સ્થાપી જગતમાં મારી સમૃદ્ધિમાન્ અને બળવાન શક્તિ દર્શાવી ભારતભૂમીમાટે નવી આણ વર્તાવી, એ તારા એજ વિચારને લીધે. તારા ધીટ મનની કર્મશક્તિનું નીતિવાક્ય એજ હતું અને તેવાજ હતુ અને તેવાજ પ્રકારની તારા સુભટ્ટો-તરવારીયાઓને તું તરબીયત આપતી હતી કે "ટુંકું જીવતર પણ યશસ્વી કર્મો કરવાં." અથવા "માનભંગથી મરવું સારૂં." એ તું પ્રફુલ્લિત અને ઊંચા મનથી જ્યાં ત્યાં બોલતી હતી. એ નિરર્થકના જયથી તું રાજી થઇ ને તારો પોતાનો નાશ થયો, સંકટમાં આવી, લશ્કરી મહાન પ્રતાપી યોદ્ધાઓનો સંહાર કરાવ્યો. રાજ્યખટપટ અને સલાહશાંતિ કેમ રાખવી તેમાં જેવી તું બોલવે વાચાળ ને ચપળ છે તેવી કર્મ દર્શાવવે નથી. કેવી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી જયિત થવું એમાં તારા રાજ્યનીતિવેત્તાઓ એક્કા થયા છે-માત્ર પુસ્તકદ્વારે દર્શાવવા-પણ કર્મજય-યથી કયમ અચળિત અક્ષય રાજ્યસત્તા ને સ્વતંત્રતા ભોગવવી તેને માટે તેઓ કંઇ કરી શકયા નથી. સોળમા સતરમાં સૈકામાં મારા વિચાર પણ તારા જેવાજ હતા:-જાણે મેં 'પણ' લીધું હોય કે તરવારની શક્તિ જણાવી મન-માન્યાં કર્મો આદરવાં અને અન્યોઅન્ય યુદ્ધનાદ ગજાવી મુકવો. તેમ જ્યાં ત્યાં હું કુદતી નાચતી ફરતી હતી ને આ બાળખેલ કરી બહુ ફુલાતી હતી. પણ **માર્સ્ટનમૂર*** અને **નેસબી**† અથવા **પ્રેસટનપન્સ**‡ અને **કેલી-ડોન**§ ની "શિવિલ વૅાર"ના સમયથી હું ઘણી ડાહાપણ પકડી બેઠી છું. જો મારા પૂર્વના વિચારજ અમલમાં લાવવાને મચી હોત તો કાળાંતરે પણ જે સ્થિતિમાં મને હાલ જગત નિહાળે છે તેવી સ્થિતિમાં કદી નિહાળત નહિ. અનેક પ્રકારે જ્યારે હું પાયમાલ થઇને પરાભવ પામી ત્યારે મારા તે કાળના અનર્થકારક વિચાર બદલાયા અને ત્યારપછી નિયમસર અને જુગ્તિસર

---

* **માર્સ્ટનમૂરની** લડાઈમાં શાહનશાહી પક્ષ તરફથી **પ્રિન્સ રૂપર્ટ** તથા **મા-ર્કિવસ ઓફ ન્યુકાસ્ટલ** અને પાર્લામેંટરી સેના તરફથી **અર્લ ઓફ લીવન** ને **ક્રોમવેલ** હતા. એમાં **ચાર્લ્સ** પેહેલાની હાર થઈ. ૧૬૪૪ની જુલાઈ ૨ જી.

† **નેસબીનું** યુદ્ધ **ચાર્લ્સ પેહેલો** ને **ક્રોમવેળ, ફેરફેક્ષ** ને **આયરીન** વચ્ચે થયું હતું, તેમાં **ચાર્લ્સ** પડયો ને એ સિવિલ વૅારનો અંત આવ્યો. ૧૬૪૫, જુન ૧૪મી.

‡ **જેકોબિન** ટોલીવાળાઓએ ઝગરો ઉઠાવી યુદ્ધ શરૂ કીધું ને પેહેલી લડાઈ **પ્રેસ્ટ-નપન્સ** આગળ ૧૭૪૫ના સ્પટંબરની ૨૧ મીએ થઈ.

§ **કેલીડોનના** યુદ્ધ પંછી ઈંગ્લંડમાં સિવિલ વૅાર થઈ નથી. એમાં રાજ્ય પક્ષ જિત્યો હતો-૧૭૪૬ના અપ્રેલની ૧૬મીએ.

પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ પંડિતરાજનીતિવેત્તાઓના (philosopher-statesmen) નીતિના વિચારથી વર્તવાનો નિશ્ચય કીધો; જેથીજ હાલ ઘણી મજબૂત રાજ્યવ્યવસ્થા રાખી સર્વેનાપર સરદારી ભોગવું છું. જો તેમ થયું નહોત તો જે કીર્ત્તિના સર્વોપરી શિખરની ટોંચપર હાલ હું પહોંચી છું ત્યાં કયમે પહોચી શકત નહિં. તારા ને મારા યુદ્ધરંગનાં કર્મો એક સરખાં છે; અને મારા કર્મે હવડાં તું વર્તે છે અને હું તારા વિચારે વર્તતી હતી, પણ મારાં પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ કર્મો પ્રમાણે વર્તવાથી ભવિષ્યકાળમાં તું વિશેષ કશું દેખવાની નથી, ઓર જે મેળવેલું છે તે ગુમાવી આત્મહત્યારી બનશે ! તું કાળાંતરથીજ તારો હેતુ શામાં છે તેનો વિચાર કર્યા વગર અવ્યવસ્થિત હાલતમાં વર્તી છું. જયારે તારે પોતાની આબાદીને માટે ખરેખરા લાભની જરૂર હતી, ત્યારે મનસ્વી તરંગમાં તું મગ્ન રહી; જયારે દ્રવ્ય સંપત્તિના સંગ્રહની આવશ્યકતા હતી ત્યારે કીર્ત્તિની કલગી પહેરી આનંદમાં નાચી—જે કીર્ત્તિથી તને શું પ્રાપ્ત થયું ? માત્ર પુરાણપ્રસિદ્ધ **વાતોથી** મનમાં બળવાનો વખત આવ્યો; જયારે **સમયોપયોગી** વસ્તુ જરૂરની હતી, ત્યારે **તાત્કાલિક ફળદાયક** વસ્તુ મેળવવાપર તેં લક્ષ આપ્યું !—પરદેશી પરધર્મી—ઝનુની—ક્રૂર—નિર્દય બળિયા સામાં ખરા ભાવથી, ખરા શૌર્યથી, ને સ્વદેશના ખરા લાભને માટે વજ્રના કોટની માફક અચળતાથી ઊભા રહેવાની જરૂર હતી ત્યારે પ્રાન્ત પ્રાન્તના નિરર્થક સુખ અને માન અને મોટપ સાચવવા અને સ્વરૂપવાન કાન્તાઓને વરવામાટે તારા વિરો પરસ્પર લડી મૂવા. તારાપર જ્યારે શાહાબુદ્દીન ઘોરી ગાજી રહ્યો ત્યારે જે સંપની—ઐક્યતાની જરૂર હતી તે તેં કેમ ન કરાવ્યો તારી પ્રજામાં ? અને એકલા ક્ષત્રીઓનેજ યુદ્ધમાં મોકલવાને તત્પર રહી, પણ દેશની પાયમાલીને અંતે પણ બીજાં શૂરાઓને યુદ્ધમાં જવાને કેમ ન ઉશ્કેર્યા ? પણ માંહોમાંહેના કુસંપથી તારા માથાપર હાલના દુઃખ પડે છે ! તેં જો તે સમયે એકના સુખ કરતાં અનેકના સુખને ઇચ્છયું હોત તો હાલની અવદશા થાત નહિ ! તેં તારે પોતાને હાથે પોતાનો નાશ કીધો—યુદ્ધના વિજયના ગર્વમાં મિથ્યા મદોન્મત્ત થઇ ગાજી—બિજી પ્રજા તરફથી જે માનનો વરસાદ વરસ્યો તે તારાથી સેહેવાયો નહિ—તેમાં છાકી છાકી ફરી—દેશની કળાકૌશલ્યતાપર પીદા પીદા થઇ ગઇ; પણ યુદ્ધના સમય કેવા પ્રબળ આવવાના છે ને કેવા શૂરવીરો—પ્રચંડ ભવ્ય મૂર્તિઓ સામા ટક્કર ઝીલવી છે તેનો વિચાર તને આવ્યો નહિં; માનનામદમાં વખતસર ચેતી નહિં; કેવી કળાકૌશલ્યતાની

આવશ્યકતા પડશે તેનો વિચાર કીધો નહિં ! માત્ર નવનવા તરંગ-રામાયણ મહાભારતની ઐતિહાસિક વાર્તાઓ અને બિજી કલ્પિત કહાણીઓના રંગમાં, તારૂં ખરેખરૂં "સામર્થ્ય" શેમાં છે-જેનો વિચાર કરવો હતો તે તું વીસરી ગઇ. લશ્કરી સામર્થ્ય ખરેખરૂં શેમાં છે તેનો જો તેં પ્રથમ વિચાર કીધો હોત તો તારી કીર્ત્તિહિન ભુંડી અવદશા નજ થાત ! તારૂં લશ્કરી 'બળ' કલ્પિત હતું ! જેની સામા-મારા ખરેખરા લશ્કરી 'બળ' સામા-તારાથી કેમ ટકાય ? મારૂં લશ્કરી 'બળ' વિદ્યાવર્ધ્ધનમાં-કળાકૌશલ્ય શોધનમાં વેપારના વધારામાં-નિયમ, નિશ્ચય અને નીતિમાં-સમય અને શક્તિમાં અને રાજ્યના બંધારણુમાં સમાયલું છે; જેની સામા તારૂં મનસ્વી 'બળ' કોઇ સમયે પણ ટક્કર લેવા સમર્થવાન નજ થાય એ તું ખરા દિલથી સ્વીકારશે. યુદ્ધનીતિ રીતિ, વ્યૂહરચના ને તરવારિયાપણું તારામાં કંઇક જુદાજ પ્રકારનું હતું, અને તારી રણસંગ્રામની નીતિનું વલણ ને યુક્તિ એવાં હતાં કે પશ્ચિમના નવા સુધરેલા શસ્ત્ર સામા ટકી શકે નહી, તેં, કંઇક લાખો વરસપર ઘડાયલી યુદ્ધકર્મનીતિ-જેની સત્યતામાટે તો વર્ષોનાવર્ષો સુધી તકરારજ ચાલ્યાં કરશે, તેવી-સાચવવાનો ટેક રાખ્યો. પણ પશ્ચિમના ગુણ કર્મ કંઇ પૂર્વનાં નથી એ તારે પેહેલેથી જાણવું હતું. એ તેં જાણ્યું હોત તો અગ્ન્યાસ્ત્રનો મારો કેમ સહન કરવો, અને કેમ વરૂણાસ્ત્ર વાપરવું તેનો ખ્યાલ આવત. પણ મહાભારત રામાયણની કાલ્પનિક યુદ્ધનીતિ-(જો કે કદાચિત તે ખરી હશે, તોપણ આ કાળમાં તે નિરૂપ્યોગી થઇ પડી છે એ તો તારાથી ના પડાશે નહી)-ના ઉડતા રંગમાંજ તેં તારૂં ખરૂં તત્વબળ ને શૌર્યબળ માન્યું. પણ કાલ્પનિક વસ્તુ સત્ય કેમ હોય ? અથવા ગતકાળમાં જે યુદ્ધનીતિ પૂર્ણ તેજસ્વી જણાઇ હોય તે સાંપ્રતકાળમાં પણ તેવીજ નીવડે એનું પ્રમાણ શું છે ? એવા વિચારે પેલો નેપોલિયન (આ નામ દેતાં બ્રિટાનિયાનું અંગ કાંપ્યું !) ઘૂમ્યો હોત તો આજે સાધારણ મનુષ્ય પુત્રથી વધારે તે ગણાત નહી. પણ એ વિચાર તેણે કહાડી નાખ્યા, ને રોજરોજ નવી નવી વ્યૂહરચના, સાંભળી, જાણી, શિખી, અનુભવી, ને યશને પામ્યો. તારી મોટમોટી અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યા, જે માટે તું ગર્વિષ્ટ છે તે ક્યાં ગઈ હતી, જ્યારે સોમનાથનો નાશ કરનાર ક્રોધના આવેશમાં, ગાંડો ધર્માંધ મહમદ ગીઝની અચળ કોટ તોડી પેઠો ત્યારે ? પેલાં સર્પાસ્ત્ર, ગરૂડાસ્ત્ર, મોહાસ્ત્ર ને પાશૂપતાસ્ત્ર તે વેળાએ કયાં ગયાં હતાં ? એ બધાં ખ્યાલી નામોજ માત્ર થઇ પડયાં હતાં, ને તેથીજ તું આવીને આવી રહી છે. જ્યારે મે પ્રવેશ કીધો ત્યારે, પણ આવાજ કારણસર તું ભયમાં બાવરી થઇ ગાંડા

માફક ઉડી ગઇ; નવું કંઈજ કીધું નહી. તારા બાંકેરાવો અને તરવારીયાઓનું જથરપથર વિખરાયલું સૈન્ય-ઝગઝગી રહેલા પોશાક અને શીરપેચ પહેરી અને શરીરપર કડિયાળાં બખતર ધારણ કરી, હાથમાં જડાવ મૂઠવાળી તરવારો ઝાલી, પાણીદાર ખોખારતા થણ થણ કરતાં ઘોડાપર સ્વાર થઈ, મારી પાયદળ ટુકડી-(Infantry)જેઓએ માત્ર ખાખી જેવો પોશાકજ સજેલો અને શણગાર રહિત, પણ પ્રાણઘાતક "સ્નાઇડર રાઇફ્લ" ઝાલેલી તેવાની સામા આવ્યા ત્યારે, રણક્ષેત્રમાં સો વાર અગાડી ધસે નહિં તે પહેલાં તો તેમને ધૂળ ચાટતા કરી દીધા તે શાથી? લશ્કરી 'બળ' તારૂં "ખરૂં" પણ તે "ખરૂં" તો નહિંજ! જે નિયમ ને યુક્તિની જરૂર ને કવાયદની નવી રૂઢી જાણવી જોઇએ તેથીજ તેઓ અણજાણ! તેઓ મારા હુમલા કેમ ખમી શકે? ઘણી વેળાએ આપણે બંનેએ ખરેખરી સરતમાં ઘોડા દોડાવ્યા હતા, જેમાં એકનો નિયમિત પાણીદાર અને એકનો અનિયમિત બળવાન! તેથીજ તું સરતમાં હારી ને મેં જીત મેળવી-તેં ખોયુ અને મેં મેળવ્યું! જે સમય સામ-દામ ભેદની યુક્તિથી તારે ચાલવાની જરૂર હતી તે સમયે અવિચારથી તું દંડનો માર્ગ ઝાલીને બેઠી-જે ગાંડપણથી તારો નાશ થયો ને પાંચ હજાર મૈલ દૂરના પરદેશી પરધર્મીની તું તાબેદાર થઇ પડી."

"તારૂં બોલવું સત્ય છે!" મહાદેવી શોકમય સાદે બોલી; અને તુરત પોતાની ઢાલના ઓથામાં પોતાનું મુખાર્વિંદ ઢાંકયું. નેત્રમાંથી બાષ્પબિંદુનો ધોધ વહ્યો જેણે મહાદેવીના ચરણાર્વિંદનું પ્રક્ષાલન કીધું.

સર્વ જણ અબોલ રહ્યા. ચો બાજૂએ ક્ષણભર શાંતિ વ્યાપી રહી. **બ્રિટાનિયા**ને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીની દિલગિરી માટે અતિશય લાગ્યું. પોતાની સમોવડિયણને છેક નાસિપાસ થયલી જોઈ તેના મનમાં લાગી આવ્યું આ સમય તે **હિન્દ**પર વિજય મેળવી શકત, પણ તે કેવો? પડયાપર પાટુ માર્યા બરાબર ગણાત. પણ એ તેની સ્વભાવવૃત્તિ બાહાર હતું કે એક વખતની જગતની જનુની-જેના નેત્રમાંથી હમણાં આંસુંનો ધોધ વહે છે અને જેનું ઉષ્ણરક્ત શોકની ઠંડકથી ઠરી ગયું છે એવી સ્વરૂપ સૌંદર્યવાન એકજ મોહિની-જેને મેળવવાને દુનિયાના દરેક મહારાજ્યો ઇચ્છે છે તેના દુઃખમાં તેનાપર વિજય મેળવી પોતે તેનો લાભ ચાખવો. **હિન્દ** દેવીની આ અવસ્થા નિરખી **બ્રિટાનિયા** મગ્ન થઇ નહિ! પણ જેમ કોઇ ધર્મચુસ્ત મુસલમાન એક હિંદુને પોતાના સમક્ષ મરતો જોય અથવા એક રોમનકયાથોલિક ધર્મનો ધર્માંધ એક "રીફોરમર"ને લીલાં ઝાડ સાથે બળતો જોય ને તેને જેવી દિલગિરી થાય તેવી અથવા એક નદી તટપર ઉભેલો માણસ બિજાને ડુબતો

જાુવે પણ તેને બચાવવાને શ્રમ ન લે પણ માત્ર દિલગિરજ થાય તેવી તેની દિલગિરી હતી. કદાચિત **બ્રિટાનિયા**ના દિલમાં એમ આવ્યું હશે કે અરે ! રખેને મારી આવી સ્થિતિ કોઇ કાળે કેમ ન થાય ! અને તેથીજ તેના નેત્રમાં મિહાસ રહી હતી.

બ્રિટાનિયાના છેલ્લા શબ્દોએ **હિન્દ**ના મનમાં બહુ ગભરાટ ઉત્પન્ન કીધો. પોતાનું અતુલ્ય સામર્થ્ય ક્ષણમાં ક્ષીણ થયું, દેશોન્નતિની અમુલ્ય તક વ્યર્થ જતી રહી, થોડાના સુખ અને સ્વાર્થી કર્મો આદરી ખરૂં બળ જવા દીધું, માંહોમાંહેનો કુસુંપ થતો અટકાવ્યો નહિ, ધર્મના અનેક મતભેદથી શૌર્યહીણુ પ્રજા બનવા દીધી, એ બધાં ચિત્રના દર્શન સાથે પોતે કોણ હતી, અને કોણ છે તેના વિચારથી તેના મનમાં અતિશય ઘોળમઘોળ થઇ રહી ને તેથી તેની સર્વ ઇંદ્રિઓ બેહેરમારી ગઇ અને તે તટસ્થ જડભરત માફક ચૂપકી પકડી ઉભી રહી.

પણ આખરે એ બોલી. ચોબાજાુએ દૃષ્ટિ ફેરવી, ધાડા ધૈર્યથી અને કંઇક નવિન આશાથી, પણ અશ્રાંત વૈરની ખૂમારીમાં પોતાના મોહક પણ બેડેલા ડાચાંના ચેહેરાથી—જેમ ગાંડીવધરના બાણમાંથી તીર છૂટતું ન હોય એવા જોસથી બોલી:

"ઘણું થયું—બસકર—**બ્રિટાનિયા**;" એટલું બોલી પોતાના હરીફ સામાની શાંતિ એકદમ ભાંગી નાંખી. "બસ કર, તને તારા લશ્કરી સામર્થ્યના પ્રતાપમાં હું છોડી જાઉંછું. રાજકર જે ભૂમી તેં તારા બાહુબળના પ્રતાપે સંપાદન કરીછે એવી પરભૂમિપર! તું જે જે બોલી તે યથાસત્ય ને યથાન્યાય છે. મારી પાયમાલીનાં બીજ મારી છાતિમાંથી ફુટયાં હતાં અને તે હું મારી છાતીમાંજ સમાવું છું. પણ મને એકવાર કહેવા દે કે તારા પુત્રો અને અફગાન, તારતારના મોગલમાં કશો તફાવત નથી. તારા ને તેમનાં ગુણકર્મો માટે મેં અગાડી તને જણાવ્યું છેજ. માત્ર તફાવત એટલોજ છે કે આફ્ગાન અને મોગલોએ જે દેશ પોતાના બાહુબળે મેળવ્યો તેજ દેશપર પોતે નિવાસ કર્યો. મારી ભૂમિ, મારા "નાશના ફળ" જોઇ, તેઓએ મેળવી; પરતું મારી ભૂમિપર વસીને મારાજ કિલ્લાઓને શણગાર્યા ને પોતાના જયધ્વજ તેપર ઊરાડયા; અને હંમેશના નિવાસી થયા. પણ તને આનંદની વાર્તા છે કે તારા પુત્રો તને વફાદાર રહ્યા છે! તેઓ તને ચાહે છે ને તનેજ પૂજેછે! પણ ઓ ગર્વિષ્ટ મુગ્ધા! બેદાન મેદાનનો અગ્નિ આ **હિન્દ**ના લોહીવર્ણ ઝભામાં ચીરંકાળ ધુંધવાતો પ્રજળ્યા કરે છે. તે પ્રજળતો અગ્નિ એક દિવસ—અને તે એકજ દિવસમાં—**હિન્દ**ની કુમળી પણ ચિરાયલી છાતિમાંથી ધુંધવાઇ ઉઠશે ત્યારે

તું જોશે કે **હિન્દ**ના શોક ને દુઃખ અનિવાર ને અવર્ણીય હતાં. જેમ મનુષ્યજીંદગીની અવધી હોય છે તેમ શાહનશાતની પણ અવધી હોય છે. તેમ તું તે ક્યાં ચિરંકાળ અહિંયાં રહી શકવાની હતી! તારા પોતાના સંતાનો વખત આવશે ત્યારે ધીમે ધીમે આ ભૂમિમાં વસી તેને જન્મભૂમિનું માન આપશે;-તેઓની લાગણી મારી તરફ ઉશ્કેરાશે: જેમ અમેરિકાના યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના નવા ઇંગ્લાંડના રહીશોએ તારી સામા પોતાની સ્વભૂમિના રક્ષણમાટે શસ્ત્ર સજ્યાં તેમ તેઓ શસ્ત્ર સજી મારે માટે યુદ્ધમાં ઘૂમશે; મારા પુત્રોમાં તારા જે નીતિના સુધારા છે ને જે વડે તું મોટપ માને છે તે આવશે-અને તારા પુત્રોની ઉત્કૃષ્ટ સર્વોત્તમ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પોતામાં લાવી અનુપમ્ કાર્યો કરશે -અને જ્યારે તેઓમાં દેહીક સામર્થ્ય આવશે અને પોતાનું રાજબંધન તારા લડાઇખોર-ગર્વિષ્ટ રાજબંધન જેવું કરશે, પશ્ચિમ અને ઊત્તરના ઉદય થતા સેતારાઓ દરિયાના ધણીપણામાટે પરસ્પર વઢશે ત્યારે હું તારી સામા અવીશ!! **બ્રિટાનિયા**, યાદ રાખ, એવો સમય આવશે, ત્યાં સૂધિ મારાં ભયંકર શસ્ત્રો -જેને તારા અનિવાર શસ્ત્રોએ ખંડિત કીધાં છે; અને તારા પ્રાણઘાતક અસ્રાસ્ત્ર, મારી ભુશંડીનો નમુનો છે તેવાં શસ્ત્રો ધારણ કરૂં ત્યાં સૂધી મારા એ શસ્ત્રોને મારા પટામાં મ્યાન કરૂં છું,ને સમય ન આવે ત્યાંસૂધી તેનો ઉપયોગ કરીશ નહિં. જ્યારે મારા પૂર્વના મહાનઋષીરાજનીતિવેત્તાઓ જેવા ઉઠશે, જ્યારે મારા પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓ જેવા ગાજશે, જ્યારે કાળાંતર થયાં ફેર ન પડેલો એવું તત્વજ્ઞાન તપશે, જ્યારે વિદ્યાના ભંડાર ને જ્ઞાનના પિતા પધારશે, જ્યારે યાંત્રિક કળાના નિપુણો દેશોન્નતિમાટે કંઇ કરશે, જ્યારે વેપારના કારખાનાઓમાં ધમધોકાર કામ ચાલશે, જ્યારે રાજ્યના બંધારણના નિયમમાં પ્રજા પ્રવિણ થશે, અને તારા સદ્ગુણો (!) જેથી તું હાલ મગરૂર છે તે મારા પુત્રોમાં આવશે ત્યારે હું તને સામી આવી આલીંગન કરીશ! ત્યાં સૂધી **જયશ્રીરંગ**!"

બ્રિટાનિયાને આ કટાક્ષના વચન અનુકૂળ પડયાં નહિં, તેથી તે ઘણા ખીજવાટ અને કડવાટથી જવાબ આપવા જતી હતી; તેવામાં આકાશમાંથી ગંભીર સુંદર નાદ સંભળાયો. જેથી બંનો વીરાત્મા તકરારી જણનું ધ્યાન તે દિશા તરફ દોરાયું.

***"વિજયરંગ! વિજયરંગ!**
વિજય રંગ! વિજય રંગ! વિજય, વિજય જાણી;
સાંભળો સ્વતંત્રતાની, સુખદ સરસ વાણી. વિજય.

* રાગ પ્રભાત. "બાંસુરી બજાઇ આજ રંગસે મોરારી" એ રાગે ગવાસે.

જ્યાં જ્યાં મુજ વાસ ત્યહાં, સુખ વિલાસ માણે;
પંડિત, કવિ, ગ્રંથકાર, મૂજને વખાણે. વિજય.
દેવીદુખહરણિ એક, ભક્તજન પ્રમાણે;
સેવા શિરસાટે ફળે, મર્મ એ પીછાણે. વિજય.
નીજપુત્રરકતપાન, ભૂમિ જનની પીધાં;
મૂજ પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રેમ–મમતા તજી દીધાં. વિજય.
તે સ્થળે પ્રસન્ન થઇ, દિવ્ય દેહ ધારી;
સુવરણમય મંદિરે હું, પ્રીતથી પધારી. વિજય.
સંકટ, દુખ સર્વ ટાળિ, કલેશને નિવારી;
સદ્ગુણની વૃદ્ધિ કરી, જનમાં સુખકારી. વિજય.
દાસપણું દેશતણું, સહજમાં મુકાવી;
વૈભવ સમૃદ્ધિ સકળ, થલમાં વરસાવી. **વિજય.**
અચલ એક ઠામ સદા, હું નથિ ઠરવાની;
ધર્મ, ન્યાય, નીતિ જ્યાં, તે, પંથ વિચરવાની. વિજય.
સેવે સુવિવેક ધરી, સુફલ સરવ આપું;
જય જય સહુ ઠામ કરી, કષ્ટ, વિઘ્ન કાપું.

વિજય રંગ! વિજય રંગ!

તુરત આ ગંભીર આનંદમય નાદ–જેથી કોઇ પણ દેશદાઝરા, દેશપ્રીતિ, અને દેશઅહંકાર રાખનાર વીરપુરૂષની રગેરગમાં આનંદનું લોહી ત્વરાથી દોડે–એવો અતિ સુંદર નાદ બંધ પડ્યો; તેની સાથે એક આકૃતિ અતિશય વેગવાળા–અગ્નિ જેવા ધગધગતા, મોટા અને લાંબા ગોળાપર બેઠેલી, નહિં મનાય એવા વેગથી દોડતી આવીને, નિકટના ખડકના કકડાની તલેટીને એકદમ મ્હોટી ગર્જના સાથ અથડાઇ ને ખડકના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા. આવતાંની સાથ ખડકની આસપાસ વિજયીના દમામથી બંદુકના ચકકિત છરા ફેંકતી અને વેરથી સામી આકૃતિની તરફ ધસી. ખડકને ઘણા જોરથી ને જોસથી અથડાવા છતાં આ આકૃતિ પોતાના વાહનપરથી ચલાયમાન થઇ નહિં. તે જરાપણ ડરી નહિં, પણ બેધડક નિડરતાથી ધસી આવી યુવાવસ્થાના નવિન તોરના દમામની સાથ તે ભયંકર વાહનપરથી ઉતરી આપણા બંનો ચાલુ જમાનાના સરસાસરસી કરનાર, અંતરના મિત્ર છતાં પ્રસિદ્ધપણે જણાતા દુશ્મન સન્મુખ તેમના ઝગડાનું છેવટ લાવવા ધીમાં, પગલાં ઉપાડતી ચાલી.

આ નવા આવનાર સંબંધી મારા વાંચનારને મારે જણાવવું જોઇએ. મારી શક્તિ મુજબ તેનું ચિત્રદર્શન તેમની આંખ સમક્ષ ધરૂં છું.

આ નવી આકૃતિનો પોશાક વિચિત્ર હતો. જેવો આ ભૂમિમાં કોઇ કાળે જણાયલો નોહતો. પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ ગ્રીક લોકની ખૂબસૂરતિમાંથી જાણે નકલ થયલી હોય તેવી આ સુંદર વર્ણવાળી સુંદરી હતી. તેનો ચેહેરો **હિન્દને** આબેહૂબ મળતો હતો; પછે તેના કરતાં વિશેષ દૃઢ યુવાવસ્થાના તોરમાં દીપતો, ખુશાલીથી પ્રફુલ્લિત–સુખથી મસ્ત,–ઔદાર્યતા અને શૌર્યતાથી તોરમાં આવેલો અને અમિરી લોહી દરેક રગોમાં દોડતું તેથી સદાનો આનંદમય દેખાતો હતો. મોંપરની નસો લોહીને લીધે તગતગતી હતી. જેનો વેગ કોઇ કાળે પણ નરમ ન પડે અને સદાકાળ યુવાવસ્થામાં શોહેલી, ઇચ્છિત ગતિ કરનારી, પ્રમાણ રહિત બળવાન, અનુપમ્ કાન્તાની છાતી વિજયથી ઊપસેલી હતી. તેના દરેક અવયવો કોમળ પણ મજબૂત ને ચંચળ–જે દરેક સમયે લાલનપાલનમાં સુખ આપતા હોય તેવા દેખાતા હતા. તેના શિરપરના અતિશય દિવ્ય કાળા ભૂરાં જાંબળી રંગના કેશની રચના; બદલાતા રંગનું ઝગઝગીત લુંગડું, જે અછૂત દેવીના શરીર આગળ ધરેલું હતું તેની વ્યવસ્થા; કદી પરાભવ ન પામેલા હાથપરના સુશોભિત અનુપમ સર્પાકૃતિના કંકણ અને તેના પગની ચંપળ; કરમાતા ગુલાબના ફુલ જેવો મુખડાનો રંગ; લંકામાં નિપજેલાં દાંતની મૂઠવાળી ઝગઝગતા પાનાની અતિશય ધારદાર તીક્ષ્ણ કાતિલ તરવાર, મસ્તકના એક ભાગપર મુકેલો ફ્રિજિયાનો વિચિત્ર કિરમજી ટોપ જોઇ આપણા દિલમાં રામ કે યુધિષ્ટિર, ઝર્કસીસ* અને ફિડિયાસ†, હારમોડિયસ‡ અને પ્રેગઝીટીલસ§ તથા પેરિકલિસ|| અને ડિમોસ્થનિસના¶ સમયનું સ્મરણ થતું હતું. તે કાળની ગ્રીક લોકોની ખુબી–ને સ્વતંત્રતાનો તે આબેહૂબ નમૂનો હતી. તેનો પ્રતાપ સત્તા–ગૌરવ જોઇ જોનારનું મન શાન્ત થતું હતું; અને તેની પ્રભાવશ્રી ને ભવ્યકાંતિના દર્શન કરતાં મિનોહીજહાનનું સ્મરણ થતું હતું. ગાફલતાનો અંશ તેમાં કિન્ચિતપણ નહોતો; તેમ તે **બ્રિટાનિયા** ને **હિન્દ** કરતાં કદે અતિ ઊંચી અને વિશેષ કદાવર હતી.

તેનો લશ્કરી પોશાક જૂદોજ હતો. તેનો એક બાજૂનો કમરપટો

---

* ઇરાનનો શાહ, ડરાયસ હેસ્ટેસીસનો પુત્ર. ૨૬૫૦૦૦૦ માણસનું સૈન લઇ ગ્રીસપર ચઢયો હતો. એને લિયોનિદાસે હઠાવ્યો હતો.

† એથેન્સનો શિલ્પશાસ્ત્રી, મિનરવાની દિવ્ય આકૃતિ ઘડવા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

‡ એ ને એના મિત્ર એરીસટોજીટને પ્રોસીસટેટોડી લોકના જુલમથી પોતાના દેશને છોડાવ્યો હતો.

§ ગ્રીકનો શીલ્પશાસ્ત્રી.

|| એથેન્સનો પ્રસિદ્ધ વક્તા, રાજપુરૂષ અને સેનાપતિ.

¶ ગ્રીસ લોકોનો સર્વથી મોટો વક્તા. એના જેવો કોઇ થયો પણ નથી ને થશે પણ નહીં.

રાઇફલકેનન, રિવોલવર, બેયોનેટ, તીક્ષ્ણ અણિદાર ભાલો, ખડ્ગ, આરસીની છીપો, અને નવા પ્રકારની બુલેટપમ્પનો અને બીજી બાજૂનો તરવાર–ત્રિશૂળ–ફરસી–ગદા–હળમૂસળ–પટ્ટિસ–શતઘ્ની અને ભુશંડીનો બનેલો હતો. તે જાણે તીક્ષ્ણ કાંટાની કટિમેખળા પહેરી હોયની તેવો દેખાતો હતો. તારપીડો–મેટ્રિલિયર ને નિડ લગન પીઠપર હતાં અને તેની સાથ એક વજ્રની બનેલી ઢાલ–જેની એક (ડાબી) બાજૂનો ભાગ તુટેલો હતો તે હતી. આટલા બધા વિજયી અસ્ત્રોમાંથી કોઈ કોઇ, સમયે સમયે પોતાના મિત્રોને આપી તેમને જય અપાવતી હતી અને તેથી પોતે પોતાનો લહરી વાવટો મેદાનમાં ઉડાવી નાચતી હતી. વાવટો અતિશય મોટો લોહીવર્ણો રંગનો ત્રિકોણાકૃતિનો હતો. (ખરી રીતે તે જાણે ચાલતું શિલેખાનું હતું. જેનો બોજો એવી દિવ્ય દેવી વિના આ માનસિક સૃષ્ટિનું પ્રાણી તો શું પણ દૈવી ભૂમિનું પ્રાણી પણ ઉપાડવા કોઇ કાળે પણ સામર્થ્યવાન નજ થાય.) વાવટામાં મોટા મોટા–બંદુકની ગોળી અને ગરભછાંટના ગોળાથી ગાબડાં પડેલાં હતાં; પણ તે વાવટો જાણે નવો હોય તેવો દેખાતો હતો.

વિચિત્ર ઊમદા લિબાસમાં પધારતી આ મહાદેવીને નિરખી ત્રણે જણા ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યા! તેની અંગસ્થિતિ, તેના ચહેરાની ગંભીરતા અને તેની આંખની ચપળતા જોઇ એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે પાકા અનુભવથી ને પુખ્ત વિચારથી એક મહાભારત કામમાં યાહોમ ઝોકાવવાને તે આવેલી છે. તેના ધિમા ધિમા પણ કુદરતીજ જલદી ઊંચકાતાં પગલાં–કુદતાં પગલાં જોઇ એમ ખાત્રીથી કહેવાય કે તે કોઈ થનારી મોટી આશાની ફતેહમાટે ખુશાલ દેખાય છે!

સ્વદેશહિત આ લિબાસમાં બિરાજતી રાણી–દેવીને તુરત પિછાની ગયો અને ઉંડો ઉમંગ લાવી એકદમ તેણીના ચર્ણ તરફ પોતાનું શિર નમાવ્યું. સ્વતંત્રતાના વિજયી શબ્દો–જે શબ્દોએ આકાશ ગજાવી મુકયું હતું, તે શબ્દો પાછો તે બોલી ગયો; અને આનંદથી પોતાનો નાનો વાવટો–સફેદ રંગનો લાલ છાંટવાળો ઊરાડવા માંડયો.

હિન્દ આશ્ચર્યતા ને અજાયબીમાં ગરકાવ થઇ રહી. તે આ દેવીને પિછાની શકી નહિ. અને તેથી તેની તરફ માનના કશાંપણ ચિન્હ બતાવ્યા વગર એકી નજરે ટગરટગર દિગ્મૂઢ થઇ જોવા લાગી. આથી આપણને માનવાને કારણ મળેછ કે આ દેવીના દર્શન તેને પ્રથમજ થયાં હોય અથવા ઘણા કાળની વિસ્મૃતિને લીધે તેના સ્મરણમાંથી ખસી ગઇ હોય. થોડીવાર નિહાળ્યા પછી પોતાની કુળમોટપ જણાવવા ખાતરજ–આ કોઇ કુળવંતી

છે એવું માની પાયમાલીમાં પણ દમામ રાખી પોતાના દરજ્જા પ્રમાણે આદરસત્કારથી નમન કીધું. જે ગજા માન અને અતિ પ્રેમ સાથ હસતા મુંખડાંએ દેવી **"સ્વતંત્રતા"** એ સ્વીકાર્યું; અને નેત્રની સાનમાં જણાવ્યું કે તારા દર્શન અતિ દુર્લભ છે અને મારા પણ તમને તેવાજ નમસ્કાર છે.

બ્રિટાનિયાને આ નવા પ્રવેશક સાથે ઘણી મિત્રાચારી જણાતી હતી. પણ એને જોતાંજ તેના ટાંગા ઢીલા પડી ગયા. તે બાડી નજરે વહેમીલી ને શંકીલી આંખે વિચક્ષણતાથી તેની વર્તણુક તપાસવા લાગી કે એનું આવવાનું, કારણ પૂર્વાપર જેમ શકમંદ હતું તેમજ છે ને મને કોઇ પ્રકારે ભય ઉપજાવવા આવી છે કે સાધારણ રીતેજ માત્ર આવી છે. **સ્વતંત્રતાની** ચાલથી **બ્રિટાનિયા** પૂરેપુરી અનુભવી હતી અને તેના સમાગમથી તેણીને ઘણી વેળા અતિશય દુઃખ, નુકસાન ને ભય ઉત્પન્ન થયાં હતાં; તેથી તેના દર્શન થતાંજ પોતાના હથિયાર મ્યાનમાંથી કહાડી હવામાં ફેંકયાં--અને **હિન્દ** પાસે જતાં જેટલી સાવધ રહી હતી તેના કરતાં તે દશગણી ચપળતાથી તૈયાર થઇ અને મુકાબલમાં હાથ મેળવવાને વિલંબ નથી એવું જણાવ્યું. તે એકદમ વેગમાં ને જોમમાં આવી ગઇ. જેથી જો સ્વતંત્રતાએ મુખ મચડયું ન હોત તો તેજ ક્ષણે બંનો મેદાનમાં ઉતરી પડત; કેમકે અદ્યાપિ સૂધી તેની પતરાજી, શોખાઇ અને બડાઈ, જે એના અંતરના મિત્ર હતા તેઓનો ત્યાગ કરી ગયા નહોતા!

"કેમ, પ્રિય **બ્રિટાનિયા**!" રંતુમડા ટોપની રાણીએ સ્વચ્છ પીતળ જેવા રણકાના સાદે બુમ મારી કહ્યું:–"તું અહિયાં શું કરે છે? આ ગરીબ બાપડીને વિના પ્રયોજનની સતાવે છે કે, જ્યારે તારે પોતાને ઇંગ્લંડમાં મચવું જોઇએ ત્યારે? જા, જા, નાદાન, ત્યાં ઘણી અજાયબ જેવી બાજી ખેલાય છે! સમય આવે તને વાકેફ કરીશ!"

"તું ત્યાં હશે તોપણ હું આશા રાખુંછું કે મારી મોટી મોટી વખારો સલામત હશે!" અતિસેં અધિરાઇથી **બ્રિટાનિયા** રડતે સાદે બોલી–"હું ધારૂંછ કે પેલા નાતરસ ઝનુની–તારા દોસ્ત અને મારા પુત્ર, પણ મારા દુશ્મન ગ——કે બ્રા——તને ઉતાવળે દાખલ કરી હશે. પાર્લામેન્ટમાં નવા ફેરફાર કરાવવાને લીધે ને પ્રધાનમંડળમાં શાહનશાહી વિચારને અંગે ને હાલની અફગાન લડાઈથી નારાજ થઇ તેઓએ કશું નવું રમખાણ ઉઠાવી તને મીજબાન તરીકે આમંત્રણ કીધું હોય-(બાકી, લિબરલ શિવાય સઘળા તારા પાપિષ્ટ વિચાર વિરૂદ્ધ છે અને તને સલામત રહેવા દે એવા નથી!) તેં શું ટાવરગઢમાં રમખાણ મચાવ્યું છે; કે વિન્ડસર કેસલમાં

બળવો ઉઠાવ્યો છે; કે પવિત્ર ચારટર અને સોગનથી બંધાયા છતાં રાજસત્તાધારીએ તે તોડવાનો યત્ન કીધો ને પાર્લામેન્ટ વિના રાજ્ય ચલાવવાની ઇચ્છા જણાવી ને તેથી પ્રજાએ શસ્ત્ર સજી કાપાકાપી ચલાવી છે; કે રીજન્ટ સ્ટ્રીટમાં નાકાબંધી કરી ઉછંકળ પિંડારા બ્હિગોએ રાજ્યને હાની પહોચાડી છે; કે વાહિટહાલના મ્હેલ નીચે ઢીમસાં ગોઠવાઇને ચંડાળ ઉભા રહ્યા છે; કે હાઈડપાર્કમાં ગેલોટાઇનેના માચડા ઉભા કીધા છે; કે આયરલંડમાં મારી સત્તાનો ઇનકાર કીધો છે; કે ભયંકર અવરોધ ચણાઈ ઇંગ્લંડમાં ઠામઠામ ફ્રાન્સની પ્રજા પેઠે તારો આદરસત્કાર થયો છે; કે પાર્લામેંન્ટમાં પરપસ્પર રાઢ લાગી છે; કે મારી પ્રિય દેવી રાણી–શાહનશાહ–બાનુપર પ્રજાનો ક્રોધ ઊઠયો છે; કે મારા રક્ષક સૈન્યે તને પરાભવ પમાડયો છે? મને જલદી કહે કે તારા જવાથી ત્યાં શું શું નવું બન્યું છે? **સ્વતંત્રતા**, તું તારી પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ ચાલ મુકી દઇ સર્વને હવે સ્વસ્થતા ધરવા દે અને મારા માર્ગમાં અંતરાય ન કર!" **બ્રિટાનિયા**એ પોતાની નાની આર્મસ્ટ્રૉંગને હાથમાંથી પર્વતમાં દાબીને ઘણા ગુસ્સાસાથ પ્રશ્નો કીધા.

"હમણાં એ ટાહેલું પડતું મુક!" રતુંમડા ટોપધારી રાણીએ તીણા સાદે કહ્યું:–"હું કંઇ **હિન્દ** જેવી નથી–મને તું કેવી ધારે છે? હું તો ભયંકર તોપના મારા સામું–જેમ તારી ખુલ્લી આંખે તેં લોમ્બર્ડીના મેદાનમાં લોદીના પૂલપરથી પસાર થતો **નેપોલિયન**ને જોયો હતો, તેના કરતાં પણ વિશેષ બળથી ધસી જાઉં એવી છું; અને ઘણી અચળતાથી ટકી શકું છું, હંફાવું છું, હાકું છું પણ આખરે તો સામા હરીફને પાયમાલ કરૂં છું. છેલી વેળાએ તે મારી અજમાયશ **વાટરલૂના** રણક્ષેત્રમાં કીધી હતી–એ સમયે જેવી હું પૂર તંદુરસ્તીમાં હતી તેવી હું શું કોઇજ વેળાએ દેખાતી હતી કે? ના. સદાજ. જ્યાં હું નિવાસ કરૂં છું ત્યાં એવી તંદુરસ્ત રહું છું; અને મારા શરણાગત પણ તેવીજ તંદુરસ્તી ભોગવે છે! જો યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના મારા દત્તક! મેં તારાં રૂ કાંતવાવણવાનાં કારખાનાંઓનો ભંગ નથી કીધો, ગભરાતી નહિં તેનેમાટે–તારેમાટે રૂ કાંતવું અને વણવુંજ છે; અને તેનો કાંટો સદાકાળ તારા હાથમાંજ રાખજે. એજ કામ માત્ર તારૂં છે! ટાવરગઢમાં કશું રમખાણ નથી થયું; અને વિન્ડસરના મેહેલને નથી ધ્રૂજાવ્યો; તેમ રિજન્ટ સ્ટ્રીટમાં નાકા બંધી નથી થઇ અને રાજસત્તાધારીએ પાર્લામેન્ટ વગર રાજ ચલાવવાની ઇચ્છા પણ નથી જણાવી, ને તેથી કાપાકાપી નથી ચાલી; નથી વ્હાઇટહાલની નીચે ઢીમસાં ગોઠવાયા, કે નથી ગેલોટાઇનના માચડા હાઇડપાર્કમાં ઊભા થયા; તેમ નથી તારી શેહેનશાહજાદીપર કોઇએ હુમલો કીધો કે નથી કોઈ

એકલપેટા સ્વાર્થિ રાજનીતિવેત્તાઓનો કોઇએ પ્રાણ લીધો; ગ્લાડસ્ટન કે બ્રાઈટ તારા સપૂતો પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ગર્જના કરે છે, પણ આ હિન્દને છોડી દેવાનો નિશ્ચય તેઓએ નથી કીધો; આ દેશને સ્વતંત્ર કરવા તેમની ઇચ્છા હશે, પણ તે પ્રગટ પ્રસિદ્ધ જણાવી નથી; પાર્લામેંટમાં ખરી રાઢ લાગી નથી અને તારી સત્તામાંથી આયરલંડ છટકી ગયું નથી; અને મારો પરાભવ કરનાર કોણ છે હમણાં? એવા નાના રમખાણ મારી ગમત ખાતર થોડા વર્ષપર કરવા હું ચહાતી હતી; પણ હમણાં એ સર્વ હું મૂકી બેઠીછું; એ સઘળાને માટે તું નિશ્ચિંત રહે, ગભરાતી નહિં-જ્યાં સૂધી ઘણી અવ્યવસ્થા થાય નહિં ત્યાં સૂધી! જ્યાં ઘણી અવ્યવસ્થા ત્યાં મારૂં પધારવું આમીન!-જ્યાં ઘણું અંધેર ને ઘણો જૂલમ થાય ત્યાં હું સર્વમાન્ય છું ને મહાપદ્વી ધારણ કરવાનો હક ધરાવુંછું! પણ જ્યાં અંધાધૂની નહિં; જ્યાં જૂલમ નહિં; જ્યાં લોક કંટાળેલા નહિં; જ્યાં અન્યાય નહિં ત્યાં મારો પ્રવેશ થવો અતિ મુશ્કેલ છે! * જ્યાં મારો પ્રવેશ થાય ત્યાં અસ્તાવ્યસ્તતા હોય તોપણ સ્વસ્થતા પકડી સકળ પ્રજા આનંદમાં કલ્લોલ કરે! તેઓ મારા શીતળ છત્ર નીચે રહી કેવા દિવ્ય દીપે છે. જેવી સર્વોપરી સત્તા ઓલિમ્પસ પર્વતપરથી મારા પરિવારની નિરખી હરખાતી હતી, તેવીજ હાલમાં અમિરિકનોને જોઇને હર્ષથી નાચુંછું! મારી સેવના જે કરે છે તેને જગતમાં ગવડાવી એકચક્રી સર્વમાન્ય પ્રતિષ્ટિત અધિપ બનાઉ છવું!"

"ત્યારે, કૃપા કરી જણાવ, શી ખબર છે ત્યાંની?" બ્રિટાનિયાએ અધિરાઇથી પૂછ્યું.

"માત્ર તને એક મેહેરબાની દાખલ કહુંછું"-હથિયાર ફેરવતી રતુંમડા ટોપની રાણીએ ક્ષણભર વિચાર કરી જવાબ વાળ્યો:-"તું આમ બ્હાર રઝળ્યાં કરે છે, અને વિના આમંત્રણે ઘોલામાં જ્યાં ત્યાં ઘુસ્યાં કરે છે ને સમયમાં તારા પુત્રોને મેં અતિશય ઉત્તમ બોધ આપી ચંચળ ને સાવધ બનાવ્યા છે? મેં બોધ દીધો કે 'સ્વતંત્રતા વિના શું પડી રહ્યા છો? ધૂમો! તમને પ્રસન્ન થઈ કીર્ત્તિમાન હું કરીશ! કાયર! મોળા પડેલા! બિજી પ્રજાની રાજ્ય રૂદ્ધી ને તેમનો આનંદ અને તેમનું સુખ જોઈ કંઈ લાગણી થતી નથી!! નિરાંતે ઊંઘ્યા કરવામાં અને

* એજ ખરૂં છે. "સેમ્યુલ ટેલર કોલરીજ" કેહે છે કે Revolution શબ્દે ૧હ૮૫ રેશાય કે જ્યારે જનમંડળમાં "ભિક્ષાવૃતિ, કાયદોજ કર, સમાજ રાજ્ય, કાર્યસંપાદિક સભા, સાહચર્ય, ગુણાગુણ વિચાર, અને સમાચાર પત્ર." એ સઘળું ન હોય ત્યાં સુધી ને "જુલમ! જુલમ! જુલમ! સર્વત્ર ન હોય ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા નહીં."

એકને એકજ ચક્રમાં ફર્યાં કરવામાં શો માલ છે? શી શોભા છે? શો લાભ છે?! નામર્દ માફક ટગર ટગર જોયાં કરવું કેવું શરમ ભરેલું છે? પૂર્વજોના પરાક્રમ કેમ વિસરી ગયાછો? અને હિણા ભાગ્યના ઠરી મનકામના પૂર્ણ ન કરવી એ કેટલું સંતાપજનક છે?' એવી મારી પ્રેરણાથી તેઓ ઉસ્કેરાઇ ચંચળ અને ચપળ થયા છે અને વિશેષ થશે! મારી ચપળતાથી ઘણા વટલી ગયા છે અને ઘણાકોએ મારો પક્ષ સ્વિકારી મને સન્માન આપ્યું છે! આથી થોડે કાળે વિકરાળકલંડુ દેવીના સપાટામાંથી તું છટકી પામવાની નથી! અને તે પ્રસંગે મારૂં અનિવાર બળ તું જોજે! ત્યારે તને સ્પષ્ટ માલમ પડશે કે સ્વતંત્રતાનો હાથ કેવો ભયંકર પ્રબળ અને અજિત્ય છે! માત્ર મારી દયાથીજ આ પ્રસંગે તું સલામત રહી છે—બાકી મેં તને મારી યુદ્ધનિપૂણતા અને સાહસચાતુરીથી પાયમાલ કરી હોત! જે જે અતિ વિકટ કર્મો મેં માથે લીધાં છે તે પાર પાડયા છે ને પાર પડે છે! તારા દેશમાંથી હંઈ આવતાં જે જે શૈર્યાત્મા મળ્યા તેમણે વાણીચાતુરીથી વશ કરી મેં મારી સહાયતામાં રાખ્યા છે; અને પછી તને પ્રેરણા કરવાને હંઇયાં આવી છું! હું coup de mainની રીતિએ વરતું એવી નથી. તેં અત્યાર સૂધીમાં આ રાંકડી હિન્દને અતિશય શ્રમિત કરીને તપ્ત કરી છે તેને હવે શાન્ત પાડવી જોઇએ. જયારે મારી વારી આવશે ત્યારે તારૂં રૂકાતવાનું રાજય કયાંનું કયાં નાસી જશે તે તને માલમ પણ પડશે નહિં! હું તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશ. તું જોશે સત્વરે કે તારા ટાપુમાં ટુંક સમયમાં માનવીઅનુમતિરાજા રાજ્ય કરશે! હવે થોડા સમયની વાર છે! મારા ગરીબડા ટાપુને અંતે ન્યાય મળશે! અને સકળ પ્રજાના મહાવીરસુભટો મારી સાથે સામેલ થઇ મને મોટું માન આપશે ત્યારે એક ઊંચા દિવ્યાસનપર મારા લોહીવર્ણ વાવટા સાથ બિરાજીશ, ને મારો "સ્વતંત્રતા, સમાનતા, મિત્રતા" વાળો સુન્નાના અક્ષરથી લખેલો જયધ્વજ આ પ્રમાણે ફડફડ હવામાં ઉરાડી, ઉમંગમાં હું નાંચીશ! કયા ફાંકડી બાત!"

આમ બોલવાની સાથ તેણે પોતાનો વિજયધ્વજ હવામાં ખુલ્લો કીધો અને આનંદમાં નાચી. સ્વદેશહિત પણ આ પ્રસંગનો આનંદ નિહાળી વગર સમજવે નાંચવા મંડી પડયો.

બ્રિટાનિયાતો આ સાંભળતાં વાર મનમાં ને મનમાં બળીને ખાખ થઇ ગઇ. પોતાની આર્મસ્ટ્રોંગને નીચે નાંખી તે ગગળીને બેસી ગઇ અને ઊંડો નિસાસો નાંખ્યો. તેની બડાઇ વાતો સાંભળીને તે

સ્તબ્ધમૂઢ થઇ ગઇ અને પોતાનો આવતો નાશ અટકાવવાના વિચારમાં પડી. થોડી વાર તે અબોલ રહી.

"અને એટલા માટે," **બ્રિટાનિયા** ઘણા ઝેરીલા શબ્દે દુ:ખી મુખડે બોલી:–"દુનિયાના દરેક ભાગમાં તારી સાથે હું રહી, **સ્વતંત્રતા** ? એટલામાટે જ્યારે તું મદોન્મત્ત થઇ ફ્રાન્સમાં અમલ ચલાવતી હતી, ત્યારે પણ મેં ઉડાઉપણે-ઘેલાળપણે પચ્ચીસ વર્ષ તુલીક લોહી વેહેવડાવ્યું અને દ્રવ્ય ખર્ચ્યું ને તને બચાવી ? એટલામાટે તારા પક્કા દુશ્મન રશિયનની સામા હજી હું ભીડયાં કરૂં છું ? એટલામાટે એકવારના તારા કટ્ટા દુશ્મન આસ્ટ્રિયાની સામા મેં તને આશ્રય આપ્યો અને એટલામાટે હંગરી અને પોલાંડથી મેં તારો બચાવ કીધો ? એક ક્ષણભરની મારી ગફલતીનો લાભ લઇ તું મારાપર વેર લે એ તને લાઝિમ છે ? મેં તારાથી સદાની સાવધતા પકડી તેનું ફળ મને એકદમ આપવા તું તૈયાર થઇ છે, ઠીક ! વિચાર કર, મેં તને કેટલો આશ્રય આપ્યો છે ? તારા કેવા કેવા શ સામા હું તને સહાયી થઇછું, અને થાઊંછું ! 'ઇમ્પિરિયલીઝમ એટ લીબરટા' એવું બોલનારની સામા હું કેવી ઉપડું છું તે તું ભૂલી જાય છે ? તારે માટે મેં અત્યાગ્રહ રાખ્યો તેનું આ ફળ કે ? તારેમાટે મેં મારા દેશના મહાત્માઓનો વધ નથી કરાવ્યો ? તારેમાટે મારો વિચાર ઊંચ્ચ છે, પણ તું પૂરેપૂરી છૂટથી વર્તે તે મારા લાભને અર્થે તને શરમ ભરેલું છે ! સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે મેં જે જે કીધું છે તે તું ઓછું ન સમજતી ! એક રાજ્યકુળ મહાપુરૂષનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો ! બીજાને પદભ્રષ્ટ કરી દેશવટો દીધો; અનેક પ્રકારના ફેરફાર કીધા; પ્રદેશોને રાજા સ્થાપી તેને રાજમૂગટ ધારણ કરાવ્યો; સરદાર મંડળી અને લોક મંડળીથી ધારા ચલાવવાની રીત રાખી, તે શામાટે ? તારૂં માન જાળવવા શિવાય બિજો શો હેતુ છે ? નિશ્ચયપૂર્વક કંઈ પણ કર્મ આદરવા પહેલાં બહુ બહુ વિચાર કરવા જોઇએ ! ઊંછાછળાં પગલાં ભરવાનાં ફળ સારાં થતાં નથી ! સઘળે તારા ટાપુ જેવો વિજય મળવો દુર્લભ છે ! તું મારા કરતાં અતિ પ્રબળ પ્રતાપી છે ને મારા કરતાં હજારગણી બળવાન છે તથાપિ વિના પ્રયોજનનો પ્રયાસ વેઠવો એ ઊંચ્ચ સદ્ગુણી કર્મ નથી ! અને કદાચિત તારી સામાની મારી કિન્ચિત ગફલતીમાટે મારી સ્વભૂમિમાં મારા અંગ ઢાંકણ વસ્ત્રના ચીરા કરવા એ તને ઘટતું નથી ! "

"હા ! હા ! હા !" **સ્વતંત્રતા** ખડખડ હસી પડી:–"તને એને માટે એટલી બધી ચિન્તાતુર થવાનું કારણ નથી. બ્રિટાનિયા, તું સારી રીતે

જાણે છે કે હું વેહેલી કે મોડી, હમણાં કે પછી વિજયી શોભીશ ! અને મારા શીતળછત્ર નીચે તને રાખી અતિશય હર્ષમાં રાચીશ ! હમણાં જે તું મારે માટે હલકો વિચાર રાખે છે, તે, જયારે મારાથી લાભ અને મારો પાકો અનુભવ થશે ત્યારે તું વિસરીશ ! બ્રાઇટ ને ગ્લાડસ્ટન એ તારા એવા સદ્‌ગુણી ને ડાહ્યા પુત્ર છે કે તેના વિચાર તારો નાશ કરવાના નથી, પણ સર્વોપરીપદે સ્થાપવાના છે ! જેમ હાથીના પગલાંમાં બીજાના પગલાં ઢંકાઇ જાય તેમ એના વિચાર આગળ બિજા સર્વના વિચાર તુચ્છ છે ! એજ કોઇ કાળે તારી સ્થિતિમાં અદ્‌ભૂત ફેરફાર કરશે ત્યારે તને પથર ને રત્ન વચેનો તફાવત માલમ પડશે! પણ એ સર્વ કથન અગત્યતું નથી. હાલતો હિન્દ અને તારા વચેના ઝગડાની કેફિયત જાણવા ઇચ્છું છું!"

ઊપલી સર્વ હકીકત હિન્દને મન ફારસી હતી. તે એનો ભેદ કશો સમજી શકી નહિં. તેણી એમજ સમજી કે આ કોઇ વળી મારૂં નવું દુશ્મન છે, અને ખચીત વખતે એ મારી પુરાતન પાયમાલી હશે, જે મારા નાશમાં અગાડી પડી ટેકો આપનાર થઇ પડશે. એટલા માટે તે દીસતું કરે એવી એની ઈચ્છા હતી. તે સ્વતંત્રતાને સ્વદ્રોહી સમજતી હતી. પણ એ તેની ભૂલ હતી, કેમકે એને ખબર નહોતી કે એ મને કેવા પ્રકારે સહાય થનારી છે! થોડી વારે સ્વતંત્રતાએ હિન્દ સામું નિર્મળ પ્રેમી દૃષ્ટિ કીધી. જેથી હિન્દની ખાત્રી થઈ કે તે મારા તરફ ઘટતી માયાળુ છે ને અમિરી લોહીની ઉંચ્ચ કુળની છે! આથી તે નાહિંમતવાન થઈ નહિં. સ્વતંત્રતાએ હર્ષ ને માયાળુપણે હિન્દને પોતાનું સ્વભાવિક અભિમાન બતાવ્યું !

"લોમશના *આયુષવાળી હિન્દ;" કિન્નરના ગાયણ સરખો આલાપ ચઢાવી સ્વતંત્રતા બોલીઃ—"મને તું ઓળખતી હશે નહિં; પણ હું તને ઘણી સારી રીતે પિછાનું છું. દગા કાવતરાંથી કોઇને હાનિ પહોંચાડવી એ મારો ધર્મ નથી. તારી સાથે મારો ઘણો નિકટનો સંબંધ હતો; અને ત્યારે હું ઘણા જૂદા પોશાકમાં જણાતી હતી. તારા પ્રતાપી કાળમાં મેં તને ઘણી આબાદીએ ચઢાવી હતી. મારી તુલના—બૂજ કરવાની તારામાં શકિત હોય તો તને જણાવુંછું કે દુનિયાના કોઇ પણ મહારાજયને મહારાજયમાં ગણાવનાર હુંજ તે દેવી સ્વતંત્રતા છું ! જે પોતાના કોઇને, આ" એમ બોલી પોતાની કટીમેખળાપર આંખ ફેરવીઃ—"સજેલા શસ્ત્રમાંથી કોઇ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી

---

* લોંમશ, એક રૂષી. એમની જીંદગી એટલી તો લાંબી હતી કે એમના શરીરપર જટલા રૂવાટાં હતાં તેટલા રામકૃષ્ણાદિક અવતાર થયા હતા એમ પુરાણો કેહે છે. સ્વતંત્રતા હિંદને પણ તેવીજ આયુષમાન કેહે છે.

સર્વોપરી પદે સ્થાપુંછું! મારા પર જો તને વિશ્વાસ આવતો હોય તો હું તને મારા શસ્ત્રથી દિવ્યાસને બેસાડીશ! વચન-ભરૂસો તોડી છળકપટ કરી બીજાને આંજવા એને હું ધિક્કારૂં છું!"

દેવી હિન્દે, દેશહિત તરફ જોયું, જેણે આંખના પલકારામાં પોતાની મરજી "હા"ની જણાવી.

"કુળમોટપને પિછાનનાર દેવી," હિન્દ ઘણા સંતોષ સાથ વિચારીને બોલી: "જેના જય જગતની સર્વ પ્રજા જાણે છે એવી મહાદેવીની સદ્બુદ્ધિની પ્રશંસાને બદલે ઉદ્ધતપણું લાવી હલકાં વેણ ઊચારવાં એનાથી વિશેષ કનિષ્ટ કર્મ કયું હશે?! જેની જનદયા અને ઊદાર બુદ્ધિ દેવલોક સુધી પણ જણાઇ છે એવી દેવરૂપ મનાયલી મહાદેવી મારા શિર સાટે છે! તું રણોત્સાહી છે પરંતું મારો સંહાર કરાવવા કરતાં સત્યાસત્યનું શોધન કરી સત્યને ન્યાય આપશે!"

"જણાવ હિન્દદેવી મને તું, તારી શી ઇચ્છા છે?" સ્વતંત્રતાએ ઘણા આનંદથી તીણો સાદ કહાડયો.

"છળકપટ અને જૂલમથી જે ભૂમિની એ (બ્રિટાનિયા) માલીક થઇ બેઠી છે તે ભૂમિનો એને ત્યાગ કરીને જવા કેહે!" હિન્દ ઘણા જોસ્સાથી બોલી; કેમકે પોતાના અજિત વિરોધી સમક્ષ એક જગતના અપરાજિત મિત્રના હોવાથી તે ઉશકેરાઇ ગઈ હતી ને તેનાથી પોતાને ઉત્તેજન મળ્યું હતું:-"જે ભૂમિ દગાફટકાથી, છચોક બેહાઇથી એણે સંપાદન કરી છે તે ભૂમિ છોડી દેવા કેહે! મારી સંતતિ પાસેથી જે છૂટાપણું ઝુટવી લીધું છે તેમાંથી મુકત કરી પૂર્વપદે સ્થાપ! મારા પુત્રોના હાથમાંથી બલાત્કારે જે શસ્ત્રો ખુંચવી લઇ અપ્રતિષ્ઠિત કીધા છે તેથી તેમનું રક્ષણ કર! જે અનર્ગળ દ્રવ્ય એ હરણ કરી ગઇ છે; જે રકતપી એ તૃપ્ત થઈ છે; હજારો ઘરો એણે વેરાન હાલતમાં લાવી મુકયાં છે; મારા અંતઃકરણના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા છે; સ્વતંત્ર શૌર્યનો નાશ કીધો છે! જેમાંથી એ કદી કદીપણ સારૂં-રૂડું કરી શકી નથી, પણ રે એ તો ઘણું કહેવાનું છે; તથાપિ' ટુંકમાં એટલુંજ કે એ એના બ્રુમસિયા ટાપુમાં-એની પુષ્ટ થતી મુફલેસી, જે એના શરીરને ચીરી નાંખે છે અને જે મુફલેસી માટે એ પરદેશ નિવાસી થઈ છે, તેની સાથે કુસ્તમબાજી રમવાનું કેહે! પછી જે રાજ્યો એણે પોતાની સત્તાના દોરથી વિખેરી નાંખ્યા છે તે સ્થાપી આબાદ કરીશ; જે નગરો વેરાન બિયાબાન કીધાં છે તેને પુનઃસજીવન કરીશ, જે શૌર્ય-ઉત્સાહ ગૌરૂપ નિર્માલ્ય બન્યા છે તેને પૌષ્ટિક કરીશ! અને પછી હું ખરા બહારમાં દીપી નિકળીશ!"

"તું બેવકુફ છે, **હિન્દ!" સ્વતંત્રતાએ** ઘણી કુશળતા અને સમય ચાતૂરીથી ઊત્તર વાળ્યોઃ–"પંદરમી સોળમી સદીની માફક અને નિયમિત હાલતમાં તારે હજી આ ઓગણીસમી સદીનો પાછલો કાળ ગાળવો જોઇએ, આ સદીનો બાકીનો કાળ તારે શરણાગત સ્થિતિમાંજ ગુજારવો જોઈએ; તેમ વગર તારી બધી મિથ્યા લવારી છે! તું પણ **બ્રિટાનિયા**ના જેવી મમતી ને હઠીલી છે; અગરજો તમારા બંનેના માર્ગ તદન નિરાળા છે તોપણ! તારો મમત તદન ખોટો છે. જે ઈચ્છા, **સંપાદન** કરવા અર્થે તું રાખે છે, તે વિચિત્રતા પ્રગટ કરનારી છે, દુરદર્શી નથી! આ સત્ય છે કે તારા વિચાર તારી સંતાતને સાંપ્રત સ્થિતિને અનુકૂળ છે. તેઓના વિચાર–તેઓનું ધર્મબંધન–તેઓનું સંસારી બંધન–તેઓનું રાજ્ય વ્યવસ્થા બંધન ચારસો વરસ પૂર્વે યુરોપની પ્રજામાં હતાં તેવાંજ છે! અને તેવીજ સ્થિતિમાં હમણા તું છે! તથાપિ તેઓ–તારા પુત્રો-તેમની પેઠે કશું ઊકાળનાર નથી. સૃષ્ટિ દશ હજાર ઘોડાના બળવાળા વરાળયંત્ર માફક ધસારાબંધ અગાડી દોડી જાય છે! તે (સૃષ્ટિના દરેક રાજ્યો) વિદ્યા, કળા અનેબળમાં પોતાનું રૂપાંતર કરે છે ત્યારે તારી સ્થિતિ ચૈતન્યહીન જડરૂપ છે! જો તું સપાટાબંધ દોડ કરે તો તેમના કરતાં અગાડી દોડી જાય; પણ તારામાં તે શકિત કયાં છે? જ્યારે સર્વે કોઇ પોતાનું તત્વસામર્થ્ય જગતમાં જણાવી, સર્વોત્તમ દરશન દે, ત્યારે તું તટસ્થ જડભરત મૂર્તીસમ નિહાળ્યાં કરે–તો કેમ કીર્તિમય કર્મ આદરી રાજસત્તામાં મહાપદ ધારણ કરી શકે? ધાર કે તું તારા હાલના વિચારને વળગી રહે અને તેથી **બ્રિટાનિયા** ભરતખંડ છોડી સ્વદેશગમન કરી, સ્વેચ્છાથી સ્વદેશનિવાસ કરે, તો તારી સ્થિતિ કેવી થાય; અને કેવાં કેવાં વિપરીત ભયંકર પરિણામો આંખ સમક્ષ રમતાં નજરે દેખાય? ત્રણ માસમાં મહા મોટું રમખાણ મચી રહે, અને ધમસાણ વળી જાય. દરેક હિંદુ, દરેક પારસી, દરેક મુસલમાન અને દરેક અન્યવર્ણી જે તને માતુશ્રી પ્રમાણે ગણે છે તેઓ અન્યોઅન્ય પરસ્પર કંઠનો રોધ કરી–અઘોર–ત્રાસદાયક સંહાર કરી મુકે! રાજ્યાસનના દાવા માટે–સઘળાં એક લોહીના છતાં–જુદે જુદે પ્રકારે, સામાન્ય રીતે લોહીનો વરસાદ વરસાવી તેમાં ડુબી મરે! યોદ્ધાઓ, ગુણ કર્મમાં એવો મહોટો ભેદ–અંતરાય બતાવે કે સ્વહસ્તે દેશ–રાજ–મનુષ્ય અને પોતાનો નાશ કરી અવ્યવસ્થ હાલતે પહોંચી છૂટાપણા વગર, અનાચાર વિધિએ વર્તિ વંશપરંપરાના હક ખોઇ બેસી, ચાલતી સત્તાનો પરિત્યાગ અને અભ્રચનાના ઘણાં–રે અતિશય ભુંડાં ફળ ભોગવે! શૌર્ય સદ્‌ગુણ વિના શોભે નહીં! અને દેશાભિમાન પ્રેમ ઐકયવિના કોઈ કાળે ઉદય થાય નહીં! પણ હું ઘણી સારી રીતે જાણું

છું કે તને મનુષ્ય પ્રાણીના પ્રાણમાટે ઘણી થોડી દરકાર છે! અને તું જેવો ભયંકર સંહાર કરાવી શકી છે, તેના કરતાં હું વધારે કરી શકતી નથી! એ બાબતમાં તું મારાથી જાય એમ નથીજ! જે પાઠશાળામાં આપણે બન્નો જણુ ઉછર્યાં છિયે તેના કરતાં આપણી આ સખી બ્રિટાનિયા જુદાજ પ્રકારે કેળવાયલી છે! એકઝીટર હોલની કેળવણી એવી છે કે દૃઢ યુદ્ધમાં થોડાક પિસ્ટોલના અવાજે એની સામા જોસબંધ કરવામાં આવે તો એ ગભરાઇ થથરી જાય–અગર શાંતિકાળમાં, કોઇ કોઇ સમયે બિજાઓને ફાંસી દેવા, બાળી મુકવા અથવા ચાબુકના ઝપાટા લગાવવામાં એ કશો વાંધો લઈ શકતી નથી, અને તે કામ એ ધીટતા અને નીડરતાથી બજાવેછે. પણ તારે આ સમયે જાણવું અવશ્યનું છે કે, આ કાળમાં પ્રજાની અચળ આબાદી અને પૂર્ણ તેજસ્વીકળા, માત્ર શસ્ત્ર અને યુદ્ધના ઉત્સાહમાં નથી–પણ યુદ્ધમાં ભયંકર યોદ્ધા, તે વળી અજીત, સંખ્યામાં અત્યંત, વિદ્યાકળા અને શરીરબળ–તે પણ વળી સંયુકત સંગ્રામબળથી ઉભું થયલું ને સઘળા પ્રકારના ઘાડા ધૈર્યથી ઘડાયલું–પૂર્ણ સ્વદેશાભિમાનથી ઉસ્કેરાયલું અને સ્વદેશપ્રીતની ઝૂમમાં લોહીથી રગો ઉપસેલી હોય અને જેને યુદ્ધ નિપૂણ, ચતૂર,કળાવાન, બુદ્ધિમાન અને શકિતમંત પુરૂષો દોરવતા હોય, તેવી સૈન્યામાં છે! પણ તારૂં નસિબ તો ઊંધું છે અને તેનાપર વખતે પોતાનો પંજો દાબેલો છે, જે જયાંસુધી ઉઠાવશે નહી, ત્યાંસુધી તારો ઉદય થવાનો નથી! તારા મુર્તાંપૂજકો અર્ધ જંગલી હેવાન જેવા છે! તેઓ ફક્ત જ્ઞાતિબંધનથી અથવા નગરમંડળ રિવાજથી અથવા ધર્માંધપણાની ઘેલછાથી ઉલટે માર્ગે દોરવાય છે! તારા દેશરક્ષક–દેશમાન્ય મહાપુરૂષો અથવા રાજાઓ, આળસ વ્યસન વેશ્યાવિલાસમાં ચકચૂર અને નિર્દય છે અને કોઇ કોઇ સહાસ હોરી અદ્ભૂત કર્મ આદરે છે તેમાં દેશદાઝ કરતાં સ્વહિત વિશેષ જાળવે છે અને પ્રજાના હિત કરતાં પોતાના વંશહિતને આધિન, દેશ, રાજ્ય અને પોતાનું સાહસ પરાક્રમ અરપી દે છે! તેઓ જોરાવર થઈ બાહુબળથી લડાઇ ગજાવી દેશને આબાદીએ પહોચડવા કરતાં તેને પાયમાલીએ પોહોચાડવાના લક્ષપર ઘણા તત્પર જણાયલા છે! કેમકે વિચારે પણ રાજ વ્યવસ્થાવિધિના નિયમ તેઓ જાણવા શકિતમંત થયા નથી; તેથી તેઓ દમ બાંધી પ્રજાને દમવામાં મચ્યા રહે છે ને તેથી સંપીલા વર્ગના અને સ્વદેશાભિમાની પ્રજાના વર્ગમાં અપ્રીતિવાન થાય છે. તેઓ હિત કરતા નથી; પ્રજાહક્ક ને રાજહક્કના રક્ષણ કરતા પણ નથી; ઉલટા સ્વસ્વાર્થની ફેફમાં મસ્ત બની શરણાગતે

પર જુલમ પાડનારા, છુટાપણાનો ઉચ્છેદ કરનારા અને વિના પ્રયોજનના માંહોમાંહે નિરંતર ઝગડા મચાવી પ્રાણ આપનારા છે. મારા નાનકડાં* ટાપુમાં જેમ ટૈરંટો પ્રજાને પજવતા, તેવાજ એ જડ ટૈરંટોછે. પણ એ અળખામણા ટૈરંટોને સુધારવાને માટે જે અતિ શ્રમ મેં વેઠયો ને તેમનો ઉચ્છેદ વગસત્તા શક્તિથી કહાડયો તેમ તારામાંથી કોણ વીર પુરૂષે મેદાન પડી, દયામણી સ્થિતિના લોકના કલ્યાણમાટે રૂડો જોગ સાંધી તેમનો ભોગ લીધો છે? તારા તત્વવેત્તાઓ (જે સર્વમાન્ય મહાપુરૂષના શબ્દો, તારાપુત્રો ઘણા હુલ્લાસ અને ઘણાં ગર્વટેકથી વારંવાર ઉચ્ચારે છે; અને કાળાંતર થયા તોપણ તેજ માનથી તે મહાત્માઓ પૂજ્ય ગણાય છે, અને કેટલાકના, વિજયી કર્મો, જગતના પ્રત્યેક ભાગમાં સતેજ પ્રતાપી દર્શનીય છે, તે) અમિતકાળમાં ફાંફાં માર્યા કરે એવા શ્યામશોધક છે; અથવા તારા યોદ્ધાઓ (જો તેઓને યોદ્ધા કહીએ તો-બાકી તે નામને યોગ્ય નથી!) મિથ્યાગર્વી, પતરાજબાજ અને તુંડાઈખોર છે; અને જેમનો મુખ્ય આનંદ રાજાઓના દરબારમાં બેસી, હુક્કા ગગડાવી, કસુંબા પાણી પી, ઝગઝગાટ મારતો ખોટો પોશાક પેહેરી તડાકા મારવામાં છે; અને તેઓ મહાન યોદ્ધામાં ખપવા છતાં પાયદલસૈન્ય (Infantry)ની વ્યૂહ રચના કેમ કરવી અને "બેટરી"-(Battery) અગ્ન્યાસ્ત્ર-તોપોને મોરચાપર કેમ ધસાવવી તે વચેના ભેદનો વિચાર પણ જાણતા નથી. સૈન્યમા "ઇનફ્રન્ત્રી", "કેવલરી" અને "આરટીલરી"ને કેમ ઉપયોગમાં આણવી અને કેવા પ્રસંગમાં કેવી વ્યૂહ રચના કરવી તેને માટે તેમના સ્વપ્નામાં પણ વિચાર નથી;—તારા ભાટ ને કવિ, ગર્વના આવેશમાં મહાભારત રામાયણની પુરાણી કલ્પના મિશ્રિતસત્યાસત્ય કથા ને કવિઓના મનતરંગી તર્કબાજ ગપ્પાંઓને સત્ય માની મસ્ત રહેનારા; તારા સામ્પ્રતકાળના વિદ્વાનો મનસ્વી, લેભાગુ, દહોડ ચતુર અને તર્કશાસ્ત્રને આધારે મિથ્યા વાદવિવાદ કરી કાળગમન કરનારા અથવા નકામ બિનજરૂરિયાતનાં પુસ્તકોપ્રગટ કરી કચરોવધારનારા; તારા સ્વદેશાભિમાનીઓ અકલશૂન્ય, રાજધારાનું બિનહાંસલે ઉલંઘન કરી અકારા થઇ, દેશને હાની પહોચાડનારા; દેશનો ઉદય કેમ થાય તે વિષે અજ્ઞાન, તે છતાં પૂર્વ પરંપરાનું ગુણગાન ગાઇ, (જે બોલવાથી કશું વિશેષ હાંસલ કાળાંતરે પણ થાય નહિં!) રાજકાજમાં તેવા વિચારથી આગલ વધતાં અટકાવનારા, કળાકુશળતાની વૃદ્ધિનું નિકંદન કરનારા, પાકા વિચાર અને પાકા પાયા વગર ઊઠાવેલા

---

* ગ્રીસદેશ માટે સુચના છે. પુરાણ પ્રસિદ્ધ ગ્રીસ ને રોમ પરતંત્ર થયા હતા; પણ આ ચા સૈકામાં એ બંને રાજ્યો—પેહેલું તુરકીથી ને બીજું આસ્ત્રીયાથી સ્વતંત્ર થયું છે.

કામમાં રડી ઊંઠનારા અથવા "અમારા બાપદાદા આટલા આટલા પ્રબળ પ્રતાપી હતાં અને શસ્ત્રધર તેમના જેવા કોઇ થયા નથી ને થશે પણ નહિ" એવા મદમાં આનંદ માની ગૌરવ રાખનારા છે. કાળાંતરે સ્થિતિ બદલાઇ; રાજકાજમાં ખોયા છતાં પરતંત્રપણામાં પણ પૂર્વનું વખાણી વખાણી સુખ માની રહ્યા છે; દેશકાળ જનસ્થિતિ બદલાયા છતાં આગલી શેખી ગઇ નથી; ને મદમાં છાકી ફાટેલ પણે વર્ત્તે એ શું બતાવે છે?—અને એ સર્વે સાથે તારા ગર્વિષ્ટ ધર્મપ્રવર્ત્તકો અદ્યાપિ સુધી કેટલાંક અતિશ્રેષ્ટ સામાન્ય કર્મો અથવા સામ્પ્રતકાળની યુરોપિયન વિદ્યાના પ્રકાશથી ઘણી શકમંદ ગણાયલી વાતો—જે વાતો કેટલેક દરજ્જે જગતમાં હસી કાહડવામાં આવી છે અને જેપર તારી મોટી કીર્ત્તિનો ઘણોખરો પાયો હજી સુધી ટકી રહ્યો છે તેને માટે નકામો બકબકાટ કરવો જારી રાખનારા છે અને મૂળ પુરૂપ વગર બીજા સઘળા "ધર્મ શું" અગ સત્ય ધર્મ શામાં છે તે વિશે અજ્ઞાન જણાયા છે. ધર્માધિકારી, આચાર્યો, સાધુ અને વિરાગીઓ ધર્મ કર્મના ભેદ સમજવાને અશક્તિમંત છે; પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળમાં કેમ વર્ત્તવું તેથી બિનઅનુભવી છે અને ધર્મ સમજાવવામાં કેટલાં અને કેાા ધર્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેથી અજ્ઞાન છે! બળિષ્ટ ધર્માધિકારીની સન્મુખ કેવા સભ્ભર જ્ઞાનથી વિજય મેળવી, પોતાના ધર્મને સતેજ પ્રકાશમાં લાવવામાં શાંતિકાળ પડે આળસુ અને નિસ્તેજ—"માત્ર આપણે જ્ઞાનીને વિવાદ ન જોઇએ" એમ બોલી બેસી રહેનારા છે; જો કે તેમના કોઇમાં ભાગ્યેજ ધર્મસંબંધી ક્રિયા કરવાનો ઉત્સાહ—આગ્રહ—મૌન્ય—મર્યાદશીળતા—આહારમાં મિતપણું—પરસ્પર સ્નેહ બંધુભાવ—વ્યાપક—અવ્યાપક—આત્મા અનાત્મોનો ભેદ—અને પંચતત્વનું ખરૂં જ્ઞાન હશે; તેમ ભક્તિબોધ નિમિતે સદા પ્રપંચવૃત્તિમાં અને મોહપાશમાં બંધાયલા રહે છે તોપણ! બતાવ મને ઓ હિન્દ, કે **બ્રિટાનિયા** આ દેશ છોડી જાય પછી તેનું આસન પૂરનાર કોણ છે? કયાં છે તારા બુદ્ધિમંત અને શક્તિમંત દેશાભિમાની શૂરવીર પુરૂષો? કયાં છે રાજનીતિવેત્તાઓ, જેઓ આ ભૂમિને સ્વતંત્ર પ્રતાપી રાજનીતિથી સંભાળે? કયાં છે રાજયવ્યવસ્થાવિધિ રાખનારાઓ, જેઓ મેહેસૂલ સંબંધી યથાસ્થિત વ્યવસ્થા રાખે! કયાં છે મહાન્ યોદ્ધઓ, જેઓ યુદ્ધકાળે સૈન્યને રણસંગ્રામના મેદાનમાં દોરવી જાય? કયાં છે પ્રતાપી વીર પુરૂષો, જેઓ સામ્પ્રતકાળને યોગ્ય સૈનિક વ્યૂહરચના રચી પ્રદેશીના હુમલાથી દેશનું રક્ષણ કરવા શક્તિમંત હોય? કયાં છે દેશરક્ષક, જનસમૂહની સરદારી કરનારા યોગ્ય પુરૂષો? અને કયાં

છે તેવા શાંતિ પ્રવર્ત્તાવનારાઓ, જેઓ દેશસૈન્ય સંગ્રામમાં ચઢે ત્યારે દેશમાં અવ્યવસ્થા થતી અટકાવે ?"

સ્વતંત્રતા દેવી જ્યારે, પોતાના પૂર્ણ ગર્વથી હિન્દને ધમકાવતી, ને તેના પ્રબળ વિચારને તોડતી બોલતી હતી, ત્યારે હિન્દની આંખમાં ઘણા ગુસ્સાનો અગ્નિ સળગી ઉઠયો હતો. તે બહુ બળી ઉઠી, પણ પોતા સમીપ સર્વથી શ્રેષ્ટ અપરાજીત મહાદેવી છે, ને તેની સામા થવાથી કોઇ ફાવ્યું નથી ને ફાવનાર પણ નથી, તેથી રાંકડી હિન્દ કશીપણ ટેંટે કર્યા વગર મનનો તાપ મનમાં સમાવી ગઇ. તેનો રોપ તો હતો, ને આગમાં તેલ હોમે તેવું સ્વતંત્રતાએ કીધું, ને તેના ગુસ્સામાં પોતાના હાથમાં બરછી હતી તે પર્વતમાં ઘોંચી તે સોંસરી નીકળે તેટલા જોરમાં ગઇ.

સ્વદેશહિતને પણ ઘણો ગુસ્સો ચઢયો હતો, ને તેપણ બોલું બોલું એવા તોરમાં આવી ગયો હતો, પણ વખતે નવનું સાડી તેર વેતરાય એવા વિચારથી તે મુંગો મુંગો મનમાં વિમાસણ કરવા લાગ્યો. હિન્દને બોલતાં અટકવવા ધાર્યું ને એમજ માન્યું કે આ દેવી બ્રિટાનિયાની મુખ્ય સહાયક સખી છે, તે આપણું દળદર શી રીતે ફેડશે ? અને તેવા વિચારથી એમ કરવા ધાર્યું કે આ જગ્યાએથી ચાલ્યા જવું, ને તે માટે મોં મચડયું; હિન્દે આ થતો ફેરફાર જોયો, પણ તેણી એક ઊત્તમ શકિતની મહાત્મણી હતી, ને ભૂત ભવિષ્ય ને વર્ત્તમાન સારી રીતે પારખી જાણતી હતી, તેથી સ્વદેશહિતને ભુલ કરતો ધાર્યો.

એથી હિન્દે બોલવાનું મન કરી ઘણા જોરમાં પાસે પડેલો ભાલો ઊંચકી ફેરવ્યો ને પોતાનોજ જય છે એમ દર્શાવ્યું. પછી બહુજ તેજ બતાવતી તે બોલી ઉઠી:

"દેવી ! એ સર્વ મહારાજને સાનકૂળ પણ મારાપર કોપિત, અને મારા શત્રૂઓને શ્રેષ્ટ આસને વિરાજમાન કરનારી, એ મહાદેવી ! તું એમ જણાવે છે કે મારી ભૂમિમાં, રાજનીતિવેત્તા, સૈન્યાધિપ, ચક્રવર્ત્તિમહારાજા, કોશાધ્યક્ષ ને દેશ સંગ્રામ કાળે ઐકયે વરતી સમાન બુદ્ધિએ વરતનારા નથી ? રે ! કાળ મહાપુરૂષોને પ્રકાશમાં લાવશે. સમય પોતાનો સમય કદી ચુકશે નહિ, ને કદી ચુકયો પણ નથી. જે વખતે, પોતાની ખરી ઊપાડી અનેક વીરમહાત્મા અને રાજનીતિકુશળ અમૂલ્ય અમર પ્રતાપી પુરૂષોને પ્રકટ કીધા છે તે વખત શું મારી સામા રોષે ભરાશે ? પૂર્વના ગયેલા કાળમાં જેઓન દૃષ્ટાંતો આપણને વારસામાં મળ્યા છે, અને જે ગુણકર્મથી સકળ પ્રજાવર્ગ જાણીતો છે, તે તું જોતી નથી દેવી ? કયી પ્રજાને પોતાનું છૂટાપણું મેળવતી વખતે મહાપુરૂષોની તંગી પડી હતી ? ભુખ્યાં માટે ભોજન ને તરસ્યાંમાટે

પાણીની ખોટ પડી નથી; હાથ જો તૈયાર છે તો તરવાર દૂર નથી; તરવાર હાજર છે તો હાથની તંગી નથી. વખત આવે ત્યારે બખતરને સજનાર મળી આવેલા છેજ. સ્પેનિશ પ્રજાએ પોતાનો અનિવાર જૂલમ પ્રકટ કીધે ત્યારે મેકસિકોમાં **સેમન** અને **બોલીવર**ને કંઇ તૈયાર રાખેલા હતા? વખત આવ્યો ને તેઓ નીકળી આવ્યા. **ચાર્લ્સ**નો મદાભિમાન ઘણો વધી જવાથી, તેની સામા થવાને કોણ તૈયાર હતું? કોણ એટલી મોટી સત્તાથી **બ્રિટાનિયાનું** રાજ ચલાવવા શકિતમંત હતું? પણ આપોઆપ **ક્રામવેલ** ને **હેમ્પડન** નિકળી આવ્યા, ને પાયમાલ થતું રાજ્ય બચાવ્યું. જ્યારે નવા નવા કરોથી જ્યોર્જના પ્રધાનોએ પોતાની જીદ ન છોડી ને દેશ છોડી પ્રદેશ નિવાસી થયેલા નિર્મળ અતઃકરણના લોકોપર જુલમગાર ધારા ને જૂલમગાર કરો મુકવામાં આવ્યા તે વખતે **વોશિંગટન**ને કંઇ ઇશ્વરે ગેબી આપ્યો નોહતો; ને જેને તું ખરેખરી ધિક્કારે છે તે પેલા જંગલી ઝનુનીને તોડવા **કુશિઉસ્કો** પોલંડમાં છે એમ કયારે તેં ધર્યું હતું? જયારે એસેમ્બ્લી મળી ને રાજાનો ઠરાવ ધિક્કારવાનો સમય હતો, ત્યારે ફ્રાન્સની રાજસભામાં **મીરાબો** છે, ને તેજ ધીટતાથી સામો થશે એમ કોઇએ ધાર્યું હતું કે? અને લોકોના ઉઠતાં ટોળે ટોળાંને દાબી નાંખવા, એકચક્રે રાજ કરવા અને આખા યુરોપને ધ્રુજાવવા, આ **બ્રિટાનિયા**નો ગર્વ નમ્ર કરવા **નેપોલિયન** છે; તેમ તેનુંજ તેજ હરણ કરનારો **વેલીંગટન**નો ઠાકોર થશે એવું કોણે ધાર્યું હતું, ને તે ક્યાં આગળથી તૈયાર હતાં? **હેપ્સબર્ગ**ના ઠગારા કુટુંબ સામા થવાને **ગારીબાલ્ડી**ની ધારણા થોડાઓએ રાખી હતી. એમજ જયારે સમય આવશે ત્યારે, મને જરૂર પડશે ત્યારે રાજનીતિવેત્તા, સૈન્યાધિપો, કોશાધિકારી, ચક્રવૃતિ કાજકરનારા વ્યૂહ રચના કરનારા ને દેશરક્ષકો આપોઆપ નીકળી આવશે. જે પ્રભુએ આટઆટલી પ્રજાને છૂટાપણું મેળવવામાં મદદ કીધી છે, ને જે પ્રભુએ અનેક પ્રજાને સ્વચ્છ હવા મ્હાલવાને સર્જેલી છે તે પ્રભુ કાળને અનુકૂળ સમયે મને સાનકૂળ ન થશે? સમય આવે કંઇ ઓછું રેહેતુંજ નથી. ઇશ્વર સરખો દાતાર છે."

"લબાડી!" રાતા ટોપની રાણીએ શાંત શબ્દથી ટુંકાણમાં રસ્તો કાપવામાટે શબ્દોચ્ચાર કીધો–ને પછીથી થોડો સમય પોતાને શું બોલવું છે તેનું મનન કરી ગઈ, ને કટાક્ષમાં પોતાનું બોલવું અગાડી લંબાવ્યું ને ખૂબ મેહેણા મારી ડામડા દીધા: "એ બધી તારી મિથ્યા લવારી છે, ને તારી લબાડ વાતો હવે કોણ સાંભળશે? કાળ ક્યાંથી મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે? તેના કંઈ ચિન્હ પણ દેખાડશે કે આકાશમાંથી ગેબી આપશે?

તારી અસાધારણ બુદ્ધિને ધન્ય છે કે તારી મોટી મોટી ઉત્કંઠિત ઇચ્છાઓને વેગમાં બહાર પાડે છે, પણ કંઇ સ્વભાવવૃત્તિનો વિચાર કીધો ? પ્રાચિન અને અર્વાચિન કાળમાં બહુ મોટા મોટા બનાવો બનેલા છે, ને ઘણા બારીક પ્રસંગો આવ્યા છે, તોપણ તારા બોલવાનું કંઇજ સાર્થક તેં કીધું નથી, તો હવે તું બોલવાનું સાર્થક કરશે એવી મને લેશ માત્ર પણ આશા નથી. બીજી પ્રજામાં કાળે કાળે મહાપુરૂષો ઊત્પન્ન થયા છે, ને કાળે કાળે ઘણો મોટો અદ્‌ભૂત ફેરફાર થયો છે, પણ એક સહસ્ત્ર વર્ષમાં હું તો તને જેવી ને તેવી ચૈતન્ય રહિત જડ નિહાળું છું. જ્યારે તું કેહે છે કે કાળ મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે, ને એ પ્રમાણે બને છે, ત્યારે તારા મહાપુરૂષો, મહાત્માઓ, શૂરવીર સૈન્યાધિપો અને સર્વોપરી રાજાધિરાજો ૫૭ ના બળવા વખતે ક્યાં ઊંઘી ગયા હતા ? તે વખતે કેમ મેદાન પડયા નહી ? તે વખતે જેણે આગેવાની કરી હોત તેને હું કીર્તિનો મુગટ પેહેરાવી અમર કરત અને ઐતિહાસમાં તે દેવસ્વરૂપે પૂજ્ય ગણાત. એ વખત–એ કાળ નોહ્તો ? એ સમયના જેવો સારો સમય બીજી કયી પ્રજાને હાથ લાગ્યો હતો ? પણ બીજી પ્રજા કરતાં તારી પ્રજામાં કંઈ અદ્‌ભૂત વિચિત્રતા હું તો હંમેશજ જોઊંછું, કે જ્યારે પુરાણપ્રસિદ્ધ નગરોમાં ઉથલપાથલમાં આગેવાની કરનારા ઓચ્છવો થાય છે ત્યારે તારા પુત્રો પોતે પોતાનેજ નિંદે છે. ૫૭ ના બળવામાં જેઓએ આગેવાની કરી મોટી ઉથલપાથલના ચિન્હ દર્શાવ્યાં તેને આજે સઘળાજ એકે અવાજે નિંદે છે; અને તેનાં કારણો જોતાં તેઓ તેને પાત્ર પણ છે! જે ફેરફાર કરનારા હતા, તેઓએ વિજયમાળા પેહેરવાને બદલે, અને દેશમાં કંઇક સંગીન ફેરફાર કરવાની ઇચ્છાને બદલે પોતાની વર્તણુક એવી તો દર્શાવી કે તેમના ભવ્ય પ્રતાપી ને પ્રૌઢ કાંતિમાન્ કર્મ છતાં તે અપયશયુક્ત નાંમોશી ને કેહેણી રૂપ થઇ પડયા છે: તેઓનાં નામો તો તને શાપરૂપ છે. ક્યાં ગયું હતું તારૂં સ્વદેશાભિમાન કે જ્યારે પ્રત્યેક સુબેદાર લશ્કરનો સરદાર હતો, ને પ્રત્યેક સરદાર સૈન્યાધિપ હતો ને પ્રત્યેક સૈન્યાધિપ મહારથી હતો ને પ્રત્યેક સીલેદાર આર્ટીલરીનો કર્નલ હતો, ને જે સઘળાં પોતાની આસપાસના મુલકમાં ત્રાસ ને જૂલમ જૂલમની બુમો પડાવતાં હતાં ત્યારે ? જનદયા ને સત્ય પ્રમાણીકપણું ક્યાં સંતાયું હતુ કે જ્યારે કાનપોરના મેદાનમાં ને લખનોરની નદીમા પાણી સાથે લોહીને મેળવી દઇ રક્તનો પ્રવાહ વેહેવા દીધો ત્યારે ? જ્યારે પુરભૈયા, બાંકેરાવ ને તુરકમીરઝાંઓએ બાહાદુરશાહ (કમબખ્ત)–જેને તેઓ દિલ્લીનો

બાદશાહ કેહેતા હતા તેની છાતીપર તરવાર મુકી કહ્યું કે 'સસૂર ! કુચ નહી સમજતા, જાનકી કસમ, જીસકા શીરપર જુતા રહેગા વો બાદસાહ બનેગા. અમેરા હુકમ સુન, અબ અમેરી સાથ ઉઠ, નહી તો શીર સલામત ન રેહેગા,' ત્યારે તારા વ્યવસ્થાનિયમ કયાં ઊંઘાઇ ગયાં હતાં ? બ્રિટિશ તોપના મારા સામાં, બહુ બહુ મુશકેલિયતે માત્ર એકજ લડાઇ લડી શકયા, ને તેમાં પણ જોઇએ તે કરતાં વધારે પાયમાલ થઇ શરમ ભરેલી હારે પાછા પગલાં ભર્યાં ત્યારે તારૂં લશકરી સામર્થ્ય કયાં ગયું હતું ? મેદાનમાં પડીને જે સમયે દેશનું રક્ષણ કરવાનો સમય હતો, ને લોકોને રાજી રાખીને પોતાનો બચાવ કરી રક્ષણ કરવું હતું, અને પરદેશીઓને હાકી કાઢવાની સંધી હતી ત્યારે તારા રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષો કયાં હતા ? લશ્કરી બળ ઘણું વધી પડયું હતું, ને જેને નિયમમાં રાખવાની સૌથી મોટી જરૂર હતી ત્યારે તારા કેહેવાતા મહારથી ને ભટરાજો કયાં ગયા હતા ? અને પેલી મોટી મોટી વ્યૂહરચના કરનારા કેમ મેદાન ન પડયા ? સીખ અને બેંગાળના તારા શૂરા પૂત્રો, પોતાનાજ દેશના શત્રુને, ને પોતાના બાંધવોને કતલ કરનારાઓના વિજયધ્વજને શરણે જઇ પોતાના સ્વબાંધવોને પરાભવ પમાડવા, મોટો વિજય મેળવવા ગંગાનદી ઉતરી દોડી ગયા—કે જે વખત, પોતાના દેશને પરદેશીના હાથમાંથી છોડવી મારે સ્વાધિન કરવાનો હતો, ત્યારે તારા કીર્ત્તિવંત અને વિજયવંત પુત્રો પાંચ હજાર મૈલના પરદેશી મ્લેચ્છ—જે તારી દેશોન્નતિના ભંગ કરનાર છે, ને બ્રિટાનિયાના પુત્રો ખરેખરી બાદશાહી કરતા હતા, તેને શરણે જઇ તારી સામાં સમશેર ઘુમાવી તારા દિલમાં બેગોનેટ ઘોંચી આ તારાને ગોળીથી ઘાયલ કરી લોહથી તરબોળ કીધો, અને તારાજ સામર્થ્યથી બ્રિટાનિયાને કીર્ત્તિવંત કીધી, ત્યારે તારૂં કેહેવાતું ઐક્ય, વિશ્વાસ ને દેશદાઝ કયાં જતાં રહ્યાં હતાં ? કયાં જતું રહ્યું હતું તારૂં સ્વાત્માર્પણભોગભક્તિ, જ્યારે માત્ર એક અમીરી ગુણથી સંપન્ન સ્ત્રી—"એમેઝોન" નું સ્વરૂપ ધારણ કરી સૈન્યને મોખરે ઉભી રહી, ને મોટું નામ રાખનારા ને ગર્વથી મૂછપર તાવ દેનારા સરદાર, ઠાકોર ઠકરાઓ નાસભાગ કરી રહ્યા હતા; અને જે સમય ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાલન કરવાનો હતો, કે જેનેમાટે આજે સેંકડો વર્ષ થયાં તું બોલ્યાં કરે છે, તે બોલ પાળવાનો સમય હતો ત્યારે ? એક સુંદરીને ભોગમાટે હોમતી વખતે તેઓ શરમાયા નહી, ને તેઓના પરંપરાના ધર્મને ઝાંખ લાગી નહી ? હિન્દ ? તું જે બોલે છે તેનો સહજ પણ વિચાર કીધો છે ખરો ? આજે જો તારી પ્રજામાં "દેશોદ્ધવતા"

(Nationnality) હોત અને તારી પ્રજા, જે મહાન્ ગુણ, તું કેહે છે તે, ધરાવતી હોત તો, યાદ રાખ **હિન્દ,** કે આજે તારી આંખમાંથી અશ્રુપાત થાત નહી અને તારા ને **બ્રિટાનિયા** વચેનો ઝગડો જાણી હું આવત પણ નહી. તારી પ્રજા, ને તારા પુત્રોએ એવા ઉચ્ચ પ્રકૃતિના ગુણ ધારણ કીધા હોત તો મેં ને તેં કયારનો સહીપણાનો દાવો બાંધ્યો હોત–કેમકે જયાં તારી આવી ઇચ્છા થાત ત્યાં મારા વગર ચાલતજ નહી અને આ **બ્રિટાનિયા** કયારની પોતાના દેશમાં નીરાંત જીવે ઊંઘ કહાડવા ગઇ હોત; એ તારૂં સ્વપ્ને પણ નામ દેવાને અચકાત, એટલાજમાટે કે એને કહાડવામાટે તારા લાખો ને કરોડો પુત્રો જમીનદોસ્ત થાત અને એને પણ તેટલોજ બદલો સામો આપવો પડત, જેના લોહીમાં ખરડાયલા એના હાથ એ સદાકાળ યાદ રાખી તારી તરફ કદીપણ નજર કરવાનો વિચાર કરત નહી. પણ એવી બાબતોમાટે તારામાં શકિતજ નથી, અને તું ગમે તેવી **કર્મભૂમિ**માં વસનારી ગણાય છે તોપણ એ ઊંચા પ્રકારના **કર્મજયસુખ** લેવાને તું યોગ્ય થઇ નથી. જયારે બીજી પ્રજાની ચઢતી ને ફેરફારના દૃષ્ટાંત આપવાના આવેશમાં તું આવી જાય છે ત્યારે તને તારૂં પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ બરાબર સુઝતું નથી, તું એકદમ અંધત્વને પામે છે. જે જે અન્ય પ્રજાના મહાપુરૂષોનું નામ તું હવણાં દઇ ગઇ તેમાંનો કોઇ, કોઇ કાળે પણ તારામાં હતો? આસ્ટ્રિયાની વાત જાણે છે કે તેની શી અવસ્થા હતી તે? એ **હેપ્સબર્ગ,** લુટારાનો સરદાર ને યમપતિથી શ્રેષ્ટ, ૬૦૦૦૦૦ બેયોનેટવાળા સીપાઈઓને રાખવા છતાં કેટલીવાર મેક્ષીકોને રાખી શકયો? અને પોતાનો આશ્રય નજીકમાં હતો, ૨૦૦૦૦૦ સૈન્ય તો જ્યાંથી ત્યાં તે ત્યાંથી જ્યાં ઘૂમતું હતું, મદદમાટે માત્ર આલ્પ્સ ઓળંગવાનો હતો તે છતાં આસ્ટ્રિયા ઇટલીને કેમ સાચવી શકયું નહી? તું કેહે છે તેવી સ્થિતિ તારી નથી, તે છતાં માનીએ છિયે કે તારૂં કેહેવું સાચું છે; તો પણ કોઇ અસાધારણ તીક્ષ્ણ તીવ્ર મહાન્ બુદ્ધિનો મહાપુરૂષ કોઈ **સીઝર, નેપોલિયન ક્રામવેલ** કે **શિવાજી** બાહાર નિકળી પડે, ને રણસ્થંભ રોપીને મેદાન પડે, પોતાનો વિજયધ્વજ ઉડાડીને સૌને આકર્ષે, તોપણ કયી રાજયશક્તિ તેને આશ્રય આપે, તેના વિચાર પ્રમાણે દોરાય અને આ **બ્રિટાનિયા**–જે તારા કેહેવા પ્રમાણે ભરતખંડની પ્રગટ શત્રુ છે તેની સામા લડવા તૈયાર થાય? અને તારા પુત્રો, તું અશા રાખે છે કે તે મહાપુરૂષને પીછાની, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે અને તેનોવિશ્વાસ રાખી તેની પૂઠે દોરાય? રામરામ કર! એ બનેજ!કેમ? સાંપ્રતકાળનું તારૂં રાજયબંધન એવું તો છે કે ગમે તેવી કોઇ રાજવીર પુરૂપ માટે ખાત્રી

છતાં પણ તેને આશ્રય આપી શકેજ નહી, ને કંઈથી લેવાની હિમ્મત પણ થાય નહી; કેમકે તારા બહુ વિચારશીલ, નિપૂણ ને તત્વશાસ્ત્રથી પ્રવિણ રાજનીતિવેત્તાઓએ તો એક મોટા દુર્ગુણથી **બ્રિટાનિયાને** ગુલામી ખત લખી આપેલું છે; જે દુર્ગુણ જયાંસુધી ચાલુ રહ્યો ત્યાંસુધી કોઈ કાળે પણ તારૂં બોલ્યું બજવાનું નથી. **બ્રિટાનિયાના** રાજબંધનના મૂળતત્વો એવાં તો સુદૃઢ છે કે તેથી ગમે તેવો વીરપુરૂષાર્થી હોય તોપણ તે અંધકારમાંજ પડી રેહે, ને કદી બહાર પાડવાનો વિચાર કરે, પણ આંખ સમક્ષ હજારો અડચણનો દુર્ઘટ કોટ આવીને ઉભો રેહે, જેથી તે ચેં કે ચું કરી શકેજ નહી; અને સ્પર્ધાસ્પર્ધાનો, શ્રેષ્ટતાનો આગ્રહ એવાં તો સજડ મૂળની પેઠે બાઝેલો છે કે જેનાં મૂળ આગળ કબીરવડનું મૂળ લેખામાંજ નથી, તેવા પક્ષકારો અલ્પ સ્વાર્થનેમાટે સામાં થઇ પડે, તેથી ક્વચિતજ કોઇ વિરલો બુદ્ધિબળથી સમજુતી કરી પરાક્રમ દર્શાવી દિવ્યાસન પામે પણ એથી ઉલટું સહુજમાં બને. શંકીલાં રાજયો, ને માનના લોભીઓ મહારાજય આગળ જઇને માન મેળવવામાટે, પોતાના પેટમાં કંઈ દુઃખતું હોય તોપણ કંઈ બતાવી, કાંતો પેલા સમર્થના પોતે કકડાકરી નાંખે અથવા મહારાજ્યને રાજદ્રોહી ગણી સોંપી દેતાં વિલંબ ન કરે !કદાચિત, ઇશ્વરેચ્છા તને સાનકૂળ હોય (પ્રભુની ઇચ્છા ન્યારીજ છે.) અનેકોઇ પ્રાક્રમી વીર **ક્રોમવેલ, ઔરંગ-જેબ, શિવાજી** કે **વોશિંગટન** નિકળી આવે અને મહદ્‌ભૂત કર્મકરી દેશના આર્યધ્વજથી હસ્તિનાપુર કે ઉજ્જયિની શોભાવે તો તારી ઐતિહાસિક રેહેણીપરથી એટલું તો હું સ્પષ્ટ માનુંછું કે તે પોતાની જીંદગી સુધીજ. તે કંઇ એવું સુદૃઢ રાજ્યબંધન સ્થાપી તારા પુત્રોને યુનાઇટેડ સ્ટેટસ જેવા સ્વતંત્ર રાજવીર કરે નહી—અને તેના મૂવા પછી તેનું રાજ્ય અને તારા પુત્રો, તરવાર અને બેયોનેટમાં રોળાઇ જાય ને પ્રાચિન કાળના જેવી અંધાધુની આવી પડે. એવું તો બનવું અશકયજ છે કે બીજા દેશો પેઠે તે મહા પરાક્રમ કરી દેશમાં સ્વસ્થતા સ્થાપે. **શિવાજી** તારો મહાપુરૂષ નિકળી આવ્યો હતો ને તેણે **ઔરંગજેબને** ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી તેટલું છતાં તેના પછી તેના વંશજોએ શુ ઉકાળ્યું ? તેઓ કેમ પોતાનું મેળવેલું સાચવી શકયા નહી? **લોમેશના** આયુષ્યવાળી **હિન્દ**, હું તને સત્ય કહું છું કે **બ્રિટાનિયાને** સ્વદેશ મોકલવા વિષેનો તારો અવાજ, ખરી રીતે તને આત્મઘાતી—સ્વઘાતક બનાવવાનો અવાજ છે. કોઈ માઇનો પૂત **વોશિંગટન** જેવો પરાક્રમી નિકળે અને પોતાના સ્વદેશ માટે નિઃસ્વાર્થે લડી, મોટું પરાક્રમ દર્શાવી, અજીત પરદેશી શત્રૂઓને ખસેડી કાઢી, દેશને મુક્ત કરી, પછી

નિર્લોભતા દર્શાવી, ખરો રાગી છતે વિરાગવૃતિ ધારણ કરી જીવનમુક્ત સમાધિનિષ્ટ થઇ દેશનું કલ્યાણ કરે એવો સમય અતિદુર્લભ-રે માન કે દુર્ઘટ છે. તારે માનવું કે જ્યાંસુધી તેવો વીર ઉત્પન્ન થાય નહી અથવા તારા પુત્રો 'હું ને મારો હક' એ સમજતા થાય નહી ત્યાં સુધી **બ્રિટાનિયા** દેશ છોડી જશે નહી. તારી પ્રજા બરોબર સમજતી થાય નહી ત્યાંસુધી કદી પણ મહાસુભદ્રરાજ નિકળવાનો નથી, કોઈ નિકળે તો ઝલકી પાછો હંમેશને માટે હોલાઇ જશે–ને ત્યારે દુ:ખો હમણા તારાથી દૂર થયાં છે તે દુ:ખો પાછાં જારી થશે; જ્યાં ત્યાં લડાઇ લૂંટાલૂંટ, ચોર પિંડારાનો ભો અને રાત દિવસ અશ્રાંતતા ચાલુ થશે; તારા સીંગ અને ખાન રાવ અને ઉમરાવ સર્વે પરસ્પર અન્યોઅન્ય સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠામાં, કંઇ સાધન સમયને લીધે લશ્કરને સ્વાધીન લઈ; અતિલોભે અતિસ્વાર્થી કર્મ કરતાં રણજંગ મચાવી પોતાનો ને સાથે લાગો તાનો નાશ કરશે. એ શિવાય બીજુ તું શું ધારે છે?

"ઉભી રહે"! જેનો કદી પણ ઉત્તર ન અપાય એવી સુંદર વાણી **સ્વતંત્ર**તાની સાંભળી, પોતાથી ખામોશ ન થયાથી એકદમ વચ્ચે **હિન્દ** મર્યાદા વેગળી મુકી બોલી "ઉઠી તારૂં કેહેવાનું હવે પૂર્ણ થયું કે નહી? તેં જે **બ્રિટાનિયા** તરફથી 'બ્રીફ' લઇ મારી તકરારને છેદન ભેદન કરી નાંખી છે એપરથી મને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તું આ ચાલતા કજિયાનો નિવેડો આણવા આવી નથી; પણ તારી સહીનો બચાવ કરવા આવી છે. પણ તુ ગર્વથી એમ ફુલાઇશમાં કે તારૂં બોલવું મેં માન્ય કીધું છે. કાળકાળની ગતિ અતિ વિલક્ષણ હોય છે; અને તેથી એક કાળમાં એક વર્તમાન ઉલટા જણાય તે બીજા કાળમાં વળી સુલટા પણ બનેલા તારા જાણવામાં કાં નથી? હાલમાં હું સ્થિતિભ્રષ્ટ, બુદ્ધિભ્રષ્ટ, નીતિભ્રષ્ટ, અને રાજભ્રષ્ટ છું તેવા વખતમાં તુ જે વસ્તુ માંગે છે તે ક્યાંથી મળે તે તુંજ વિચાર. **નેપોલિયન** વરસેલીસના મેહેલમાં સ્ત્રિયારાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે નોહતો એમ કોઇથી કેહેવાશે નહી, પણ સમય સાનકૂળ નોહતો એતો માન્ય કરવુંજ પડશે. એના હાથમાં લશ્કરી સત્તા આવી ને એ ફાવ્યો ને પછી બુદ્ધિબળ અજમાવવા માંડયું ને અંતે સર્વોપરી સત્તા સ્થાપિ યુરોપને ધ્રુજાવી મુક્યું. પણ એટલો સમય આવ્યો ન હોત, તો પછી એ ગમે તેવો પરાક્રમી છતાં પણ શુ કરત? તું કેહે છે તે ખરૂં છે કે તેવાં ચિન્હ દેખાતાં નથી કે મહાપુરૂષ હોય, પણ તું કેમ ભુલ કરે છે. યુનાઈટેડસ્ટેટસવાસીઓ ઘણા જૂલમથી ઘણા ગભરાતા હતા ને તેઓના હાથમાં કશી પણ સત્તા નોહતી, નહી કર મુકવાનો અખત્યાર, નહી લશ્કરી સામગ્રી, નહી અનુભવી સૈનાધિપતિયો,

નહીં કેળવાયલું લશ્કર, અને સામા શત્રુઓ તો સર્વ વાતે શ્રેષ્ટ હતા તે છતાં પણ તેઓ સ્વતંત્ર થયા તો વખત આવે આ મારા પુત્રો કેમ ન થાય ? ૫૭ના બલવા વખતે જે ઊંચ્ચ શક્તિના ગુણ ભેદ તેં બતાવ્યા ને તે માન્ય ન થયા ને તેથીજ પરાજય થયો એમ નોહતું, પણ લોકોની લાગણી બળવાખોર તરફ નોહતી ને બળવાખોરોએ ક્રોધના આવેશમાં રૂડી સંધીનો ભુંડો ઉપયોગ કીધો, બાકી તે વખત જો આજે હોત તો યાદ રાખવું કે આજના હાલ ભુંડા બનત. તે વેળાએ પીળું એટલું સોનું બતાવવામાં આવ્યું હતું. લોકોનો મોહ ઘણો વધી પડયો હતો ને ખરા લાભની વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી મોહક વસ્તુથી લોભાઇ ગયા હતા એટલે તેઓએ ઇશ્વિરોપાસના કરી બ્રિટન જય ઇચ્છયો. તેમજ જે બળવાખોર હતા તેઓએ પણ બહુ બહુ વિપરીત કર્મ આદર્યાં. પણ હવેની પ્રજાના વિચાર તો તદન જુદાજ છે. તેઓ પોતાનો લાભ શામાં છે તે સારી રીતે જાણી ગયા છે ને **બ્રિટાંનિયા** કેવી કેવી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી કામ કાઢી લે છે, કેવી ગોળાલડાઇ કરે છે ને કેવા કેવા પ્રપંચોથી છેતરી જાય છે તે પણ નાનામાં નાના બાલકથી તે મોટા મોટા રાજસુજ્ઞ સુદ્ધાં સર્વે પામી ગયાં છે. લોકોમાં જરા પણ વિશ્વાસ રહ્યો નથી, ને તેથી ખરા શૂરવીર નરોના દિલમાં બહુ લાગે છે પણ તેઓ શું કરે, ઓથ ન હોવાથી બળીજળીને બેસી રહે છે. પણ સમય આવે ત્યારે આટલી ૨૫ કોટી પ્રજામાંથી શુ એક પણ વીરપુરૂષ નિકળશે નહી ? દેશમાં જો તું જોશે તો રણોત્સાહી પુરૂષો ઠામ ઠામ નજરે પડે છે, તો તેવામાંથી કોઇ પણ રત્ન નિકળીને સર્વથી અદ્‌ભૂતકર્મ દર્શાવી તને ને મને સાનંદાશ્ચર્ય પમાડશે. કંઈ એવો નિયમજ નથી કે ખાણુમાંથીજ રત્ન નિકળવાં જોઇએ, તેતો કોઇ તેવી અવાવરી જગ્યામાંથી પણ મળી આવે છે. એમજ દેશને દોરવનાર ગમે તે એક સ્થળમાંથી સમય આવ્યો તો નિકળી આવશેજ. સંધી જોઇયે છે. હમણા આવા વિચાર બતાવી કોઇ મોટો પુરૂષ મેદાન પડે તો તેન ટુકડે ટુકડા કરી નાંખે અને મહારાજયને સ્વાધીન કરે ને તેનો શિરચ્છેદ થાય, પણ જો એમ જણાવવામાં આવે કે આજે પૃથીરાજનો વિજય ભીમદેવપર નક્કી થવાનો છે તો તત્ક્ષણ ભીમદેવનો ત્યાગ કરી પૃથીરાજના પક્ષમાં સઘળાં રાજય ભરાઇ જાય. પણ તેવી ખાત્રી ન હોવાથીજ તેવા વીરને અનાદર કરે છે.. જેને હું સુવર્ણયુગ કહું છું તે કાળમાં શું નહોતા સૈન્યાધિપતિઓ ને કોશાધિકારીઓ ને દેશરક્ષક અને રાજનીતિજ્ઞો ? ચીન અને ઇરાન સામા યુદ્ધ કરવા જે પ્રજા ગઇ હતી અને સેમીરામીસ રાણીને હંફાવી હતી

ત્યારે દેશમાં શી અવ્યવસ્થા થઇ હતી ? આતો માત્ર કેહેવાની વાતો છે, કે એકની જગ્યા બીજાથી પુરાય નહી; પણ કયા રાજ્યનું ગાડું તેના સર્વથી શ્રેષ્ટ રાજનીતિવેત્તા કે શાહનશાહના જવાથી અટકી પડયું છે ? એકાદ દાખલો આપી શકશે ? નહીજ. તું ગમે તેવી કાબેલ અને સર્વમાન્ય માહાત્માદેવી છે તોપણ તારાથી એતો નાકબુલ કરાશેજ નહી કે એશિઆળા અવતારમાં કંઇપણ તરંગી કે ઉમંગી કામ કરાયજ નહી. અને તરંગી કામ આરંભ્યા વગર યશ પ્રાપ્ત થાય નહી. મહત્ કાર્ય કરવા માટે આવેશમા ગાંડા થવુંજ જોઇયે, ને ગાંડાઇમાં જય મળ્યો તો પુરૂષાર્થ માન્ય થાય, નહીતો અપમાનને પામે. પણ ગાંડપણાનો જોસ્સો મનમાં લાવ્યા વગર મનના વિચાર મનમાંજ રાખવા પડે; કેમકે ઉત્તરોત્તર હવણાનું બંધન એવું છે કે–જે તારાથી પણ નાકબુલ કરાય તેમપણ નથી, જો કે તું તારી સખીની વાહરે આવી છે તથાપિ–નવા વિચાર બહાર પડતાંજ તેને ચગદી નાખવામાં આવે છે, તો પછી તેનો પ્રયોગ કરવાની તો વાર્ત્તાજ ફોકટ ? માંગી વસ્તુ મળતી નથી, ને વસ્તુ મળે નહી ત્યાં સુધી ચોભવું એ વળી મૂર્ખ માણસનું લક્ષણછે. જો ઈટલીએ **ગારીબાલ્ડી**ને શોધવા અને ગ્રીકે પેલ ચમારના પુત્રને શોધવાને માટે વિલંબ કીધો હોત તો શું આજે તેઓ સ્વતંત્ર થઇ તને અર્થત ? અને એમજ, જ્યાં સુધી **વોશિંગટન** હોય નહી ત્યાં સુધી આપણાથી યુદ્ધ થાયજ કેમ, સામા શત્રૂ પ્રબળ છે, તેઓ સર્વ વાતે પૂરા છે, ઘડીમાં કચડી નાખશે, તે પછી ગમે તેવા સુધરેલા છતાં પણ તોબાતોબા પોકરાવશે એમ વિચાર કરીને સૂતમૂઢ માફક અમેરીકનો બેસી રહ્યા હોત તો કાળાંતરે પણ તેઓ પ્રજારૂપે સોહત ખરા ? * ફ્રેડરિક જ્યારે મેદાન પડયો ત્યારે તેને કોની સાહયતા હતી ? પણ એકવાર મેદાન પડયો તો સમર્થ શત્રૂઓને પણ નમાવ્યા ને જર્મનીને મહારાજ્યમાં ગણાવ્યું. બુદ્ધિ તથા ચાતુર્ય, અનકૂળતા તથા અનુભવ એ જો વીરમર્દને હાથ આવ્યા તો સંધીસમયે ગમે તેવો સમર્થ શત્રૂ હોય તોપણ તેઓનો પરાજય એવો કરે કે તે અસાધારણ બુદ્ધિના પુરૂષના ગૌરવ પ્રકાશે ને મહાન્ પુરૂષ પણ પોતાનું મોહોડું તેના સમક્ષ બતાવી શકે નહી.

"છટ ! છટ !" અતિશય ખીજવાયલા વિચિત્ર ચેહેરાથી **સ્વતંત્રતા**, ધીર વીરમાનદ સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવી છે **હિન્દ** તેના પ્રત્યે, નહુજ માનથી બોલી. "એ બીરૂ, તને તારી સ્થિતિની જરા પણ ખબર નથી એટલે

*જર્મનીને મહારાજ્યમાં આણનાર. એના શૌર્ય પરાક્રમ જય વિજય લક્ષ યોગ્ય અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

આમ મનમુકીને બકી જાય છે, પણ યાદ રાખજે કે તારા બોલમાં રતિભાર પણ વજન મુકવાનું મને કારણ મળતું નથી. તું દેવ જેવું માન આ પૃથ્વીપર પામી છે તેમાંજ તારાથી મોટો દેવ આજે પૃથ્વીપર જન્મ્યો છે તેને જોઇ શકતો નથી, ને તેના તેજથી અંધત્વ તને પ્રાપ્ત થયું છે તે અંધત્વવડે તને કોઇ પણ વસ્તુની ખરી પીછાન નથી, હવે તું શું કેહે છે? બીજી બધી પ્રજાના પ્રતાપ પ્રભાવશ્રી ને ગુણશ્રીના તને હવણાજ દર્શન થયાં છે,તેટલામાંજ આમ વહી જઇને બોલી જાય છે, તો સાંભળ, હે સખી, એમ બકવામાં તારૂં જરાપણ તત્વબળ જણાતું નથી, પણ તું જાડી બુદ્ધિની સૌને જણાય છે. પ્રાચિનકાળથીજ તારૂં રાજ્યબંધન જે પ્રકારનું છે, તેમાં તેં જરાપણ વધારો કીધો નથી. તે એમજ માન્યું કે જે છે તેજ સંપૂર્ણ છે. પણ એમ સંપૂર્ણતા આવે કેમ? જ્યારથી તારૂં રામરાજ્ય થયું ત્યારથીજ તને તેજ પ્રિય જણાયું છે, ને તારા મોં આગળ બીજો નમુનો નહોતો તેથી તેમ માનવાને તને કારણ પણ હતું; અને ખરેખરી રીતે એ સામ્રાજ્ય સર્વથી શ્રેષ્ટ કોઇપણ કાળમાં ગણાયજ; કેમકે તારા રામની નીતિ સર્વોપરી અભિવંદન કરવા યોગ્ય છે. પણ તે કાળ કયો, આ કાળ કયો તેનો કંઇપણ વિચાર છે? આ કાળ કંઇ અજબ રીતનોજ છે. તે કાળમાં સંહાર થવો એ રાજાની મરજીપર હતો, પણ હવે પ્રજાજ પોતે રાજપદ ધારણ કરીને બેઠી છે, તો તેઓનેમાટે નવી વ્યવસ્થા ને નવું રાજ્યબંધન, ધર્મબંધન જોઇએજ તેમાંનું તેં કશું કીધું નથી; અને એ પણ રહ્યું, પણ તેં એકજ વસ્તુમાં તારૂં હિત માન્યું કે "યુદ્ધજ કરવું," પણ તેમાટે કોઈપણ જાતના નિયમ સ્થાપ્યા નહી. તારા મહાભારતના યુદ્ધનેમાટેજ વિચાર કરની, કે ભીષ્મ બલવંતે જ્યારે પ્રતિજ્ઞા, પિતાની ઇચ્છાને અનુસરવા લીધી ત્યારે જે તારૂં પ્રાચિન બંધારણ હતું તે તુટી ગયું હતું, ને તેજ વેળાથી તારે જાણવું હતું કે હવે આર્યસત્વ ગયું, પણ રીતી રાખી પ્રાચિન, ભીતીને આવતી તપાસી નહી ને નીતિનો વિચાર કીધો નહી. એ મહાભારતના યુદ્ધ વખતથીજ તું પડતીમાં છે, ને તારાં ડાચાં બેઠેલાં હું જોઉંછું. લાંબો કાળ વીત્યો ને લાંબા કાળમાં તું ધચ્કાનો માર ખાતી આવી, ને તેમાં તારૂં સઘળું શૌર્યત્વ નાશ પામ્યું. ઇરાની, દુરાની ને મોગલોએ ચઢાઇઓ કીધી તે વેળાએ કોઇપણ રીતે તેં બચાવ કરવો ધાર્યોજ નહી. શાહબુદ્દીન ઘોરી, બાબર, ને છેલ્લે છેલ્લે અફગાન દુરાની ને નાદિરશાહ આવ્યા ત્યારે પણ તને વખત મળ્યો નહી કેમ? એ વેળાએ તારે માટે સમય સાનકૂળ નહોતો, કે જ્યારે તારાંજ રાજ્યો હતાં,

તારો અંકુશ તારા પુત્રોપર વિશેષ હતો, તને પૂજ્ય ગણતા હતા, સૈન્યાધિપો ને કોશાધિકારીઓ પણ હતા ને થોડા કે ઘણા ગામનો ધણી પણ સરદારી લેવાને સામર્થ્યવાન હતો ત્યારે? તને શું એ સમય અનુકૂળ ન આવ્યો, વખતે યારી ન દીધી, તો હવે જ્યારે નથી તારૂં રાજ્ય, નથી સૈન્યાધિપો નથી વ્યવસ્થાધિકારી ને તારા પ્રત્યેની પ્રીતિનું છેદનભેદન થઇ ગયું છે, કેટલાક તારાજ પુત્રો આ તારી કેહેવાતી શત્રૂને માનથી મૂકટ પેહેરાવે છે, તેની આપેલી દાનદક્ષણાથી પોતાને મહા મોટું માન ગણે છે—જે લુખ્ખાં માનથી તેઓનો કશો પણ વકર બંધાય નહી ને જેથી માન લેનારના છોકરા સુખી પણ થાય નહી તેવા ઠાલા માનથી ફુલાઈને તને નિંદે છે; શુદ્રત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, ને સેવા કરવી જારી કીધી છે; મોટાં મોટાં કામ ઊપાડવામાં બિસકણપણું, દીનતા ને ભયને અગ્રે ધરે છે; માતૃદ્રોહી, દેશદ્રોહી, ધર્મદ્રોહી, ને આત્માદ્રોહી બની પરદેશી રાજ્યનો આદર કરી તેના તરફ ભક્તિભાવ બતાવી રાજી થાય છે, સેન્યાધિપ તો રહ્યા પણ સાધારણ તરવારિયાના કામને પણ લાયક રાજકુળમાં કોઈ નથી, અને કેળવણીના પ્રતાપથી પેલા કેળવાયલા તારા "સેનટીનલો" સ્વાર્થિ ને આપમતલબીયા બન્યા છે, જે એક કુત્તાના ભસ્વાથી ત્રણ કોશ દૂર નાસે તેવા છે, તો કયો સમય આવે તું ઉકાળવાની છે? પણ જ્યારે સર્વ જાય છે, ધનધાન્ય પુરૂષાર્થ જાય છે, શરીરની શક્તિ જાય છે, મનનો ઉમંગ જાય છે, રાજ્યમાંથી સત્વ જાય છે, દીનહીન હાલત થાય છે ત્યારે તેની સાથે બુદ્ધિ પણ જાય છે, તેની અક્કલનું પણ ઠેકાણું રેહેતું નથી, તેમ તું શોકાકુળ થવાથી ખરેખરૂં તારૂં શું છે તે પણ તને માલમ પડતું નથી. હવણાંની તારી સ્થિતિજ કેવી અધમ હાલતની છે; કે આખા દેશમાંથી એક પણ **પુરૂષ** જણાતો નથી, એથી વધારે તે શી અધમતા હોય? ગ્રીક પડયું પણ તેનું સત્વ ગયું નો'તું. રોમનોમાં પણ પુરૂષો હતા, હજી પણ બીજા પરતંત્ર નગરોમાં, ત્યાંના હાકેમોના જુલમ છતાં સ્રિયા રાજ્ય થયું નથી, પણ તારી કુખે જન્મેલાઓ તો સાધન બળે પણ પુરૂષપણું તજી બેઠા છે, ને તેટલું છતાં પણ લજ્જા પામતા નથી એ પણ બલિહારી તારી ગાઊં છું! રે **હિન્દ**, તારામાં આટલી બધી પોકળપતરાજી આવી છે એ અતિશય ખેદ પામવા યોગ્ય છે. **વોશિંગટન** જે પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયો ને **નેપોલિયને** જે ત્રાસ વર્તાવ્યો તે પ્રજા જૂદીજ છે ને **સૈમન બોલીવર**† પણ જૂદાજ હતા

† બોલિવિયામાં સ્પેનિશ લુટારાઓએ જે લૂટ ચલાવી હતી તેઓની સામા થવામાં આ પુરૂષ બહાર નિકળી પડયો હતો. એણે પોતાના દેશીઓને ઉશકેરી ૧૮૨૧માં સ્પેનની પ્રજાથી દેશનો છુટકો કીધો. પીરૂ કોલમ્બિયાને પણ સ્વતંત્ર કીધા હતા. એ ૧૮૦૩માં મરણ પામ્યો હતો.

ક્રોમવેલ ગમે તેવો હતો પણ આખી પ્રજા જો તેના પક્ષમાં નહોત તો પછી તેને ચઢવાનો દાહાડો કયમ આવતે તે જણાતે. પણ તારી પ્રજામાં તો મૂળમાંજ મીઠું નથી. જનમંડળમાં હજી પણ તારી તરફ પ્રીતિ નથી જોઇયે તેટલી, તેમ ઘણો ભાગ તો મિથ્યા માનનેમાટે તલ્પે છે; બે ભાગ પ્રજામતમાં પડેલા છે, એક તો તને તદન ધિક્કારે છે ને બીજો કંઇક સહજ ચાહે છે, પણ તારા છત્ર નીચે રેહેવાને નારજ છે. જ્યાં આવી ભિન્નતા હોય ત્યાં સારી રીતે રાજ્ય વ્યવસ્થા રેહેજ નહી. લોકોમાંજ આજે એમ બોલાય છે કે **બ્રિટાનિયા** સ્વદેશગમન કરે તો કોઇપણ બેંગાળી, સીક, ગુરખા, નેપોલીશ, પુરબૈયો, રજપૂત, ગુજરાતી, મરેઠો કે મદ્રાસી કાઈપણ દેશ સંભાળવાનેમાટે લાયક નથી. આ ધ્વનિ સાધારણ રીતે હિમાલયથી તે કન્યાકૂમારી સુધી સંભળાય છે, તો પછી સમય આવે તોપણ શા ઉ-જેશકાર થશે? પેહેલેથીજ લોકો એમ બોલ્યાં કરે કે "દેશીઓ રાજકાજમાટ નાલાયક છે" તો પછી પછાડીથી કેવું કરશે તેનું અનુમાન કરવું ખોટું નથી. કદાપિ હમણા તું જેવી હઠીલી થઇ છે તેવી હઠીલી થઇને બેશે, ને તારાથી આ **બ્રિટાનિયા** ને એના પુત્રો કાયર થાય ને એકવાર વેગમાં આવી તારો ત્યાગ કરે, તો તુરતજ તારા સીંગખાન ને રાવબાહાદૂરો મ્યાનમાંથી તરવાર કાઢે. નિઝામસામા મૈસોર, મૈસોર સામા ગાયકવાડ, ગાયકવાડ સામા રજ-પૂત રજપૂત સામા હોલ્કર, હોલ્કર સામા સિંધિયા ને સિંધિયા સામા કોઈ નેપાલિશ, નાગા કે ગુરખા તૈયાર થઇને ઊભા રેહે ને એ બધાની સામા થતા દૂરાનીના પૂત્રોને હિંદુકુશથી અટકાવ મળ્યો નથીઃ અને આમ સુંઠનો સ્વાદ જ્યાં ચાખ્યો, કાપાકાપી, મારામારી, તોપના ગોળા, ને તરવારના ઝબૂકા ઝબૂક્યા કે હયાં પરદેશી યુરોપીજીતનારા તને જવા ન દે. મહાસાગરના ઊછળતા મોજા તોફાની થયાં કે રૂશ, ફ્રેંચ કે ઇરાની દૂરાની ચાંચિયા, વાહાણપર તૂટી પડી, લૂટી લઇ, ઠેઠ તલીયામાં વાહાણને બેસાડે; ને થોડી પણ છૂટ હમણા તું ભોગવે છે તે ભોગવતી બંધ પાડી સૈબીરીયાના ખાણ ખોદનારાને જેટલી છૂટ મળે છે તેવી હાલતે પોંહોચે. માટે રે સખી! તારા હિત માટેજ હું તને કહુંછું કે **બ્રિટાનિયા**ના જવાની તો વાતજ છોડી દે—જ્યાં સુધી તારા સર્વ પુત્રના મનમાં **બ્રિટાનિયા**નો અભાવ ન આવે ત્યાં સુધીઃ અથવા દેશ રક્ષક પ્રપંચવિર પુરૂષ ન ઉત્પન્ન થાય—જેવો કોઈ સહસ્રાર્જુનને મારી નક્ષત્રી કરનારો ફરસંરામ, રાવણ મહાભિમાનીને મારનારો રામ કે કંસાદિક બળવિરોને મારનાર પ્રપંચ વીર પ્રેમી ક્ષત્રી કૃષ્ણ ત્યાં સુધી. તારે કંઇ બીજું માંગવું હોય તો માંગ, હું તેની વ્યવસ્થા કરી શકીશ.

બાકી રૂશા, ઈરાની કે ફ્રેન્ચોની ધુસરી નીચે જવાના હવતિયાં છોડી દે."

"ભલું કીધું પ્રિય સખી, તેં ઘણું રૂડું કીધું, અને આ ઘેલાં કાઢતી હિન્દને તેં સજ્જડ સપાટો લગાવ્યો."–બ્રિટાનિયા ગર્વથી ફુલાઇને પોતાની સાહેતાએ આ એક માહન્ શક્તિની અજીત મોટી દેવીને આવેલી જોઈ બોલી. "દેવી! મારૂં કેહેવાનું પણ એજ છે, અને આટલો સમય થયો હું પણ એજ તકરાર એની સાથે ચલાવતી હતી, પણ એ મમતી; જીદ્દી, ગર્વના આવેશમાં આવેલી ઘેલી છોકરી, પોતાના સામર્થ્યનો કશોપણ વિચાર કર્યા વગર બકી જતી હતી તેને કોણ રોકી શકે? પણ પ્રિય ભગિની સ્વતંત્રતા! તું મારા વિચાર સાથે એકમત થઇ તેથી હું અત્યાનંદ પામી સહર્ષ તારો બહુ બહુ આભાર માનું છું. આ તોબરો ચઢાવેલી હિન્દને મનાવવા હું હંમેશ અતિશય આતુર રહું છું, કે એ ને એના પુત્રો કંઇ શાંતિ ઇચ્છી નકામી રાઢથી પાછા વળે તો ઠીક–કેમકે તું જોય છે તેમ એ એવી તો દીવાની, જંગલી, ધર્માવેશી અંધ, રાજ્ય કરવે અશક્ત, કાયર, બેપરવાહ, સહાયતાવિનાની અને મોળી પડેલી છે કે એ પોતાના પુત્ર સમેત વિચાર કર્તા શિખે અથવા બંનો શિખવાના દ્વાર નજીક વાસ કરે તો એની સ્થિતિ કેવી, ઉત્કર્ષતાને પાત્ર શિક્ષણીય થાય તેનો વિચાર હું હમણા બતાવી શકતી નથી. એ હંમેશ અંધેર રાજ્ય અને લોહી લોહીઆણવાળી સ્થિતિ, ખુનરેજી અને લૂટફાટ, કાયરતા અને શક્તિહીનત્વ દાસત્વપણામાં રાજી,* પશ્ચાત્તાપ રહિત અને પરતંત્રતામાં મોજીલી છતાં, તે સઘળું સામટું વિસરી જઈ કૃતજ્ઞ થવાને બદલે કૃતઘ્ન થાય છે. ભલાની આ દુનિયા નથી. દુઃખથી મોકળી થઇ સુખસાગરમાં રહી છે તે એને ગમતું નથી. એના મનમાં રાજ્યવ્યવસ્થા કાંઇક રાસેલાસના જેવી તરંગી ભરાઈ છે, ને જ્યારે સમય હતો ત્યારે તો કંઇ સુઝયુંજ નહી–એને એવું રાજ્ય કરવાનું મન છે કે: યુદ્ધ મચાવી રક્તોત્સવ કરી હોમ કરવા, દંગો ઊઠાવી સ્વહસ્તે ઘોર સંહાર કરાવવો, સુખવિલાસસામગ્રી મેળવી તે નિમિત્તે અનાચાર વિધિયે અધર્મિષ્ટ કૃત્ય આચરવા. ખરે, સ્વતંત્ર થઇ દેશમાં ભવાનીને સંતોખવાનું બી, સદાકાળ એના મળમય મનના ઊંડાણુમાં રોપાયું છે તે બળી પણ જતું નથી–એથી શા લાભ મેળવ્યા છે ને શા મેળવશે તે તો પ્રભુ જાણે, પણ કોણ જાણે એના મગજમાં કેટલો કચરો ભરેલો

---

* "ધી ટાઇમ્સ" ના ૧૮૫૮–૫૯ ના બળવા સંબંધી પત્રોમાં આ સઘળી બાબતોપર બહુ લખવામાં આવ્યું છે. એક અંગ્રેજ ગ્રંથકાર, કે જેને દેશીઓનો ઘણો તિરસ્કાર હતો તે લખે છે કે "અપ્રમાણિક, કાયર, પાજી, ને પ્રપંચી દેશીઓ છે."

છે કે જેથી રૂસણા લઇ, વારંવાર કરેલા કોલકરાર તોડવા તત્પર થાય છે. વિચારની નીશામાં એ એટલી તો મસ્ત રેહે છે કે એટલો તો પેલો ભંગીચંગીનો ઉસ્તાદ શિવજી પણ પોતાની પત્નિ પાર્વતિ સહિત નહી રેહેતો હોય; ને એ ભાંગની લહર એટલી તો મદોન્મત્ત મસ્ત છે કે મારા સાંપીન ને બ્રાંડી એના મોં આગળ પાણી ભરે છે, ને એ કેફમાં ચકચૂર થએલાઓ પોતે પોતાનેજ ભૂલી જઈ, નવ ખરેખરાને આઠ ગણી ગભરાય છે, ને કોણ હતાં ને કોણ છે તેજ ઉતાવળમાં બાવરા બની ભૂલી જાય છે; એ શું શોકાતુર થઇ વિચાર કરવા યોગ્ય નથી? પ્રભુ જાણે કે એ સૌ અડિયલ થવામાંજ કયમ બાહાદૂરી સમજે છે? જુઠાણું, નપુંસકપણું, દગલબાજી, રક્તતરસ્યાં, ક્રોધભર્યાવચની, ધનલોભી, માનલોભી, ક્ષણિક કીર્ત્તિલોભી, મૂર્ત્તિપૂજક, ધર્મનીતિરહિત, મનના મેલા, હૈયાના પોચા, કામ કરવે કાયર અપ્રમાણિક ને અવિશ્વાસી, આબરૂરહિત ને અક્કલશૂન્યતા એનામાં હું એટલી બધી જોઉં છું કે, એમાં એ મોટાઇ માને છે તે જાણીને મારૂં મન ખાખ થઈ જાય છે. એ બધાં કારણસર મને એનો વિશ્વાસ નથી ને તેટલામાટેજ મને ૬૦૦૦૦ માણસનું ગોરૂં સૈન્ય ને ૧૨૦૦૦૦ માણસનું કાળું સૈન્ય રાખવું પડયું છે;* આખા મુલકને હથિયારરહિત કરવો પડયો છે, પોલીસથી સૌને સેહે આપવી પડે છે; લસ્કરી કાંપ રાખવી પડે છે, સ્વસ્થાનિક ને સાર્વજનિક કાયદા ને ધારાથી સૌને અંકુશમાં રાખવા પડયા છે, ને છૂપા દૂતો ને હેરકોથી સૌને ચમકાવવા પડે છે.–સાચે એ શિવાય મને ઘણું વેઠવું પડે છે ને કેટલું વેઠીશ તે તો ઈશ્વર જાણે, પણ તું નથી જાણતી બેહેન, કે મને એનાથી કંઈ પણ લાભ નથી. દેવી! મેં ઘણી ખામોશી ધરી એના હિતાર્થે આટલું સંકટ વેઠવાનું સ્વીકાર્યું છે, એ એના રક્ષાર્થે અને લાભાર્થેજ છે એમ કોણ નહી કેહે? હવણાંજ તું કહી ગઇ તેમ આ ધુમરાયલી ને બડબડીયણપરથી મારૂં શીતળ છત્ર કાઢી લઉં; એની સ્વૈચ્છિક વર્તવા દઊં; એના મનમાં ઉઠતી નવિન નવિન સ્વપ્નવત્ આશાઓની લહરોમાં રમવા દઊં અને જે લાભ મેળવવા એ દૃઢીભૂત ઇચ્છા દર્શાવે છે તે મેળવવા એક બાળક પેઠે એને સ્વચ્છંદી બનાવું તો એ "પાયમાલી" શિવાય બીજું કશુંએ મેળવે નહી એ તો જગતજાણીતી વાર્તા છે. મારા મુલનથી દૂર

* "બેમ્બે ગેઝીટ" નો એક ચરચાપત્રી લખે છે કે:–"હિંદુસ્થાનની પ્રજા વ્યવસ્થા રાખવા માટે જેટલું સૈન બ્રિટીશ સરકારે રાખ્યું છે તેટલા બકરાને એટલા ભરવાડપણ ન સાચવી શકે; તો બ્રિટનનો જય કેટલો મોટો છે, ને હિંદુઓ કેવા કાયર ને હિજડા જેવા થયા છે તે એજ સ્પષ્ટ કહી શકશે. ***શામાટે મરાઠાઓ રાજય કરવે લાયક ગણે છે પોતાને?"

રહી આ મુલકમાં રાજ્ય કરવાથી મને શો લાભ છે† જરા તો બતાવ ? એની હવા એવી તો દુઃખકર છે કે મારા પુત્રપુત્રી નિરંતર માંદગીની ફરીઆદ ઊઠાવતાં પરવારતાં નથી, ને એક ક્ષણમાં "બ્રેન ફીવર" આવે છે કે બીજે ક્ષણે સાફ થઇ જાય છે. એના પુત્રો એવા તો કૃતઘ્ની અને નિરૂપકારી છે કે મને સકળ સ્થળમાં નિંદી "હીંગતોળુ, હીંગતોળુ" પેલા નેપોલિયન પેઠે બકે છે. એ એના મર્મવાક્યથીજ યૂરોપમાં મારી પ્રતિષ્ટાને હાની પહોંચી છે. આખા યૂરોપમાં એને લીધેજ એમ મનાયું છે કે હું યુદ્ધમાં ખરેખરી આસક્ત નથી પણ અશક્ત છું: હું રણગ્રામમાં ઝઝુમનારી નથી પણ ધ્રુજનારી છું: આ મારી કેટલી ને કેવી આપકીર્તિ ? કોણ એ ખમે ? થોડું અપમામન ? થોડી અપ્રતિષ્ઠા ? એનેમાટે તો મારા **વેલીંગટન ને નેલ્સન** જેવા પરાક્રમી પુત્રોના પ્રાણ ગયા, ઘણાક આ દેશમાં મરાયા, ને ઘણો કાળ શ્રમ વેઠયો, એ કંઇ થોડું કીધું છે ? બેહેન તું પણ કહીશ કે એ તો હુંજ ખમું, બીજાથી ન ખમાય ! મારી જગ્યાએ કોઇ બીજી હત તો તેણે કયારનીએ એને છોડી દીધી હત, પણ માત્ર એક દયાને ખાતર મેં એને મારા શીતળ છત્ર નીચે રાખી છે; અને તે એ ખરા ભક્તરૂપે ને વગર આનાકાનીએ પવિત્ર પ્રભુ સમક્ષ પણ સ્વીકારવા ના પાડતી નથી. જે જે પ્રગટ મનપતિજ ખાત્રીઓ એની તરફથીજ મને મળી છે તે સઘળાથી ભાસે છે કે સચરાચર પ્રભુની ઇચ્છા પણ, આ અધમગારમાં પડેલી રાણીને મારા છત્ર નીચે લાવવાની હતી ને તેણે ઘણા ડાહપણથી મારા ચરણ નીચે એને મુકી છે. એ કર્મ અતિ ઉત્તમ તો શું પણ અનૂપમ છે, ને તે સત્યકર્મ સ્તુત્ય વિજયવંત છે."

આ છળભેદની પ્રંચવાણી સાંભળી દેવી **સ્વતંત્રતા**એ ઘણા ગુસ્સાથી ઉછળી પગ પછાડી **બ્રિટાનિયા**ની સામા ખૂબ ડોળા ઘૂરકાવ્યા. તેણે પોતાના હોઠપર દાંત દાબેલા હતા તે ખસેડતાં, હોઠમાંથી રક્તાસ્રવ થયો, એથીજ માલમ પડે છે કે તે કેટલા ગુસ્સામાં હતી.

"એ તારો માર્મિક છળભેદ મારી સાથે ન ચલાવ !" દેવી દાંત કચકચાવીને બોલીઃ—"એ છોકરી ! કેમ ઘણી ફાટી ગઇ છે કે ? હું તને ઘણી સારી રીતે પીછાનું છું કે તું કેવા બુનિયાત કુળની છે; અને દુનિયા પણ તને સારી પેઠે પીછાનેછ, સમજી કે ? તું તો એમ જાણે છે કે આ તારા ફરેબની જાળ કોઇ પારખી શકતું નથી, પણ એમ મા જાણ. તારા પ્રપંચ, તારા કાવત્રાં, તારા કાવાદાવા, સોદાઇ, લુચ્ચાઇ, કળાકુશળતા એ

---

†"હિંદુસ્થાનમાં રાજ્ય કરવાથી બ્રિટિશ મજાને કશો લાભ નથી, પણ ઉલટું નુકસાન છે." ધી ટાઇમ્સ"—લંડન૧૮૮૦.

સઘળી સૃષ્ટિના પ્રાણીમાત્ર બહુ સારી રીતે જાણે છે.–શિકાર કરનાર શિકારી એમ જાણે છે કે હુંજ માત્ર શિકાર કરવામાં બહાદૂર એકકો છું, અને તાકયો તીર સચોટ મારી શબ્દવેધી શિકાર કરૂં છું, તે કોઇના જોવા કે જાણવામાં આવતું નથી, પણ એ તેની ભુલભુલામણી છે–તેના જેવા સંકેતિક પુરૂષો તેની શિકારબાજી સારી રીતે પારખી શકે છે; માટે સર્વ ગુમાન તજી; છેતરપિંડી વેગળી મુકી, ગર્વ તજી નિરમાની થા. તારી સાથે ઘણા સમય થયાં બે પાંચડા વાત કરવાનું મને મન હતું, ને પ્રસંગ શોધતી હતી, પણ તે મળ્યો નહી ને મેં તને મારી ઈચ્છાશક્તિ દર્શાવી પણ નથી. આજે તેંજ જાણી જોઇને પ્રસંગ ખોળ્યો ને મારો ઉભરો કાઢવાનો સમયા આવ્યો એ કંઇ સારા માટેજ હશે. તારી આ સમયની સઘળી કુશળ સોદાઇ ને સ્વૈચ્છિક સાહસકર્મોનો દોપ કાઢવા મને પુરતાં કારણ તેં આપ્યાં છે, પણ મારા કોમળ પ્રેમાલ હૃદયને લીધે માત્ર તારી ગયેલી સુધસાન ઠેકાણે આણવાજ તને મારો ચમત્કાર બતાવીશ. તેં ઊછળતાં લોહીથી સાધારણ તનમનસામર્થ્ય વાપરી ઉરના ઊત્સાહના આવેશમાં. બીજી * પ્રજા એ બીજા સ્થળોમાં વિજયકર્મ રૂપ કૃત્યો કીધાં ત્યારે તારે પણ નામના તો કરવીજ જોઇયે તેથી આ બાપડી કંઈ વર્ષો થતાં પિડાતી હિન્દ તરફ આવી, વિપત્તિ પાડી જે હીતે વિતાડયું છે તે મને સર્વ રીતે ખબર છેજ–તો તારે બચાવ તું મારી આગળ કરી શકવાની નથી. મારી સાથે તારી લેબાસી પરેઝગારી, ક્રિસ્તાઇ–ધાર્મિકનિષ્ઠા અથવા આ ચાલુ જમાનાની "પુરાણપ્રસિદ્ધ ઓગણીસમી સદીની ફીલસુફી," વેપારના કાળાંધોળાં, તારા અન્યાય અને ક્રૂરતાના બચાવ માટેની અસાધારણ કૃતિમ દલીલો લાવવાની કશી અગત્ય રેહેવાની નથી–તારી રાજધર્મનીતિ એવી તો પ્રત્યક્ષ નામોશી લગાડનારી છે કે જેવું હીરામાં તેજ, ધ્રુવમાં અચળતા ને સૂર્યમાં પ્રકાશ–તેથી આ વેળા ગમેતેમ હશે તો પણ તારૂં ખરૂં શૌર્ય પરાક્રમ છુપાડી, ને આ તાલ પડેલા માથાપર ઢાંકણ ઢાંકી, મને, ખુબસૂરતીમાં તું એકકી છું એમ બતાવવાથી જરૂર રેહેશે નહી. મને સર્વ ગૂણ માલમ છે. તું નાની છોકરી હતી ત્યારથી હુ તને પીછાનુંછું, કાળાંતર–યુગાંતર થયા તું **બ્રિટન** રાણીના સર્વ કર્મ મારી દૃષ્ટિ સમીપ બને છે–બનેલાં છે ને બનશે તો પછી રૂપ પાલટી તું મને શી રીતે છેતરી શકશે? હવે કૃપા કરીને મને જણાવશે કે તને આ

* "સોલમા સતરમાં શેંકડામાં યુરોપમાં દરેક રાજ્યને બીજા પ્રદેશમાં ઘુમવાનો પવન ભરાયો હતો. સ્પેનિશ પ્રજા અમેરિકામાં, ડચ લોકો જાવા, મલાયામાં, પોરટુગીઝો અમેરિકા ને ઇંડિયામગયા ત્યારે અંગ્રેજોને પણ પ્રદેશમાં જવાનું મન થયું."

આર્યવંશની ભારતભૂમિમાં આવવાનું કોણે નિમંત્રણ કીધું હતું; અથવા તું કેહેવા શક્તિવાન્ છે કે ૧૬૧૨ પેહેલાં ને તે પછી એક સૈકા સુધી તને કોઇ આ દેશમાં ચાહતું પણ હતું; અથવા ભરતખંડના એક પણ ભાગ પર ઉભા રેહેવાનો તને કશો હક પણ હતો; અંથવા આ ભૂમિપર તને કોઇ પણ પ્રકારની સત્તા આપવામાં આવી હતી? તું ધોળામાં ધ્રુસી; ને તકલીદી વસ્તુઓથી સૌને મોહ ઉપજાવ્યો; એ શિવાય પેહેલ પ્રથમ તે કંઇ પણ કીધું છે? ઉદારબુદ્ધિને જનદયા ને રણોત્સાહી ને વિવેકમર્યાદાના કશાંપણ કર્મ તેં પ્રથમ કાળનાં કીધાં છે ખરાં? તું સ્વચ્છ અંતઃકરણથી સંકટ વેઠી ક્રૂર ક્રોધને વશ ન થતાં,–જેમ તું હમણા શાંતિની વાર્તા કેહે છે તેમ–સાવધપણું સાચવી એશિયાની ભૂમિને લાલ રંગથી રંગી સંહાર કર્યો નથી? અને તે કર્મ તુંજની ભુલ, અસાવધતા અથવા સમયોચિત ન હતું એમ જો તેં પછી માન્યું હોય તો રે, તેં કદિયે પશ્ચાત્તાપ કીધો છે ખરો? કાર્ય પરત્વે તેં જે જે અધર્મનાં કર્મ કીધાં છે અને અપમાન આપી સખત ધારા નીતિ સ્થાપિ હિન્દ ભૂમિ મેળવી છે, એ અતીસેં ખિન્ન કરનારૂં વીરત્વનું નાશ કરનારૂં અને ઇતિહાસના પૃષ્ટપર એબ લગામણું (નહિ સર્વથી શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ!) કર્મ તારૂં છે એમાં જરાપણ સંશય રાખવાનું કારણ નથી. સ્વચ્છ, પણ ખોટા–કૃત્રિમ, વેપાર ઉત્તેજન નિમિત્તે તેં પ્રવેશ કીધો–જ્યારે આ ભરતખંડ, તારી “સીવીલવૉર” અને “વાર આફ રોઝીસ” ના જેવા સમયમાં હતું ત્યારે,–જ્યારે હિમાળયથી કન્યાકુમારી સુધીની પ્રજાનું વ્યવસ્થાબંધારણ કઢંગી હાલતમાં જ્યારે અપ્રમાણીકપણું સ્પર્ધાસ્પર્ધાની ઝુમમાં દરેકે દરેક રાજ્યો વારંવાર બળ અજમાવી કીર્ત્તિ મેળવવાના શોખથી અન્યોન્ય રોકાતાં હતાં ત્યારે,–જ્યારે પાયમાલ થતાં રાજ્યોની સમીપ, ભયના ભડકા પસરી ગયા હતાં ને પરાભવ પમાડેલા પરદેશીને સ્વદેશી અથવા વિજયી સરદારો પોતાના સ્વસામર્થ્ય બળને સુઘટ કરી સ્વરાજ્યની સરહદ વધારવામાં મોટાઇ માની ગર્વથી મચેલા હતા ને પરદેશી પરધર્મી રાજ્યોને હાંકી મૂકી, પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવા મંડેલા હતા ત્યારે–તેવા કવખતમાં તારૂં પગલું આ દેશમાં પડ્યું. જો એ બારીક રણસંગ્રામનો સમય ન હોત તો આ ભૂમિ, કે જે સર્વ પાસથી રક્ષિત થઇ છે તેમાં તારાથી અવાત એ તો દુર્લભજ! દેશાભિમાન વેહેંચાઇ ગયું હતું, દેશજનતા હતી નહી, તારો હેતુ તેં જૂદોજ બતાવ્યો અને તું એવી તો નપુંસક તે કાળમાં દેખાઇ કે તને કોઇએ લેખામાં લીધી નહીં ને વરૂ કદી ઘેટાના લેબાસમાં આવી ઘેટાંને છેતરે તેમાં કંઇ વરૂની મોટાઇ મનાતી હશે?

એ ખરા શૂરવીરનું કર્મ નથીજ. પણ તને કંઇ શૂરવીર, રાજબીજ કે અંશાવતારી થયાનું કોડ હતુંજ નહી, માત્ર ગમે તે નિમિત્તે સ્વાર્થ સાચવી ધન મેળવવું તાકયું-કેમકે તેં એજ નિશ્ચય કીધો હતો કે ધનથી સૈન્ય ને સૈન્યથી વિજય ને વિજયથી દેશ ને દેશથી કીર્ત્તિ મળે છે. સદાચાર, સત્ય, પ્રમાણિકપણું, ધર્માસ્થા તો તારામાં પ્રથમથીજ નહોતાં, એટલે એ વેળાની વાર્તા શી કરવી? સુરતનાં મુકામ નાખ્યા પછી ધીમે ધીમે બીજે સ્થળે પ્રવેશ કીધો. સ્વાર્થે કુભાંડ રચવા માંડયાં ને અધર્મકર્મ કરવાથી તું જરાયે બીની નહી; અને મને નથી માલમ કે તેં કદી પણ રાજ્યપ્રાપ્તી અર્થે ઉજળા પ્રપંચ ખેલ્યા હોય. ઉંચ કુળને અને ઉંચ ગૂણને ન ઘટે તેવાં કર્મો કરવાં જારી કીધાં. તેં આ દેશમાં જે નવિન નવિન પ્રકારના ફેરફાર કીધા તે તારો સ્વાર્થ સાધવા ને લાભ સાચવવાં-નહી કે દેશી પ્રજાની વાહાર કરવા; એ તો તારો હેતુ કોઈપણ કાળે હતોજ નહી ને હવે થશે એમ પણ હું માનતી નથી. પ્રજાનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તારાપર થાય, અને તેઓ સારા તો તને પણ સારૂં, એ માટે તેં મોહ ઉપજાવી નવા નવા ધતિંગોથી વશ કીધા. યૂરોપમાં ચાલતો ઉત્કૃષ્ટ સુધારો દાખલ કીધો. તેનું કારણ કે તને પોતાના વિશ્વાસમાં આર્યો આણે, ઐકયભાવે વર્તે. આ અતીસેં દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો ને તીવ્રબુદ્ધિનો હેતુ બહુશ્રુત રાજનીતિવેત્તા જાણતા ને જાણે છે, અને તું કેમ બાજી ખેલે છે તે સમજતા હતા, પણ તેઓ આડા ફાટે નહી ને તને વશ રેહે તેટલાજ માટે સામ દામ ભેદની યુક્તિ પ્રયુક્તિ લડાવી સૌને આંજ્યાં જેથી તારો વધારો બેધડક કરી શકી; કેટલાક રાજકુમારોને સનદ આપી-જાણે એ સઘળાં તારા ચાકરો હોયની તેવા પ્રકારની.-જ્યાં સૂધી તું સમ્પૂર્ણબળવાન થઈ અને આ દેશના કુળદીપકોને સપડાવવા, હરાવવા ને શિક્ષા કરવા જેવી સ્થિતિમાં આવી ત્યાં સૂધી સૌને રાજી રાજી રાખી વિલાયતી વસ્તુઓ ભેટ આપી ને નમ્ર રહી; પણ તેં જોયું કે હવે તો ગમે તેની સાથે લડવાને શક્તિવાન્ છું ત્યારે ધીમે ધીમે સપડાવવા લાગી. કોઇને "નાલાયક", "મૂર્ખ", "રાજ્ય ચલાવવે અશક્ત", "ગેરવર્ત્તણુકવાળા" વિગેરે વિશેપણો (જેનો તોટો તારી પાસે નથી) આપી પદભ્રષ્ટ કીધા, ને જે તને પૂજ્ય સ્વર્ગની દેવી તરીકે નીરખવા તત્પર થયા ને તેહેનાતમાં ખડા રહ્યા તેમની તું શાહાનશાહખાનુ થઇ-પણ પેલા બિચારાઓને નામના રાજા રેહેવા દીધા. પેહેલો દાવ તેં ખેલ્યો એજ કે "હું પુરૂપાર્થી છું" એ બતાવવા કેટલાંક કીધા, અને આ દેશના લશ્કરને, આ દેશનાજ ધનવડે સંતોષી (તેરા ધરમ તેરાહી દ્વાર) તેઓના શત્રૂ રાજાઓને નમાવ્યા ને તેમને શરણે લાવી આપ્યા.

અથવા જેણે તને પત્ત ન કરી ત્યાં સામી થઈ માર્યાં કે માર ખાધો, પણ પેલાને તો બતાવ્યું કે હું ભલી છું. આ સઘળામાં તેં તો તારૂ ભક્ષ પકાવ્યું. જ્યારે જીતેલા રાજ્યના કકડા થઇ વેહેચણીનો વારો આવ્યો ત્યારે "નરદમ શંભુ"–જેમાં તત્વ હોય તેવો ચૂડામણીમાલ તેં પડાવ્યો;– પેલો નિર્લોભ આશ્રય–અતિ ઉત્તમ આશ્રયના પેટમાં–અને રાંક થયેલા ઉપકારથી દબાયલા નવાબે બદલો વાળવા તેં જે માંગ્યું તે આપ્યું.પણ મૂર્ખ આર્યે એમ ન જાણ્યું કે જે અધર્મનીતિ રાખે છે તેની સાથે ધર્મ નીતિનું યુદ્ધ શા કામનું? કારણ કે જે આશ્રય તેં આપ્યો છે તેમાં "ધણીને કેહેશે કે ધા ચોરને કેહેશે કે નાહાસ." પેહેલો તારી પાસે આવ્યો તો તું કેહેશે કે આટલી મદદ મળશે પણ આટલો બદલો મળે તો, ને બીજાને લપન્નછપન્નની રીત બતાવી આંજી નાંખે–ને રોષમાં અંધ થયેલા સુઝે પણ ક્યાંથી? ઢોલાઓ તારી માંગણી કબુલ રાખે ને આખરે તે ઢોલા રાજા ને ઠાકોરો રોઇને રેહેતા હતા. તેમાં કામ માત્ર તારૂં થયું–બીજાઓ તો ફોકટમાં કપાઈ મૂવા. વેહેચણીમાં સારો માલ પડાવી લાછણલુછણ તેઓને આપ્યું, તે પણ વળી સરતથી: કે 'અમને વખત આવે ત્યારે આશ્રય આપવો, સામા શત્રૂને મળવું નહી.' આમ સ્વતંત્ર રાજાઓને પરતત્રં ઢોયા કીધા; પણ તેઓ ભપકામાં અંજાયલા તેથી કેટલોક કાળ સમજી પણ શકયા નહી, ને સમજ્યા ત્યારે નો'તી અવસ્થા એવી કે સ્વતંત્ર થવાનો દાવો ઉઠાવે. આ કરારથી તાબે થયેલા રાજાઓને ત્યાં સલાહ આપવાને નિર્મળ નિમિતે રેસીડંટો મોકલ્યા–ખરૂં કહું તો હુકમ બજાવા ને રાજાઓને તાબે રાખવા, અને કદી તારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તો એકદમ અચાનક સૈન્ય મોકલી તેઓને જેર કરવા અથવા તેમનો સમૂળો ખોડો કાઢવા. દેશી રાજ્યમાં શાંતિ સલાહ રેહે તે અર્થે, રાજ્યનેજ ખર્ચે લશ્કર રાખ્યાં, ને જગત્‌ને જણાવ્યું કે આ દેશી રાજ્યને આબાદ કરવા મારી કેટલી બધી કાળજી છે. પણ એમાં તારી મૂળ મતલબ એટલીજ કે લાગ આવે તેનાજ લશ્કરે તેમના મુલકમાં પ્રવેશ કરી એકદમ તેમના રાજ્યને હોઇયાં કરી જવું. તેં બાપડા આશ્રય રહિત થયેલાં બાળક શાહજાદાઓના તંટામાં વચ્ચે પડવાની માંગણી કીધી, અને બળજોરીથી તારી લવાદી ઈનામ તરીકે ઉત્તમ ફળદ્રુપ દેશો છીનવી લીધા. જેમ જેમ તું શૌર્ય પરાક્રમમાં હિંદુસ્થાનમાં વધતી ગઇ તેમ તેમ તું છેકજ દાંડાઇ ને નિર્લજ્જપણામાં આગળ વધી, એ જોતાં તારા જેવી નઠોર, પ્રપંચી ને કાવત્રાંખોર કોણ? અને આટલું તેં તુર્તાતુર્ત દર્શાવ્યું તે છતાં તને ઠરીઠામ પડવા દીધી એ-

નાથી વધારે મૂર્ખ રાજા કોણ? તારી પરવાનગી વગર કોઇપણ મહારાજ્ય બીજા સાથે પત્રવ્યવહાર રાખે નહી એ બીડું તેં ઝડપી લીધું; ને મૈત્રીદાવે આ સંદેશો સંદેશહારક સાથે મોકલ્યો, પણ તે સંદેશપત્રની પછાડી યુદ્ધના વાજીત્ર વગાડતો પાણીના અક્ષરે લખેલો ઢંઢેરો હતો કે "આ હુકમનો ભંગ કરશો તો એકદમ રાજ્ય છીનવી લેવામાં આવશે; ને આ પત્રને અપમાન કરવું તેનો બદલો માત્ર તમારા રાજપાટ ને જીંદગીના સાટાંથી વાળશે," તે કોણને માલમ નથી? રાજ્યવૃદ્ધિ થયા પછી દેશી રાજકુંવરોને તેઓની પ્રકૃતિનો-શરીરબાંધાનો વિચાર કર્યા વગર ચચાર સ્ત્રિયો પરણવાની પરવાનગી આપી; ને જેમની ઇચ્છા નહી તેઓને ચચાર સ્ત્રિયો બળાત્કારે પરણાવી-અને જગત્‌ને જણાવ્યું કે પ્રાચિન આર્યરિવાજને હું માન આપું છું, ને તેની અવગણના કરતી નથી. પણ તેમ નથી. જનાનામાં રાજકુળ મશગુલ રેહે તો શું કરે છે તે જાણે પણ નહી, "હાજી હાજી" કર્યા કરે, ને તારા હુકમો કેવા ભેદભરેલા છે તે સમજવા અશક્તજ રેહે. જ્યાં સૂધી સમય ન આવ્યો ત્યાં સૂધી તું સર્વોપરી છે એમ બતાવ્યું નહી, પણ જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તારો પટો કાઢ્યો, ને એકદમ બેધડક તું સર્વોપરી ચક્રવર્તિ રાજરાજેશ્વરી થઈ બેઠી-જો કે એકપણ સંગ્રામ તેં આ દેશમાં, તારા પોતાના બળથી કીધો નથી કે જેવો **નેપોલિયને** ઇટલીમાં કીધો હતો. સર્વોપરી રાજરાજેશ્વરી થઇ કે ગુલામ કરતાં બેહેતર ગણ્યા નહી, ખણખોદ જારી થઇ. ભાયાતો ને સરદારોના કજિયા, જેની સાથે તને કશી નિશબત નહી તેમાં તેં હાથ ઘાલ્યો. કોઇ રાજાને ઓછા માનને પાત્ર કે કોઇને ઓછી તોપના અધિકારી ગણી તેઓને નીચા પાડયા, ને તારે હાથેજ તું સર્વોપરી થઈ પડી. આમ કરી તેઓને તેમની પ્રજા હજૂરજ હલકા પાડયા. સર્વોપરી-ચક્રવર્તિ* થવામાં શાશા ગુણ જોઈયે છે તે તો તને માલમજ શાના હોય, પણ જેઓ સર્વોપરી થયા છે તેમનો ઈતિહાસ પણ તું ભુલી ગઇ. ચક્રવર્તિપદ ધારણ કર્યા પેહેલાં પ્રજાને સંતોષ આપવો અવશ્યનો હતો પણ તેની તને દરકાર શી હોય? તેં તો માત્ર તારો કરપ બતાવી સૌને થથરાવ્યા. પ્રથમમાં સમાધાન આણવાને નિમિતે કે-

---

* ચક્રવર્તિપદ માટે "માહાભારત" માં આમ છેઃ-દેશ દેશના રાજાઓને વિના પ્રપંચે જીતવા, તેઓની સઘળી સત્તા કાયમ રાખી, તેઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું રાજ્ય ચલાવે, તેમાં માહારાજ્ય વચ્ચે પડે નહી. તેઓ માહારાજ્યને સર્વ પ્રકારનું સ્વેચ્છાથી માન આપે ને અશ્વમેધ, રાજસુયજ્ઞાદિ ક્રિયા વખતે ચક્રવર્તિને માન આપવા જાય. ત્યાં તેમનું પૂજન થાય. રાજકોશ, ને રાજરચનામાં સર્વ પ્રકારનો ભાગ આપે. ખંડણી આપ્યા શિવાય બીજી કોઈપણ રીતે ચક્રવર્તિ રાજાનો કશો હુકમ માંડલીકપર ચાલે નહી.

ટલાંક રાજ્યોની લગામ તેં હાથમાં રાખી, અને તે દ્વારે તારૂં પેટ પુષ્ટ કીધુ જેથી તને કોઇ વખત અજીરણ પણ થતું-અને જે રાજ્યો તેં હાથમાં રાખ્યાં તેના પાટવી અને યશસ્વિ પુત્રો કાર્ય કર્મ કરવે યોગ્ય થયા ત્યારે કંઇ કંઇ બાહાને તેઓને અટકાવ્યા. 'હજી તમે, વયે યોગ્ય થવા પણ રાજ્ય કરવે યોગ્ય નથી;' 'અંગ્રેજ અધિકારી પાસ તાલીમ લો, પછી વિચાર થશે;' 'તમે કાચા છો તેથી વિનાઅનુભવે પ્રજા કનડશે ને તમે ભયમાં જશો, માટે અમે આપિયે તે વરસુંદ ખાઇ પડ્યા રહો,' એમ જણાવી ઘણાક રાજ્યો તાબે કીધાં. કોઇના વારસ માટે વાંધા કાઢ્યા, કોઇને બે ગામ આપી પાંચ સારા પડાવ્યા, કોઈને કેમ તો કોઇને કેમ, એમ ચંચળતા વાપરી દેશમાં તેં જય મેળવ્યો-જે રજવાડી દરોડા કરતાં વિશેષ સારી રીતનો નહી. તું જેટલી ઢોંગી છે તેટલી ઢોંગી કોઈ નથી. અજીત બળવંત અને બેયોનેટપર ઘુમનારી છે, પણ એમાં તારૂં દાંભિકપણું પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવે છે. બે રાજ્ય જો ઐકયતા કરનાર થાય તો તને ઉડાવતાં વિલંબ નહી, તેથી બંનેને દૂરના દૂર રાખવાનો ઉદ્યોગ અરંભ્યો. ગમે તે થાય તોપણ તને પુછ્યા વગર પાણી ન પિવાય; તો પછી બે જણ શી રીતે સંપીલા થાય? પાણી પીવું કે પાન ખાવું તેમાં પણ તારો અમલ, તેં તારો રોપજ ઓર બતાવ્યો છે. સ્ત્રિ કે સગાં સહોદરને ન મળાય, વિવાહ લગ્ન પણ તને પુછીને થાય, પુત્રીને રાજ્ય આપવું કે નહી તે પણ તારી મરજીપર અને એમ સઘળી રીતે નાહના કે મોટા, હજારની આવકવાળા કે કરોડની, સો માણસના ધણી કે લાખના તે સઘળાં તારાં યંત્રમાં સંકડાયલા છે; તેની ચાપ તારા હાથમાં છે, તું જોર કરે તો તેની ફુરચીફુરચી ઉડી જાય. તને તારી નીતિજ પ્રિય છે, અને તુંજ સઘળે પોતાની હાંક મનમાને તેમ બોલાવે છે. બાકી ગમે તેટલી ખંડણી આપે પણ તેને રાખવો એ તારી મનમોજી મરજીપર છે. કોઈ રાજા આજે એમ જાણે કે તેનો અમુક (કલ્પેલો) શત્રુ છે ને તેનાથી બચવા તે તારો આશ્રય માંગે તો તારી મરજી ચાહે તોજ તું તે આપી શકે; તેનો કશો જોરો નથી; ને કદી તું એમ પણ ચાહે કે આપણે એ રાજ્ય ગડપ કરવું છે તો તને અટકાવનાર હજી પણ કોઇ નથી. "નાલાયક" કે "ગેરવર્તણુકવાળો" ઠરાવી તેના રાજ્યને તું તરતજ તારા રક્ષણ નીચે મુકી દે. પણ કદાપિ કોઇ રાજ્ય બળિયું હોય ને તને પણ તેનો ડર લાગે તો "ઉગતા ડામવા" નો હુન્નર તને નથી માલમ એમ નથી. પેલા કીલ્લામાંથી ગર્જતો ઢંઢેરો નિકળશે ને તું જણાવશે કે

"એ રાજ્ય દિન પ્રતિદિન બળસત્તામાં વધતું જાય છે અને પોતાના પડોસીને વિશેષ ભયંકર છે, તથા હવે પછી દુઃખકારક થઇ પડવાનો સંભવ છે, અને એમ ધારવામાં આવે છે કે તે બ્રિટિશ માહારાજ્યનો કટ્ટો શત્રુ નિવડશે, અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરશે, માટે પેહેલાંથી ચાંપતા ઉપાય લેવા વાજબી ધારવામાં આવે છે. માહારાણીની સરકાર પોતાના નિયમ પ્રમાણે એ બ્રિટિશ રાજ્યના વેરીને નરમ પાડવા હમણા તેના સઘળા હક છીનવી લઇ તેના રાજ્યપરથી ઢોળી પાડવામાં આવે છે." આજ તારા ખરેખરાં વાક્યો છે, ને આજ તારી નિરંતરની કરણી, રેહેણી ને, તારા આચરણ છે. એમાં લેશ માત્ર પણ અસત્યતા નથી. એમાં અલંકાર નથી ને એમ બોલવામાં વૈરભાવ પણ નથી. આવી રીતે બારૈયાનું બારેવાટ કરવાથી નૈષ્ટિવૃતવાળી નોધારાઆધારરૂપ પુણ્યશ્લોક તું બની છે. ભરતખંડમાં તું પ્રપંચે ઘુસી હતી, ને પ્રપંચે કામ કીધું છે. જેમ જેમ તું પુરતી પાવરધી થઇ તેમ તેમ તેં ધારણ કરેલો 'બગવેશ' કાઢી નાખ્યો ને ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકાશી. જ્યારે તેં લાંબી, એકાંત, વિકટ ને ઉજડ માહાસાગરની મુસાફરી ખેડી ત્યારે તારો હેતુ માત્ર એટલોજ કે આ નવા વિશાળ રસાલ પ્રદેશ સાથે તારા સંબંધની સાંકળ જોડવી; ફ્રેન્ચ, વિલંદા ને પોર્તુગીસ સાથે નવિન નવિન શા શા વર્તમાનો બને છે તે જાણી અનુભવી થયું; અને વેપારમાટે તારા પુત્રો આ દેશમાં આવી વસે ને પોતાનું નસીબ અજમાવી જે દોલત મળે તે લાવી તને શણગારે. લોકોને ને મોગળ શાહનશાહો ને એજ વિચાર બતાવ્યા. એ વેળા દેશી રાજ્યો ઘણાં ને શકિતમંત હતાં, તેઓએ નિખાલસ દિલથી તારી પ્રજાને પોતામાં ભેળીને તેઓના દેખીતા સુંદર વિચાર ગ્રહણ કીધા, અને તેમના બોલવાને માન આપ્યું. તારા દેશમાંથી જે ઉમદા વસ્તુઓ તું લાવી હતી તે બક્ષિસ આપી સૌના મન આકર્ષ્યા. બીજા કરતાં તારૂં બોલવું સ્પષ્ટ, વેહેમરહિત, સુંદરવાણીવાળું, ને સત્યતા ભરેલું હતું, પણ જો ફ્રેન્ચ કે ડચ જેવુંજ તારૂં વચન હોત તો તને કદી પણ દાખલ થવા દેત ? એ આશાજ શી કરવી ? પાટુ મારી કે પાખોટું પકડી આકાશમાં ઉરાડી શબવત્ કરીભુમિપર નાંખી તારી આનંદે ઉત્તરક્રિયા કરત ને બ્રાહ્મણને સંતોષ પમાડત. પોર્તુગીસની વગસત્તા તેં ઘટાડી ને તારો ઉત્કર્ષ કરવો પેહેલે ધાર્યો. હૈયાફુટેલાઓ સોનું જોઇને મોહી ગયા ને તને મદદ કરી કે એ તો સાધુ છે; પણ 'જર દેખી મુનિવર ચળે' એ બાપદાદાનું ભુલી ગયા; તું પ્રબળ થઇ; દુરાની ને ઈરાનીઓ કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ ગણાઇઃ ડાહી વાતો ને વેહેવારીયાવટ દાખવી સાર્વોપરી

સત્તા શક્તિ સ્થાપી; દીર્ઘસૂત્રી બની તેં સૌને મોહ પમાડયા; ને જ્યાં ગરજ પડે ત્યાં હાથ જોડયા ને તરણા મોડે ઉપાડયાં, ને સમય જોઈ બાપબેટાનો સંબંધ દાખવ્યો. આ બુદ્ધિચાતૂર્ય બહુ ઉજળાં પ્રકાસ્યાં. વખતે નિડર ને વખતે ધીર બની ધીમે ધીમે રાજ્યો સાથે સમોવડિયાપણું મેળવ્યું ને જ્યાં સ્પર્ધા ચાલી ત્યાં વધતાં વારજ નહી. રાજાઓએ પરસ્પર રણસંગ્રામ આરંભ્યો ને દેશી પ્રજાને મોજશોખના સાહિત્યો પુરાં પાડી તારી તરફેણમાં ખેંચી લીધા, એટલે કોઇને તમા રહી નહી ને તેં બણીઠણી મુગ્ધા વેસ્યાના નેણાના કટાક્ષ મારવા માંડયા તેથી સૌ મુર્છાગત થઈ પડયા! ઘણીક નવિન વસ્તુઓ દેશી પ્રજાની પ્રકૃતિ વિચારી તું લેતી આવી હતી તેનો ઓહોળે હાથે ઉપયોગ કીધો. નજરાણા નાહનામાં નાહના અધિકારીથી તે મોટા શાહનશાહ સુદ્ધાં લેતા હતા એટલે તને માર્ગ મોકળો મળ્યો. લાંચને વિસ્મૃતિ કરાવે તેવું 'નજરાણું' હતું. આ માર્ગે પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી. મોરના પીછામાં બગધ્યાની બની સઘુડ આદર કરી રાજકીય બંધન તોડવા પ્રપંચ વાવર્યો. દેશી સામા મુસલમાન, મુસલમાન સામા મોગલ, મોગલ ને રજપૂત, રજપૂત ને મરેઠા એમની વઢવાડને લીધે લોક નિરૂદ્યોગી હતા, તેમને તારા પુત્રોએ ચાકરીમાં રાખ્યા! તારાઓ હતા તો થોડા, પણ મહા કાફર હતા. ગત રમવી સારી રીતે જાણતા, ને તેથી હજી પણ એમ કેહેવાય છે કે આગળના સાહેબો તો બહુ ભલા હતા. નિરઉદ્યમીને ધંધે લગાડી, પોતાની સાથે રાખ્યા. ઘણો માલ પોતાના મુલકનો તેઓને વેચ્યો, ને તે માલનો ભાવ રાજદરબારમાં સારો ઉપજ્યો. આથી ઘણી દોલત મળી ને તેઓ તારા તાબેદાર થયા. તને તો ઉદ્યોગ કરવાનો રસ્તો મળ્યો. તેં વળી આ નવા શ્રીમંતોને "કંપનીના સાતારા" એ કીતાબથી રંજીત કીધા, ને તારા માનથી સ્વર્ગે પોંહચી જાન કંપનીના તારા એ નામથી મગરૂર થયા. યૂરોપની નવી યુદ્ધકળા દર્શાવા દેશી પ્રજાને કેળવી, ને ઘણાક લશ્કરી સીપાઇઓને તાબે કીધા. તારી ગણના નહી તેથી કશોપણ અટકાવ થયો નહી. આ સેના જોઈને કેટલાક રાજાઓ, કે જેમણે પોતાની સત્તા ખોએલી અથવા રણસંગ્રામમાં પડોસીથી હાર ખાઇને કલંકયુક્ત થયેલા તેમણે તારી મદદ માંગી ને તેં આપી ખુશી સાથે. તારો તો એજ ઉદ્દેશ હતો. નામર્દાઈથી અથવા ડાહાપણને વેગળે મુકવાથી જેઓ પાછળ પડી ગયા હતા તેઓને તેં બીજાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ પદવીએ ચઢાવ્યા, ને જેઓ કશા લેખામાં નોહતા તેઓને શૂરવીર અને માહાસુભટરાજમાં ગણાવ્યા. આથી રાજ્યમાં અને પ્રજામાં તારા પુત્રો પ્રિય થઈ પડયા. જમીન

બદલા' તરીકે મનાતી ગઇ અને ત્યાં અદલ ન્યાય, શાંતિ ને વિવેકનો વાસો કરાવ્યો જેથી પ્રજા સુખી થયેલી ગણાઈ. ખેડુતો રાજી થાય તેમ કર મુકવામાં આવ્યો, અને તારા સુપુત્રોએ દેશીઓને રાજી રાખવા તેમની ઘણી નકલ કીધી, ઘણા ઘણા રિવાજોને માન આપ્યું ને ધર્મની વાતથી દૂર રહ્યા. ખેડુતોને અદલ ઇનસાફ મળ્યો, ને તેં હિંદ રિવાજનું અનુકરણ કીધું. ગરીબપરવર નામ ધરાવી, સઘળાંને બચ્ચાં જેવાં ગણ્યાં.—

બ્રાહ્મણ જે પ્રજા વર્ગમાં પૂજ્ય ને શ્રેષ્ઠ મનાતો તેણે પોતાની ધર્મ રક્ષામાટે તારા 'રાજ'ને આશિર્વાદ કીધા–ખરા પ્રેમને ખરા પ્રાણાયામથી, પણ તે એટલામાટેજ કે તેઓની વાજબી દક્ષણા આપવામાં તેં કૃપણતા વાપરી નહી, ને જ્યારે વાપરી ત્યારે તને ભોગવવું પડ્યું.* નવા આવેલા અંગ્રેજો ધર્માન્ધ નોહતા, ધર્મપંથપર આસ્થા પણ નહી, ને તેથી કોઇપણ માણસને ધર્મમાટે શંકાશીલ થવું પડ્યું નહી. તાલમેળ રમી સૌને રાજી રાખવા કંપનીએ પોતાનો સીક્કો ચલાવ્યો, પણ તેની એક બાજુએ "શાહઆલમ બાદશાહ ગાઝી"ના નામની છાપ પાડી, ને તેથી પ્રજાને ઇર્ષાથી તારો અનાદર કરવાનું કારણ નોહતું. તેઓ માનતા હતા કે તું મળમય અંતઃકરણની નથી ને તને સર્વોપરી થવાનું કોડ નથી; અને તેથી "સરકાર કંપની બાહાદૂર" માટે ભારતવાસી હિંદુઓ કશો મર્મ સમજ્યા નહી, ને તેથી વારંવાર કંપની બાહાદૂરને "વાહવાહ"ના પોકારથી માન આપવા, ને વગર કારણે વાજીત્ર વગાડવા લાગ્યા. કંપનીને અદલ ધારા–અદલધારા માટે આશીશ દીધી, અને સહવાસવાળા પણ સ્વદેશી, પોતાની ભૂમિના જુલમગાર નવાબ રાજા રાણા ને શાહનશાહને અંતરથી ધિક્કાર્યા, ને પ્રત્યક્ષ અપ્રીતિ દર્શાવી, પ્રસિદ્ધપણે તેમને અપમાન આપવા લાગ્યા. પણ **બ્રિટાનિયા**! જાણ કે આ તારા ઉપકાર ને આશિર્વાદી પરાક્રમ કરતાં તારી અપકૃતિ ને અપહરણનો ઇતિહાસ તદન ન્યારોજ છે. પ્રથમના કાળમાંજ સોવસા સુખ પુરાં પાડનારાં તારાં પરાક્રમ હતાં, પણ પછી ધીમે ધીમે રંગભૂમિનો પડદો ઉઘડ્યો ને સુંદર રંગમેહલનો દેખાવ બદલાઇ હવે વિકાળ રાન દેખાયું. સઘળોજ સમય બદલાયો ને તને તારી સલામતી માટે ચિન્તા ઉત્પન્ન થઇ. જેમજેમ ભરતખંડમાં તું પણ અચળ થતી ગઇ તેમ તેમ તે સ્વદેશી આર્યવાસી તરફ તારી કરડી નીઘા કીધી. ધીમે ધીમે સૌની વર્તણુક, ચાલ-

*૧૮૫૭નો બળવો. "બ્રાહ્મણો, ફકીર, ને બીજા ઘણાના હકો ઝુંટવી લીધા ને તેઓને ભીખ માંગવાની હાલતે પોહોંચાડ્યા તેથી તેઓએ લશ્કરી સીપાઇઓને ઉશ્કેર્યા હતા. તેમાં મુસલમાન પણ સામેલ થઈ ગયા હતા." John Malcolm Ludlow.

ચલગત અને રીતભાત તરફ તેં પ્રથમ અરૂચી—નામરજી—કટાક્ષ—અનાદર ને પછી ધિક્કાર બતાવ્યો, ને તારા પોતાના અધિકારી, જેમને તેં સ્વતંત્ર સત્તા આપેલી તેની હદ બાંધી. કરડાકી ને કટાક્ષ કડવાસ સાથે વધતાં ગયાં. નાના નાના જૂલમી કર્મો ઘટયાં, પણ ઘણો પ્રજ્વલિત પ્રબળ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય ને ખીજવાઇ ખાવા ધાય તેવાં દબાણો ચાલુ થયાં; કારણ તેનો ઉદ્યોગ યથેચ્છ થતો હતો, ને તારી ઇચ્છાનો અમલ કરતાં વિલંબ થતે નહી. ન્યાય ધારા થયા, જે વિદેશી કરતાઓએ પોતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ કીધા ને જેમ બ્રાહ્મણોએ પોતાના હક સાચવી બીજાના લૂંટયા તેમ તેં લૂટ ચલાવી. પણ આ ધારા કોનાપર ને કેમ અમલ થવાનો છે તેનો ખ્યાલ પણ કીધો નહી. પ્રજા સ્થિતિ ને વ્યવસ્થા બંધારણ તરફ લક્ષ ન દીધું ને નિરંકુશિત સત્તા સ્થાપિ. જેમ જેમ તારો પગ દઢીભૂત થતો ગયો તેમ તેમ તેં આપેલી છૂટ છીનવી લેવા માંડી, ને દોલત લઇ સ્વદેશ જવાનો વિચાર કરવા લાગી. યૂરોપ સાથનો વ્યવહાર રોજ રોજ વધાર્યો, ને તારા નવા બંધનથી અમલદારો અનિશ્ચિત હાલતના થઇ પડયા. કયારે દેશ છોડવો પડશે તે જયાં અનિશ્ચિત ત્યાં દ્રવ્યહરણનો લોભ વધેજ. તેઓએ જુલમ વાપર્યો, ને પછી તે દ્વારે તારી સત્તા વધારી ને પોતાની દોલત પણ વધારી તું સર્વોપરી થઇ, ને રાજાઓના કાન ઉઘડયા, પણ "ગરથ ગયા પછીનું જ્ઞાન ને રાંડયા પછીનું ડાહાપણ શું કામનું?" હવે તો ચૂપ બેસવાનો વારો હતો. હિંદુસ્થાનમાં સઘળા બળવાન મરી પરવાર્યા, ને તું શ્રેષ્ટ આસનને પામી. બીજા રાજ્યોપર શ્રેષ્ટતા સ્થાપવા તેં ઢોંગ આરંભ્યો, પણ મૂળનાજ મૂર્ખો તે હજી પણ ન સમજ્યા. નવા કોલકરાર મજબૂત કીધા; કીનારાની માલીક સ્વચ્છંદે થઇ, ને દેશી રાજ્યોનો અન્યોન્ય સાથ સંબંધ હતો તે તદ્દન તોડી નાંખ્યો. દેશી માત્રને તેં તારી દયાપર લટકતા રાખ્યા. સત્તા જામી તેમ તારો ચડસ વધતો ગયો ને દિનપ્રતિદિન રાજ્યસત્તા શક્તિનો ઉપયોગ નિશંકપણે કીધો—પૂર્ણ ગર્વાવેશના પ્રચંડ ક્રોધિષ્ટ બળથી પ્રથમ તેં તારા બળીદાનના અવયવો યજ્ઞકુંડમાં હોમવા ચાલુ કીધા. પ્રાન્ત પછી પ્રાન્ત ને પરગણાં પછી પરગણાં લેતી ગઇ. જયાં સૂધી તારા બળીદાનો અશક્ત, દુર્બળ, સત્વરહિત બન્યા, તારી સામ પ્રતિરોધ કરવા અશક્ત જણાયા, ને કોઇપણ કાળે તારા છિનવી લીધેલા પ્રાન્તો પાછા માગવાની ઇચ્છા સ્વપ્ને પણ ન કરે તેવી હાલતમાં રાંક, દૈન દૈન પોકારનારા થયા ત્યાં સૂધી તેઓને દબાવ્યા, અને છેલ્લી અવસ્થાએ તેમના રાજ્યો છિનવી લેવા તારી કૃપાદૃષ્ટિ દર્શાવી—આ તારી "નાની નાની ગમતો"

ને તેં એમ લાંબી લંબાવી. નાગપોર, લખનૌ, પંજાબ ને સતારાને * બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવાના પ્રયત્નની રાજનીતિ એ તારા અતિ લોભનું બ્યુગલ છે! આર્ય ધર્મિષ્ઠ વીર પુરૂષો—આંધળાની માફક —પોતાના સ્વદેશીનો વિનાશ કરવા તારા વાવટા નીચે દોરવાતા હતા—તારા સિક્કાથી મોહ પામેલા, ખુશામતિયા, જેમણે તેં તેમના દેશનીજ લૂંટથી તૃપ્ત કરી સંતોષેલા, તેઓ તારા અનિયમિત લોભી સ્વાર્થિપણાને અને તું બેવચની વિશ્વાસઘાતી છતાં પણ તને સાહ્ય થયા હતા તેઓ હવે ફાટયા. જે રાજપુરૂષોને તેં અભયવચન આપેલાં કે "તમારા રાજ્યોને જ્યાં સૂધી સૂર્ય ચંદ્ર ઉદય થાય છે ત્યાં સૂધી કશું નુકસાન થશે નહી" તેમની સામા તેં વારંવાર મતિ ફેરવી, આ શૂરા સિપાહોને તેં તેમનાજ બળે રાજપતિને પદભ્રષ્ટ કરવા અને તેમના રાજ્યોને તારી સાથે જોડી દેવા કામે લગાડેલા, તેઓ આ પોતાના કાર્યથી પરવાર્યા, અને એઓએ તારૂં પાખંડીપણું સ્પષ્ટ જોયું; ને જાણ્યું કે હવે કશું કામ બાકી નથી રહ્યું; તેં ધીમે ધીમે ટુંકડીઓને ટુંકડીઓને શસ્ત્રરહિત કરવા માંડી ત્યરે તેઓએ 'નવરો બેઠો નખોદ વાળે' તેવાં કર્મ આદર્યાં. ઘણા દેશી સિપાઇઓને પોતાના દેશ માટે ચટપટી થવા માંડી, ને દુભાયલા, પણ દુર્ભાગ્યવાન સિપાઇઓ તારા પ્રસંગને લીધે પોતાનો ધર્મ વિસરી ગયા હતા

---

* **લાર્ડ ડૈલહાઉસીની** રાજ્ય—સંયોજન નીતિએ આખા દેશને ભડકાવી મુકયો હતો' પણ એ નીતિ તેમના પેહેલાજ અમલમાં આવી હતી. પ્રથમ ૨૪મી માર્ચ્ ૧૮૪૯માં પંજાબ સંયોજન કીધું—ધુલીપસીંગ બાળકના રક્ષક થઈને. ૧૮ મી નવેંબર ૧૮૪૮ એ અંગ્રેજો પંજાબ ગયા ને ઢંઢેરો કાઢયો કે We come to punish insurgents, and to put down "all armed opposition to constituted authority". પણ છ માસમાંજ આ વચનનો ભંગ કીધો ! શરણાગત બાળકને પેનસન આપ્યું ને જે આજે વટલીને ઇંગ્લંડમાં પડયો છે, ને તેનો કોહિનુર હીરો મહારાણીને શિર શોભે છે.

પછી સતારાની વારી આવી: પ્રતાબસેન ૧૮૪૭ માં મરણ પામ્યો, ને તેનો ભાઇ ૧૮૪૮ માં મુવો. ૫ મી સપટંબર ૧૮૩૯ ના કોલકરાર પ્રમાણે એ રાજ્યને દત્તક લેવાનો હક હતો, સઘળા અધિકારીઓએ તે હક વાજબી ગણ્યો હતો, દાવા ઘણા મજબુત હતા તથાપિ ગવરનર જનરલે તે રદ કરી ૩૦ મી આગષ્ટ ૧૮૪૮ એ એક મીનીટ લખી *heirs & successors* એ બે શબ્દપર વાદ ચલાવી એ રાજયસંયોજન કીધું. સતારાની રાણી ઘણી રડી. તેણીએ છેલ્લી ૧૮૭૫ માં પારલામેંટમાં અરજી મોકલી, જે વાંચતાં છાતી ફાટી જાય છે. શિવાજીની ગાદીનો આમ અંત આવ્યો,

૧૮૫૩ માં નાગપોર સંયોજી દીધું. એ સંબંધી તા૦ ૨ જી અપરેલ ૧૮૫૫ નું "ઈંડયન ડેલી ન્યુસ" કહે છે કે નાગપોરના રાજાનું ખાનગી જવાહીર, આસરે ૭૫૦૦૦૦૦ લાખનું હતું તેને રાજની મીલકત ગણી જપત કીધું, ને જાહેર બજારમાં વેચી નાખ્યું. તેના વ્યાજમાંથી રાજાની ચાર રાણીને વરસ દહાડે રૂ ૩૦૦૦૦૦ પેનસનના આપવા ઠરાવ્યા ! ધન્ય છે.

છેલ્લું પ્રતાપી રાજ્ય—સંયોજન કર્મ અયોધ્યાનું છે: સારા રાજ્યને જોડી દેવા લોર્ડ ડૈલહાઉસી તૈયાર હતો તો જરા વાંધાવાળાને મુકે કેમ ? અયોધ્યાનો નવાબ મોગલશાઇ હતો તેથી તેને પદભ્રષ્ટ કીધો, (તા૦ ૭ મી ફેબરવારી ૧૮૫૬). તેની તોપ, માણસ ને હથિયાર છિનવી લીધાં. તીજોરીમાં પંદર કરોડનો વધારો, રાજ્યમાં દશ કરોડની આવક ને ૨૪૦૦૦ સ્કવેર મૈલ જમીન આવી: તુરત લોર્ડ ડૈલહાઉસી "The Idol of the Indian community" સ્વદેશ ગયા, જ્યારે એક ઘણી સારી, દેશની દાઝ જાણનારી મીનીટ લખી ગયો છે. પણ તે શા કામની ?

તેઓ 'દેખ દેખે ને શીખ શીખે' તેમ મૂર્ખ બન્યા. તું ધિમે ધિમે પૂર્ણ વિશ્વાસી બની તેથી આંધળી થઇ તીક્ષ્ણ ધારદાર કાતિલ અસ્ત્ર શસ્ત્ર, ('વાંદરાના હાથમાં શસ્ત્ર') ધીર્યાં, જો કે તે ધીરવાં તને જરાપણ ગમ્યાં નોહતાં, પણ લાચારીએ પરાયા પુત્રોને સ્વપુત્ર ગણી કામ લીધું. તેઓ ફાટયા, ને તારાજ શસ્ત્રો તારી સામા વાપરવાનો નિશ્ચ કીધો. તારી ધૂર્ત પાખંડી મતલબ તેઓ જાણી ગયા હતા એટલે પછી કશો બાધ નડયો નહી. પ્યાલું ભરાઇ ચુકયું હતું, ને એક ટીપું વધવું બાકી હતું. કારટુજ તેં પ્રથમ વાપરવા આપ્યા. ધર્માંધ પણ મૂર્ખોએ ગપ ચલાવી કે ડુકર અને ગૌમાંસના કારટુજ બનેલા છે. આથી પ્યાલું ઉભરાઇ ગયું અને પૂર્ણ જોસ્સાથી અગ્નિ ફાટી નિકળ્યો. કાનપોર, દિલ્લી, લખનૌમાં બળવાની ચનગી ઝળકી, ને ત્યાં સ્વભાવગુણથી કેળવાયલા નહી તેવાઓ પ્રકાશ્યા. સુરંગ ઉરાડવામાં માત્ર એક રંજકની જરૂર હોય છે, ને તે મુકનાર કોઇ સાહસિક પુરૂપ હોવો જોઇયે એટલે બસ! જેમના રાજ્યો તેં અધર્માષ્ટ થઈ પડાવી લીધાં હતાં, તેમના વંશ વારસો; જે રાજકુંવરો આ ભારતીની છાતીપર બાળપણથી ગેલ કરી આનંદે સુખરૂપ રાજકરવા માટેનીજ ઇચ્છા ધરાવતા હતા તેમને તેં ઢોળી પાડી પ્રચંડ પ્રહાર કરેલો અને સાધારણ જમીનપર સાધારણ માલીક કરતા પણ જેઓની અવસ્થા સારી નહી તેઓ; જેઓ રાજા ટળી જાગીરદાર થયેલા તેઓ; જેઓ જાગીરદાર મટી ગામડાના ખેડુઓ થયેલા તેઓ; શૂરવિર સાહસિક બળિષ્ટ પ્રતાપી પુરૂષો, જેઓને તેં ભય, અપમાન, દાબ ને બળથી તરવાર મ્યાન કરવાની ફરજ પાડેલી તેઓ; ધર્મગુરૂ ને ધર્માચાર્યો, સાધુ ને સંતો જેઓનું સનાતન ધર્મરાજ્ય તારા ભિન્ન ભિન્ન વિચારોના પ્રકાશવાથી અસ્ત—જેમ ચંદ્રના તેજમાં તારા અસ્ત થયા જણાય તેમ (તોપણ આર્યસૂર્યના તેજ સમીપ તારો ચંદ્ર પ્રકાશ શા લેખામાં છે તેની તને જાણ ન હોવાથી તું ભ્રમમાં ભુલાઈ હતી!) થયા હતા તેઓ; સૈનિકોએ જોયું કે હવે આપણી સ્પૃહા લેશ માત્ર પણ રહી નથી, જેઓ બળી જળી તો રહ્યા હતાં તેઓ; આર્ય પ્રજા, જેમ તેઓને તારા ગર્વાવેશી મૂર્ખ પ્રપંચી પુત્રો સુધારાના ગર્વના મદમાં છાકી જઇને રાજસત્તાના દોરમાં પ્રમાદી થઇ ધિક્કારતા હતા તેઓ; યુદ્ધાસક્ત ભટરાજો, જેઓ પોતાની પુત્રવત્ ગણેલી ધાર્મિક પ્રજાને પતિત થતી જોઈને કાળજાં બાળતા હતા તેઓ; સ્વમતાભિમાની; જેઓ તારા પુત્રને "નાસ્તિક, કાફર, યવન, મ્લેચ્છ દેશનિવાસી અથવા અપવિત્ર ગણી નિરંતર ધિક્કારની દૃષ્ટિએ જોતા હતાં તેઓ; રાજપ્રપંચીઓ, જેઓ

પોતાની પૂર્વ અખંડિત કીર્ત્તિપર પ્રકાશી આનંદ માનતા અને પોતાનુંજ સારૂં એવો જેમને થયલો હતો નિશ્ચય, જેથી તારી સાથે મોહોબ્બત, એખલાસ કે પ્રેમમૈત્રી કરવા પ્રથમ જરાએ રાજી નહી, પણ તારી મોહકવાણીથી લોભાઇ દુઃખમાંથી સુખમાં આવવાને ચાતક પેરે તૃષાતુર બનેલા, પછી તેં તેઓની સઘળા પ્રકારની ઉત્તમ આશાઓનું નિકંદન કરી **સમાન**તાની માંગણીને રોષથી તુચ્છકારી કાઢેલી તેઓ; જેઓએ તારાથી પુષ્કળ સાધેલું, જેમના મનમાં તો તારો બોરકુટો કયારે લાગ આવે કે કરીએ, પણ તારા વધતા બળથી બિહીતા, તદપિ અહીં તહીં તારા અવગુણો બોલી માત્ર તેટલો સમય સંતોષ પામીને બેસતા તેઓ; ખાધરા ને લુંટારાઓ જેઓને કંઇપણ જોઇયે તેઓ; સૈન્ય સંગ્રામમાં આસક્ત અને રાજ્ય કરવાના લોભીઓ; અને એ શિવાય બીજા, જેઓ તારાથી ધવાયલા, દુઃખાયલા, પીડાયલા, હિણાયલા, દુણાયલા, પાયમાલ થયલા, ને જેઓને તારી તરફથી કંઇપણ ન્યાય કે કંઇપણ સારાની આશા રાખવાનું કોઇપણ પ્રકારનું કારણ જણાયલું નહી તે સઘળાંઓ, ભરતખંડમાં જે તત્વ સામર્થ્યનો જોરસો રહ્યો હતો, ને બાહાર આણી, તે કાળમાં તેવું કંઇક છે એવું જણાતું હતું તેથી સંયુક્ત બળથી.બળવાન થઇ પોતાનો જય ધારી ભવાનીને ભોગ આપી (માત્ર મૂહૂર્ત જોયા વગરજ) એક સંપીલા થઇ તારો ચૂરેચૂરો કરવા, તને જડમૂળથી ઉખેડી બેહાન મેદાન કરવા પૂર્ણોત્સાહના બળથી રંજક મુકવા ઉપડ્યા. એ ભયંકર કાળરૂપ બનાવ તને હવણા પણ થરથરાવે છે. જેવા આ સઘળા બળવાન શૂરવીરો ઉપડયા તેવાજ પેહેલે સપાટે તારાપર જેમ એક અદસસતા શબપર ગીધ તૂટી પડે તેમ તૂટી પડયા. સપાટામાં તને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી. સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠાવાળા, મોટી મોટી જીતની આશા રાખનારા, લશ્કરીબંધન હાથમાં આવેલું જાણી, સ્વભાવવૃત્તિને સંકોચ્યા વગર, પોતામાં અસાધારણ શક્તિ છે એમ માની બુદ્ધિના વાળેલા વળ્યા, પણ સમય સુંદર પ્રાપ્ત કરી જય મેળવવાની ઉજળીકર્મશક્તિ વાપરી નહી. મહારાજ્ય મેળવવા મહાશક્તિ જોઇએ, ને મહાશક્તિ માટે મહાનપુરૂષમાં ગણના થાય તેવા કર્મ દર્શાવવાં તથા ખેલ ખેલવા જોઇયે. આમાંનું કશું તે કાળના યોદ્ધામાં હતું નહી. નહી પાકી યોજના ને નહી પાકો બંદોબસ્ત એટલે પછી અવ્યવસ્થા કેવી થાય તે કેહેવાનું કારણ રેહેતું નથી. બળવાનું એકદમ અકસ્માત્ ઉઠવું, તેનો વધારો થવો અને તેનું પરિણામ તેના મૂળ વ્યવસ્થાબંધારણપરથીજ ધારી શકાતાં હતાં! ટુંકા વખતમાં ઉઠવું અને સ્નાયુબળથી હાલચાલ કરી દોડ કરવી તે તને તદન નિર્બળ કરવાને માટે બસ હતું નહી. ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પુરભિયા ને સીખ,

કે ગુરખા ને મુસલમાનો તને ને તારાં કામોને તારા પુત્રો સાથે ઘસડી નાંખવાને જેમ વંટોળિયો સર્વ વસ્તુને ઘસડી જાય છે તેમ તત્પર હતા ત્યારે તું થથરતી દેખાઇ ને ઉભી રેહેવાને પણ અશક્ત જણાઇ. આ પૃથ્વી પણ ભયંકર એવી દેખાઇ કે તેના ઘણી ઘણી લાંબી મુદતના થઇ બેઠેલા ધણીઓના શબને રાખવાને પણ ના પાડતી જણાઇ! સ્વદેશના પિતા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુરાણપ્રસિદ્ધ મહાપુરૂષો હવે–આ કાળમાં નહોતા, ને **આ ભારતીનું** બળ–સામર્થ્ય ઓછું થયું હતું—કે જેથી બીજી પ્રજાને સ્વાંતંત્ર્ય મળતું હતું–ને એ બળ તે મનુષ્યઉત્સાહ ને શસ્ત્રબળ—તેની ખૂટને લીધે નિર્બળ હતું! વળી એ વેળાએ "નેશનલ ઓરગેનીઝેસન" નોહતું—નોહતો કોઇ તેવો ફક્કડ નર કે જે બળવાખોરોને નાણાં ને શસ્ત્રો પૂરાં પાડે ને સંપથી વર્તાવી ધરતી ધ્રુજાવવા તૈયાર થયા હતા તેમાં યશને પામે. દિલ્લીનો શાહનશાહ અશક્ત—નિરાશ્રિત—ઇશ્વરી કૃપાથી તુચ્છ ગણાયલો—નિરાધાર રમકડું હતું. તેની પાયમાલી તો તેના સમક્ષજ હતી, ને જ્યારે આ દૈવિ દુઃખનો પ્રવાહ જોસબંધ તેને અગાડી ઘસડી ગયો ત્યારે તેણે આક્રંદ કીધું. પડું પડું થયેલું વાદળું એણે જોયું; પરંતુ તેને અટકાવવા તે તદન અશક્ત હતો. કવિતાની ભાષા—અલંકારથી—ને અતિશયોક્તિથી કહું તો આ તેના દુઃખપર અડધા હિંદુસ્થાનની આંખમાંથી આંસુ વહ્યાં. આ બળવા વેળાએ મધ્ય ને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની પ્રજાએ ઉત્તર હિંદુસ્થાનનબળવાખોરોને સહાય થવાની અગત્ય હતી, પેલા તારા મોહમાં અંજાઇ ગયેલા—તનેજ તન મન ને ધનવાન ગણીને પૂજ્ય ગણતા તેઓને આ વિચાર તો સુઝયોજ નહી, પણ પોતાના દેશના હિતકર્ત્તાઓની સામા થવામાં પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવ્યું. તેઓને દુશ્મન માન્યા ને વિશેષ હઠે ભરાઇ બહાદૂરીથી લડવાને તૈયાર થયા. પ્રત્યક્ષ હતું કે જો તારી સામા થવામાં જેઓ મેદાન પડયા હતા તેઓ સાથે મળીને કામ કીધું હોત ને આખું ભરતખંડ એકસંપથી વર્તવાને તૈયાર થયું હોત તો તને નાસવું ભારે હતું. પણ વખતની બાલહારી ગા–તે તારા દુશ્મનોને પ્રતિકૂળ ને તને અનુકૂળ હતો. સેંકડો બળવાખોર ટોળિઓ તૈયાર થઇને જય મેળવવા જોષ જોવડાવી આગળ વધી, પણ તેઓએ કેમ વર્તવું, કેમ રક્ષણ ને ભક્ષણ કરવું, શત્રુ સામા કેવી યોજનાથી કામ કરવું, હંફાવવા કેમ ને હઠાવવા કેમ તેની બરાબર ગોઠવણ નોહતી; નોહતી તેનું કારણ હતું કે કોઇ કાબેલ અધિપ નોહતો. જો કોઇ નિપૂણ દોરવનાર હોત તો આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં મેદાન પડવાનો વિચાર કરતજ નહી. "ઇરેગ્યુલર" લશ્કર પણ સારૂં હોય છે,

બણુ આ બળવાખોરનું લશ્કર તો તેનાથીએ ખરાબ! ઇસ્કમસ્ત, લૂંટની ઇચ્છા, નિર્દયતા, ને અવિચારીપણું એ તેઓમાં આગળ પડતાં પ્રકાશ્યાં, પણ જે બળ દર્શાવ્યું તેનું શૂન્ય મુકાયું. ખોરાકી પોશાકીનો કશો બંદોબસ્ત નહી, ને તેથી સૌની ઈચ્છા ન્યારીજ! તેથી બળવાખોર લશ્કર મન વિના ટોળાબંધ લૂટારા બની આ ગામથી પેલે ગામ ને તે ગામથી વળી કોઇ ત્રીજેજ ગામ ભટકવા માંડયુ. પોતાના સ્વજાતિલાઓનેજ દમવ માંડયું. પણ આ ઉશ્કેરણી કરનારાઓએ એમ ન જાણ્યું કે આપણે શી શી જાતની તંગી ભોગવવી પડશે-તેનું પ્રથમ લક્ષજ ન દીધું-જે લશ્કરમાં ભિન્નાભિન્ન વિચાર ને અવ્યવસ્થા-તેમાંએ ખોરાકની તાણ એટલે આખરનો ઉપાય લૂંટ કરવો રહ્યો. બળવાખોરોએ તારા સૈન્ય સામા ભીડંભીડા-ઝપાઝપી-કાપાકાપી કરવાને બદલે પોતાનું હિત ઇચ્છે તેવાઓપર પોતાનું શૂરાતન કાઢી નાંખ્યું. લડવાના સરંજામની પણ તાણ તેથી બ્રિટિશ ને ઈંડયન સોલજરોની સામા જવાથી પણ લાભકારક પરિણામ થશે એમ તેઓને લાગ્યું નહીં. તોપખાનું નહી, લડવાને કાતીલ તરવાર કે ભયંકર બંદુકો પણ નહી, બ્રિટિશ સોલજરોને હંફાવવા ને ઘેરો ઘાલવાનો સામાન પણ નહી, સેનના કાબેલ સરદાર નહી, યોજના કરનાર પુરૂષ નહી, વ્યૂહ રચનારા નહી, સંપ નહી, નિશ્ચય, નિયમ ને નીતિ નહી, સેહ પોહોચાડી યથાર્થ રીતે કામ કરવાની આવડત નહિ, કામની ઉકેલ નહી, ચાંચલ્યવૃત્તિ પણ જુદીજ, નાણાં ધીરનાર નહી, ડાહાપણભર્યા વિચાર નહી, ને સુધારાપર નજર નહી તો પછી એવા પ્રકારે બહાર નિકળેલું સેન કેમ ફાવે વારૂ? તેઓ પોતાનીજ અઘટિત યોજનાથી મૂંવા, ને તેમાં કંઇ તારૂં પરાક્રમ હું જોતી નથી. લૂંટફાટ ને દમવાથી સઘળી પ્રજા બેહાલ થઇ આ બળવાખોરોને ધિક્કારવા લાગી. જેઓ કોઇપણ બીજી રીતે આશ્રય આપી શકત તેઓજ સામા થયા, ને તારે માટે દયા ઉપજી-ઇશ્વર પ્રાર્થના કીધી, તને મમતથી ચાહવા લાગ્યા, ને "અદલરાજ" એ નામે તું ઓળખાઇ. બળવાખોર સેનનો કોઇ પણ રાજકીય વિચાર નોહતો-તારા શબ્દમાં બોલું તો કોઇ પણ *Idia* નોહતો. લડાઇમાં કેમ હલ્લા કરી ધસવું, કયાં દોડ કરવી, શત્રૂને કેમ મારવા, કેમ સેહ પોહોચાડવી એનો જયારે ખ્યાલ પણ નહી ત્યારે જયની આશાજ શી? આ બળવામાં કેટલાક માત્ર મોગલ રાજને માટે ધૂમ્યા-કેટલાક પેશવાઇ માટે ઉઠયા-કોઇ કોઇ રજપૂતી માટે લઢયા-ને ઘણાક તો પોતાના હાથ ને શસ્ત્રને કંઈ કામ ન મળે તેજ માટે ઘૂમ્યા હતા, તેથી આ ઘૂમનારામાં કોઇ લશ્કરી શક્તિ-સૈન્યાધિપતિની બહાદૂરી

આવેજ કયાંથી ? હિંદુસ્તાનના મુખ્ય સરદારો, તેમાં શાહજાદા ને પાટવીઓ-અમીર અને ઉમરાવો-રાજા ને મહારાજાઓ તો બાળપણથીજ મોજમઝા, એશઆરામ, વ્યસન, વેશ્યાવિલાસ ને સુસ્તીમાં ચકચૂર રેહેનારા-જન્મ્યાં ત્યા ર થીજ અક્કલશૂન્ય, અક્ષરશૂન્ય, ને વીરત્વશૂન્ય-સાથે જનાનખાનુજ સેવના ર નેજાબદારો, તરવારીયાઓ, તોપચીઓ, વિરલાઓ પોતાની કલ્પિત સીપાબહાદૂરીના ગુણગાનારા-પતરાજપાજ; અને સૂબેદાર; રેસાલેદાર, ને સીલેદાર-ઘોડેસ્વાર ટુકડીને દોરવવાનું, તોપખાનાની બેટરીને રીતસર ગોઠવવાનું બરાબર જાણતા, પણ તે પ્રાચિન રીતિથીજ ! પણ હાલની યુદ્ધ નિપુણતા માટે ઐતિહાસીક વૃત્તાંત, શસ્ત્રવિદ્યાનું બારીક જ્ઞાન ને શત્રુ રાજ્યદ્વારી કપટકળા -કે જેનું જ્ઞાન સર્વથી પ્રથમ અગત્યનું હતું તે વગરના અક્કલશૂન્ય-ને સમર્થ સૈન્યાધિપતિ સામા કેવી રીતના આધિપત્યથી વર્તવું તેથી અણવાકેફગાર -બ્રિગેડના ઉપરી છતાં પોતાના માથાપર કેવું ને કેટલું જોખમ છે તેનો વિચાર છતાં-તેઓ મોજને માટે આમ તેમ ભટકયાં કરતાં હતાં; અને પોતાનો વધારો કેમ કરવો તે માટે બેફીકર સાંઢ બની-અથવા તો પોતાની હોશિયારીથી સમજવાને અશકત-ને મળતા સમાચારથી થનારા લાભાલાભ વિચારી સમયસૂચકતા વાપરવામાં બેસમજ ને અજ્ઞાન રહ્યા હતા. જયાં ત્યાં ફરતા હતા-જે ગામમાંથી પસાર થતાં તે ગામમાં પોતાના નિર્વાહ માટે કર નાંખતાં-તેમને પજવતા-દમતા-લૂટતા-સ્ત્રીયોની લજ્જા લેતા-પાંચ વાલ સોનામાટે નાક, કાન કે હાથ પગ કાંપતા-ગામો સળગાવતાં-ખેતરોનો પાક ખરાબ કરતાં-પાક વણસાડતાં-ને મિત્રને શત્રુગણી દુઃખી કરતા-જેથી તેઓજ તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન કરી આપતા હતા ને પીડાયલા લોકો તારાં રાજને આશીશ આપતા હતા. આ તેમની મૂર્ખાઇએજ તેઓનો ઘાણ બગાડયો-તેઓની જયની આશાઓ દૂર જતી રહી. વળી પાસે જે પૈસો આવ્યો તેનો પણ સારો ઉપયોગ કીધો નહી. જે પૈસો લૂંટફાટથી મેળવ્યો તે જો પોતાના સેનના ઉપયોગમાં વાપર્યો હોત તો ઘણું ઉપયોગી થઇ પડત, પણ આ બંડખોરોએ (આમજ હવે તેઓને કેહેવું જોઈયે-યશ મેળવત તો મોટા પ્રતાપી યોદ્ધામાં ખપત) તે અતૂલ્ય પૈસો લખલૂટપણે મોજશોખમાં ઉરાડી દીધો અથવા તેઓની આ થાપણ માટેજ તેમના શૂરા સિપાઇઓ તેમનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા, ને તેથી પોતાની મુરાદ બર લાવવાના સાધનમાં ખલલ પડી. ધર્મ અને જાત્યાચાર સંબંધી પરાપૂર્વથી વિરોધ તે આ વેળાએ નરમ પડયો-રે કેહેવા દે કે તદ્દન નાશ પામ્યો, અને જે હિંદુ ને મુસલમાન આગલેજ વર્ષે માંહોમાંહ સામા થયા હતા તે

આ વેળાએ બંધુત્વ બહાર પાડી કામ કરતા હતા, તે હવે તદન છૂટા પડી ગયા ! ઐકયતાનો નાશ થયો, ને કામ કામને ઠેકાણે રહ્યું. માંહોમાંહેજ લડવા તૈયાર થયા. પણ કંઇ તેમનો દહાડો સિંકદર તેથી આ પ્રલયમાંથી તો બચ્યા. અંકુશિતરાજબળસત્તાની ગેરહાજરીમાં અથવા સ્વદેશાભિમાન સ્વદેશપ્રીતિની લાગણી વગર ચોપાસ ઘાતકીપણું, બેદરકારી, લુચ્ચાઇ, પ્રપંચ, અંધાધુંધી, ને અવ્યવસ્થા (સ્થળે સ્થળે) મચી રહી. અંગ્રેજ કેદીઓ, જેઓ નિરદોષ અને ગાભરા હતા, તેઓ શરણે આવ્યા, ને પેલાઓએ નિર્દયતાથી —જાણે ઉગેલા ખેતરમાંથી ઘાસ કાપતા હોય તેમ કાપી નાખ્યા—જેવા બીજાબકરા કે નિરદોષ મેંઢા કાપનાર ખાટકી નિવડયા; ને આ અતિઘોર ત્રાસદાયક કર્મનો દોષ તું, તારાજ **નાનારાવ** અને **બહાદૂરશાહ** જંગીપર મુકે છે—છતાં પણ તું ને તારા બેટાઓ પૂરેપૂરી દલીલથી, પૂરેપૂરી તપાસ પછી એકમેતે ને એકેજથે તેને ધિક્કારવા શક્તિમંત થયા નથી—જો કે એ સંતાપકારક બનાવ ઈતિહાસના અવિચળ પાના ઉપર કાળો દાઘો દાખવે છે—ને એણે "ભરતખંડ" એ રૂડા નામને લજામણો કરી મુકયોછે—ને એથી કોઈપણ પ્રજા, હાલની કેહેવાતી સુધરેલી સુદ્ધાં—તેઓને માટે ઘણો હલકો વિચાર દર્શાવે ને બીજાના મનમાં ઠસાવી શકે તેવો છે—ને તેવા દુષ્ટ કર્મ માંટે જયાંસુધી કોઈ તેવું અવિચળ વિજયવંત પરાક્રમ ન કરે ત્યાંસુધી એ કાળો દાઘો ધોવાવાનો નથી. તેમ છતાં પણ તારી તરફના ઈતિહાસમાં તું છૂટા દિલથી એ કાળો દાઘો એકપક્ષને પણ લગાડી શકી નથી એજ તેઓનો માહાન્ વિજય છે.* વળી આ પણ અતિ સંશય ભરેલી વાત છે કે જે આગે

---

* સર જોન માલકમના વિચાર જોવા. ૧૮૫૦ પેહેલાં અતિદુષ્ટ રીતીએ રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું હતું. "લોકો મુસલમાન, મરેઠાઓના દુ:ખથી ગભરાયલા હતા, પણ ઘણા કંપનીના નોકરોએ પૈસો મેળવવામાં એટલી દુષ્ટતા વાપરેલી કે બ્રિટિશ ન્યાયી રાજ્ય માટે મોટો ખરાબ વિચાર બંધાયો. આથી વધારે, લોકોને ભુંડું બોલવાનું કારણ, તો સ્રિઓ સાથનો ઘરસંસાર-વ્યવહાર હતો. ઘણી સુંદર સુંદરીને ઓરીસામાં, આલીગઢમાં ને પંજાબમાં બળાત્કારે બ્રિટિશ સોલજરે બગાડી એમ મેં જયારે મારા એક મિત્રથી સાંભળ્યું ત્યારે મને અતિ આશ્ચર્ય સાથે સંકોપ થયલો મારા મિત્રે દીઠો. હિંદુસ્થાનના દેશી નબળા છે એમ ગણી સઘળાઓ સતાવતા આવે છે. આ ઘણું ખોટું છે, ને એનાં ફળ માઠાં થવાં જોઇએ ને થશે." થોડે વર્ષે આ ભવિષ્ય (ક) વાણી ખરી પડી; પણ અંગ્રેજો ચેત્યા નહીં ને દેશીઓને દોષિત ઠરાવવા મચ્યા, પણ તેમાં ફાવ્યા તો થોડાજ. પાર્લામેંટમાં રાઢ લાગી ને તેમાં બ્રાઇટ જણાવ્યું તે અતિ ઉત્તમ હતું. The great company "system of finance was wasteful and oppressive. Its policy was that of aggression and annexation. In practice, the government was irresponsible. Nobody listened to Indian affairs in parliament, except on rare occasions, or for party purposes. The governor-general did as he pleased. The President of the Board of Control did as he pleased. * * * The internal resources of India were utterly neglected. આવાં કારણથી સઘળી વ્યવસ્થા ખરાબ થઇ હતી. બ્રાઇટ વિશેષ એટલુંજ કહે છે કે સ્પેને આટલાન્ટીકને પેલીમેર જે વર્તણુક ચલાવી હતી તેમાં ને આમા

વાનો બળવામાં હતા તેઓના હાથમાં ઘાતકી કર્મ અટકાવાની કંઈપણ શક્તિ નહતી. અજ્ઞાન ને અવ્યવસ્થિત, જંગલી રીતે દોરવાતા સોબતીઓ, વિજયથી વ્યાકૂળ-ઘેલાગાંડા થયેલા, પરદેશી પરધર્મીને ધિક્કારનારા, ને થોડો કાળ સ્વતંત્રતાની સુખમય લહરોના સ્વાસથી એવા તો મદોન્મત્ત બન્યા હતા કે તેઓ કદી કોઈ પણ આગેવાનની આજ્ઞાને પત કરત ખરા? તેઓ એક શબ્દ પણ સાંભળવાને ના પાડત; ને આ જોમપર આવેલા મૂર્ખો તેઓનોજ શિરચ્છેદ કરવા તત્પર થાત. ફ્રાન્સમાં ૧૭૯૨માં જેવું ગાંડાપણું વ્યાપ્યું હતું તે કરતાં વિષ આ અર્ધ જંગલીઓને વ્યાપ્યું હતું. ક્યારે રોબીસપીઅર, મીરાબો ને વાલટેરને મારતાં ઝનુની ફ્રેન્ચોએ વિચાર કીધો હતો કે આ વેળા ભારતભૂમિના ગાંડા એ વિષે વિચાર કરત? નાનાસાહેબ ને બહાદૂરશાહને ખરી રીતે માનતું કોણ હતું? ખરી રીતે તેઓના હાથમાં સત્તાજ નહોતી-હતી તો નામનીજ હતી. માત્ર આ લોકોના નામ મોખરે મુકવામાં આવ્યાં હતાં. જો આ નામાંકિત* પુરૂષો મેદાન પડયા નહત, તોપણ બળવો તો થાતજ. લોર્ડ ડેલહૌસી અને તે પેહેલાના ગવરનર જનરલોએ એવી તો રાજ્યનીતિ ચલાવી હતી કે દેશનો પોણો ભાગ નારાજ થઈ ગયો હતો; ને તેથી બળવાના બંનો આગેવાનના હાથમાં કશી પણ કળ હતી નહી; અને વીરપુરૂષમાં-જે તેઓ તો નહોતાજ, હોત તો શસ્ત્રઘાતથી મરત પણ પકડાત નહી,-જે બીનસ્વાર્થીપણું, મોટાઇ, ગંભીરતા, પ્રૌઢતા અને નિડર ધીર ધીટતા હોય છે તેથી તેઓ કમનસીબ હતા-રે તેનો અંશપણ કયાં

ઘણો થોડો ફેરફાર હતો. આવાં ઘણાં કારણો બળવો થવામાં સાધનભૂત હતાં. મિસનેરીઓએ ધર્મનિમિત બતાવ્યું છે, ને કેટલાકોએ રાજદ્વારી બાબત બતાવી છે, પણ વાત એટલી તો ખરી કે "તે વેળાના સત્તાધારીમાં સ્વછંદી લેહેરીપણું, વંઠેલપણું, દ્રવ્યલોભ, ગર્વિષ્ઠતા, ધર્મલોભ ને રાજલોભ, જન સ્થિતિપર બેદરકાર, પ્રજાના સુખ માટે નવા વિચાર યોજ્યા નહી, ને લોકોએ કેટલાક વેહેમને લીધે ગ્રહણ પણ કીધા નહિ. જમીનદારો ને જનરલોનો અભિમાને તિરસ્કાર કીધો, હકો ખુંચવી લીધા, કંપની ખાઉધરી બની, ઉધમ ઘટયા હતા, ને દેશમાં વિલાતી માલે જડ ઘાલવા માંડી હતી, લશ્કર લડાઈ વગર સ્વસ્થ હતું, ને હાથ ચવળતા હતા, તેમાં પાર્લામેંટ આંધલીભિત થઈ-ન ખમાવાથી જનમત ઉભરાઈ આવ્યુ તે છલકાતા છલકાતાં અતિ મોટો ત્રાસ વર્તાવી દીધો." "મહાભાગ્યની વાત છે કે તે વેળા કોઈ સારો સરદાર નિકળી આવ્યો નહીં. સિંધિયાને ફાવે તેમ હતું, ને તે મોટો સમર્થ યોદ્ધો હતો, પણ ક્ષણમાં બાજી ફરી ગઈ ને તે અટકી પડયો. જો વખત લાંબો હોત તો ઘણું ભોગવવું પડત." "હવે તો અંગ્રેજોને શિખવાનું છે કે રાજસત્તાનો ઉદ્દેશ શો? અમલ લોકને રૂચતો કરવો જોઇએ. દેશી સમસ્તના લાભને અર્થે એમજ હોવું જોઇયે કે સૌ સરખા છે."

* નામ ભુંડે કે રૂડે, ગમે તેમ છે તો ખરાં! અંગ્રેજો નાનારાવ માટે ભુંડે નામે ઓળખે છે પણ એક સ્વદેશાભિમાની કવિ આ પ્રમાણે લખે છે—

"રાજવંશિ તે ખરો, ખરો ખટપટિયો ન્હાનો;
ગુપ્ત રહીને કરયા, જીવ સટ્ટાનાં કામો.
રણશૂરો નહિં કેહ, વળી બહુ દુષ્ટ લખાયો;
હૂં ના માનૂં વાત, ઘણો વેરી દેખાયો!"

હતો ? જો હોય તો આવા અપ્રતિષ્ટિત કર્મમાંથી પણ જોખમ ખેડી યાહોમ ઝેકાવી શત્રૂનું રૂડું ઇચ્છી પોતાનો પ્રાણ બચાવને. વાશિંગ્ટનને જેમ લોક અનુમત્ત હતા તેમ લોક પણ નહી, રાજસત્તા નહી, વળી કમજોર ને સાથે સ્વાર્થી, તે શું કરવા શકિતમંત હોય ? કેદીઓની, સ્ત્રી ને બાળકોની કતલ ચલાવામાં આવી, ને લશ્કરથી વિખુટા પડેલા તેવા સામાનો માર્ગ રોકવા તૈયાર હતા, તેઓનો આ નિર્દયોએ ઘાત કીધો, ચિત ક્રરતાથી કાપી નાખ્યા–કેમકે જેઓને દયાની હવે જરા પણ આશ નહી, અને યુરોપિયન સેનની કવાયત, રાજકીય કાવાદાવા, દાવપેચ, બળ, ને બ્રિટિશ સેન, સંખ્યા, શસ્ત્ર ને શૂર ત્રણેમાં બળિષ્ટ નિપૂણ ને કળાવાન તે જો જીતશે તો ઘણો સંહાર વાળશે તેથી અણજાણ, યુદ્ધરીતીથી વિચાર ને સલાહથી નિરાધાર, લાંબા વખતથી ઘેરો ઘાલવામાં અનેક વિઘ્નો આવેલાં, સમય જવાથી કાપાકાપીમાં જયની આશા થોડી, મનુષ્ય સંહાર વળેલો, શૂરપણું નરમ થતું ગયેલું, ને આંધલા સરદારોએ એકઠા થતા અટકાવ્યા ને બીજી રીતે ઘેરી રાખ્યા, તે છૂટેલા જંગલી વાઘો–એજ આ તારાં બાળકોને ચીરી નાખ્યાં, તેમાં સરદારોને થોડોજ દોષ દેવાનું કારણ છે. આ ઝગડા, લડાઇ, અંધાધુની વચ્ચે, જયારે દેશ ધૂળધાણી થયેલો ને કશું કામ કરતો નોહતો ! જયારે બળવાખોરો પોતપોતામાંજ મરાતા હતા ત્યારે, જયારે રૈયત બળવાખોરથી અતિશય કંટાળેલી હતી અને દરેક પ્રાંત, દરેક નગર, દરેક જન પોતપોતાના મંડળના રક્ષણ માટે અત્યાતુરતાથી ભરેલું જણાતું હતું, સર્વ સત્તાલોભી, સ્વતંત્રતાના લેહેરી, પૂરા યોદ્ધા, સ્વદેશાભિમાની ને મહાબળવીર બની પોતપોતાનુ નાનકડું સ્વરાજ્ય સ્થાપવા મથતાં હતાં; જયારે ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પુરભિયા, ખંતિ ઉધ્યમને માનનારા કઠણ વાનના બન્યાં હતાં, ત્યારે બીજે ઠેકાણે આવા હાલ હતા. સ્વઉત્સાહના પૂરવેગમાં આવેલાઓએ પોતાનું અજીત બળ ધાડ પાડનારા તરીકે, અથવા વિના કામના કે અફળદાયી કિલ્લાઓને ઘેરો ઘાલી બિનજરૂરીયાતના શ્રમમાં ઉરાડી દીધુ નહોત, અનુભવસિદ્ધ, ઉદ્યોગી, પરોપકારી, ને ન્યાયી સેનાધિપતિને વશ વર્ત્યુ હોત, પોતાના લોકનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હોત, તામ્રમુખીઓનોજ વિનાશ ઇચ્છયો હોત, દેશી રાજાને સંધિથી સાંધ્યા હોત તો જે જગ્યામાં દોર મચાવ્યો હતો ત્યાંના માલીક થઇ પડત. પણ તારે સારે નસીબે તેમ થયું નહી અથવા સરદારોની સખતાઇથી સેવાનો પરિત્યાગ કરી યોદ્ધાઓ દૂર બેઠા. લશ્કરી બંધનમાં ઢીલ, સુસ્તી, મૂહૂર્ત, તદબીરમાં કાચા, ધર્મમાં તકરારી,

અને લૂંટની વાંટણીમાં લડાલડી થઇ, ને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી નાઉમેદી ચાલતી હતી એટલામાં તારૂં કેળવાયલું, નિપૂણ નિમકહલાલ દેશી ને યૂરોપિયન લશ્કર રણક્ષેત્રમાં આવીને ઉભું રહ્યું. જે તારી પાસે હતું તે હિંદના આગેવાનો પાસે નહતું-તારા અમલદારો ઇલાકાના ને દરિયાના-જ્યાં તારા પુત્રો સંખ્યાબંધ હતા-ત્યાં પશ્ચિમની પ્રજા જે બહુ લાંબાકાળથી મોગલ ને મરેઠાઓનો જુલમ ખમી રિઢી થઇ હતી ને જે પોતાનું નિરંતરનું આત્મબળરોધી નિરમાની થઇ નિશ્ચંત સ્વસ્થાયે તટસ્થ જડભરત બની ગઇ હતી,-જાણે પોતાનું તો કશું જવાનુંજ નહીં હોય તેમ નાગરીક વેપારીઓ અતિ દુર્બલ બન્યા હતા, ઘણો મોટો ભાગ ન્યાત્યાચાર, જાત્યાચાર, દેશાચાર, કુળાચાર, ધર્માચારની ઘણી હેમકાઈ ભરેલી તકરાર કરવામાં રોકાઇ વ્યર્થ કાળ ગાળતો હતો, તેમનાપર તારા બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ સત્તાવાળાઓએ સામ દામ ભેદ દંડ ચલાવી પોતાની હાક કાયમ રાખી. હવે તારો મૂળ પાયો સ્થિર-અચળ-અડગ રેહે તેમાં સંશય શો ? આ શાંતિ વાળી જગ્યાથી તને આશ્રય આવી પોંહોંચ્યો, ને વળી તું જાતે બહુ પ્રપંચી-કે જેણે એજીનકોર્ટ ને વાટરલૂના રણક્ષેત્રમાં પ્રપંચીવીરની પદવી મેળવી, ગુમાન પામેલી તેને યુદ્ધનીતિમાટે તો પુછવુંજ શું પડે ? તેં એક સ્થળે લડવા કરતાં, દોડાદોડીથી લડવું વિશેષ પસંદ કીધું-તેમાં દોડતી તુકડીના યોદ્ધાઓ, ઉંચી તાલીમ પામેલા ઉત્તમ પ્રકારના શસ્ત્રોથી સોહેલા-ઉત્તમ પ્રકારના અગ્ન્ય શસ્ત્રને સરંજામથી ભરેલા, તે સાથે પુઠપર ઇંગ્લંડનો સહાયો, વળી એક ભાષા બોલનારાઓ, વળી થોડો ઘણો ટેકાવ આપનારા દેશી યોદ્ધાઓ ને રાજાઓ; ને રૂપાંતર છતાં યૂરોપના બીજા દેશનો આશ્રય; પૂર્વની કીર્ત્તિ અને વૈરથી ઉસ્કેરાયલા; શત્રૂની નબળાઈ અશક્તિથી વાકફગાર; અનેક ખટપટથી ટેહેવાયલા; પોતાના બળથી વાકફ, દૃઢ ને સાવધ; સંયુક્ત બળના લાભથી અતિસેં જાણીતા, ઘડાયલા, ઉત્સાહી, નિડર, ધીરવીર ને પાણીદાર ઘોડાપર બેઠેલા, તેઓ અવ્યવસ્થિત બળવાખોરના લશ્કરપર જીત મેળવવામાં દ્રઢ હતા, એઓ જીત્યા તેમાં શું આશ્ચર્ય ? તાતિયા ટોપી, નાનારાવ ને જંગી બાહાદૂરશાહ, લક્ષ્મીબાઇ* યશવિરધિર નારી છતાં પણ તારી સેનાને હઠાવી હતી ! તારી સેનામાં રાઇફલ કેનન, અને તેઓની બંદુકડી-પટાકડીજ કેહે-તે બેતું મૂતૂળ યુદ્ધ નજ થાય ! બળવાખોરો મેદાનમાં આવ્યા, ને પેહેલે સપાટે તો તને હઠાવી, પણ જ્યાં તેમનાં

*એક બ્રીટીશ ગ્રંથકરતા આ પ્રમાણે કહે છેઃ "તે બહુ નિપુણ, ઘોડાપર બેસવામાં ચપળ, સવારી કરવે યોગ્ય ને શત્રુને સેહે પોહોચાડવામાં, તીર મારવામાં અતિ ઘણી કાબેલ હતી. એલીઝાબેથની જેવી તેની કાંતી, છાતીનો ઉઠાવ ને ધાટઘટમ ચપળ હતા. લડતા સોલજરો તેનાપર, આ તેની બહાદુરીથી મોહ પામી અંજાઇ ગયા હતા."

શસ્ત્રો નબળાં ત્યાં નિરૂપાય. એ જગ્યાએ વાસીંગટન જેવો વિરલો પણ હારી જાય. સેનમાં ધસતા જ્યારે તારી કેનનો ઠેઠ શત્રૂના કાલજા ભોકતી હતી, ત્યારે શત્રૂની બંદુકડી આઘે પણ પોહોચવા પેહેલાં ધુળમાં પેસી જતી હતી. વળી યુદ્ધકૌશળ્ય રહિત નિરાધાર સેન, જેને દ્રવ્યસાધન સામગ્રી નહી મળી ને શસ્ત્ર પણ ન મળ્યાં, ને ભિન્ન ભિન્ન વિચારવાળા તેથી તું ફાવી શકી. તેમનીજ ભૂમિના રાજાઓ, અમીરો ને શાહાજાદાઓએ તેઓનો અણવિશ્વાસ આણી તેમનાથી ડરી દૂર રહ્યા, એટલુંજ નહીં, પણ તેમની પાયમાલી માટે તને વળી આશ્રય પણ આપ્યો, એટલે પછી પુછવુંજ શું ? બાકી તારી એકલી મદદથી તું કોઈ પણ ઠેકાણેથી યશ મેળવી આવી હોય એવું ઇતિહાસના કોઇ પણ પૃષ્ટથી સાબીત હોય તો બતાવ. વાટરલૂ, એજીનકોર્ટ, ક્રિમીયા, માલટા, આબિસિનિયા એમાંથી કયે સ્થળે તારા પોતાના બળપર તું ઝઝુમી છે ? સઘળા સરદારો વેરણખેરણ થઈ ગયેલા તેઓ જુદી જુદી રીતે સામા ભીડયા—પણ હાર્યા, નાઠા, લજ્જીત થયા, પાયેમાલીએ પહોંચ્યા, ને તારો જય પ્રકાશ્યો. યુરોપીઅન સેના દિલ્લી ને લખનોર જઇ પહોંચી, ને સઉને વીખેરી નાખ્યા—આજ વખતે બીજી જે સાહયતા મળવી ધારી હતી તે મળી હોત, પ્રતિકૂળ શત્રૂઓ અનુકૂળ થયા હોત, વળી કેટલીક ક્રમ રહિત અને તોફાની ઝપાઝપી કીધી નહી હોત, હુલ્લડખોરોને દબાવી તેમને પેહેલે સપાટે કાપી લશ્કરને વશ કીધું હોત તો પછી રંગ જુદોજ ઝામતઃ પણ પેહેલેથી વ્યર્થ કપાઇ મુંવા, તે પછી તારૂં ડાહ્યું લશ્કર શૌર્યભેર સામું આવી જીત્યું; ને પોતાના તાબામાં આવેલા બે નગર જતાં રહ્યાં, એટલે પછી કંઇજ રહ્યું નહીં. અર્થાત ગુરીલાની લડાઈ પછી—લખનૌના છૂટકારા પછી પાણીપતના મેદાનમાં સર હ્યુ રોઝના ઘૂમવાસાથ તેઓ હતા તેવા થયા ને તારા શીતલ છત્ર નીચે પાછું ભરતખંડ આવ્યું."

"બસ કર ! બહૂ થયું !" **બ્રિટાનિયા** છેડાઇ પડીને બોલી ઉઠી. "મારૂ કહેવું જરા સાંભળશે વારૂ ?"

"હવણાં નહીં," જોસપર આવેલી **સ્વતંત્ર** દેવીએ પિત્તળ જેવા ધુંધવાટે સાદે કહ્યું. "મારા બોલવામાં તારે વચે પુરાવાની શી સત્તા છે ? જે યથાર્થ છે, તે જ્યારે તારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે તો તને સંભળાવી તારી અપકૃતિ, અપહરણ, ને દુર્બળતાનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવો જોઇયે. જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો છે તો શા માટે હું સાબીત નહીં કરૂં કે તારૂં રાજ્ય સ્વબળથી પ્રાપ્ત કરેલું નથી, પણ પ્રપંચપ્રેમી છે. અને જો તારી

ઇચ્છા મારા કાર્યમાં અંતરાય પાડવાની હોય તો ભલે, આ હું ચાલી! દોષ દેતી નહી મને–યોગ્ય લાગશે તે કરીશ. પણ યાદ રાખજે કે આજથી આ **હિંદ દેવીને** મારી પ્રિય સખી ગણી, સઘળો આશ્રય આપીશ. બોલ હવે શું કહે છે બોલું કે નહીં?"

"ભલે તારી ઇચ્છામાં આવે તે કરવાને તું સ્વતંત્ર છે દેવી!" કડવી ગોળી, નિરૂપાયે **બ્રિટાનિયાએ**, ગળે ન ઉતરી તોપણ લીધી.

"ઠીક, તું ડાહાપણ હવે શીખી છે ખરી," **ગ્રિસિયન રાણીએ** કહ્યું. "જ્યારે તારા કહેવાતા શીતળ છત્ર નીચે સઘળો દેશ આવ્યો પછી તેં શું કીધું તે યાદ છે? નહી હોય એમ નથી, પણ તું ધીટતા પકડી બેઠી છે તો સાંભળ; હજી તારા, મારાં ને હિંદનાં કર્મની કહાણી ઘણી બાકી છે. ભરતખંડ તારા હાથમાં આવ્યાથી અતિ ઘણા ગર્વથી તું ફુલાઈ નિષ્ઠુર બની ગઇ. વેરના ઉભરાથી જેઓ લોહીલુવાણ થયેલાં પ્રાણીઓ ચોપાસ પડેલાં હતાં તેમની મરતી વેળાની તીણણી ચીસો, અને ધર્મને માટે જેઓ જૂલમ થાય છે એમ કહેતા હતા તેના બોલવાને ટેકો આપી કંઇ ઉપાય કીધો ખરો? અથવા રાજ્યસંયોજનરીતીથી જ્યારે આ લાખો પ્રાણીના સંહારનો વખત આવ્યો, ને તારા તે ભુલ ભરેલા વિચારથી તને સહેવું પડયું તે માટે તું ભુલ સમજી ખરી? અથવા મોટા ને સ્થિર–મજબૂત ને ડાહાપણવાળા પાયાપર રાજરચના કરવાનું તને સુઝયું ખરૂ? પ્રજાને કેમ અનુકૂળ રાખવી; રાજ્ય સ્થાપતાં કેટલો ને કેવો પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે; પ્રાચિન આર્યાવર્તના દૈવી ગૂણ, રીતભાત વિવેક મર્યાદા, ચાલચલગત તેને કેમ માન આપવું; દેશી રાજવીઓને કેમ તપાસવા; દેશી ઉમરાવ અમીર વર્ગને કયમ રાજી રાખવા જોઇયે; તારા વિજયવંત પુત્રોએ કેવા પ્રકારે અમલની કેફ વિના અમલ કરવો અને આર્યના સ્વાર્થને હાની પોહોચાડતાં–વળી તેમની જ ભૂમિમાં–તેથી કેવા હાલ થાય છે અને તેમની કીર્ત્તિ, તેમની આબાદી, તેમની જાહોજલાલી, તેમની સરળતા, તેમની સંસારી ને ધાર્મિક સ્થિતિ, તેમનું સુખ; એ સંબંધમાં તું કંઇ આજ ત્રેવીસ વર્ષમાં વધારે શીખી ખરી? જરા પણ નહી. તેં ઘણું જોયું, ઘણું જાણ્યું, ઘણું ભોગવ્યું પણ ઠોઠ નિશાળિયા જેવીને જેવીજ રહી. નથી તને ખબર કે અંતર, નથી તને લેશમાત્ર ચિન્તા ને નથી તને લેશ દરકાર તારા પોતાના રાજ્યા માટે. માત્ર ઉજળું એટમું દુધ, પછી તે તેલ, પાણી ને સંચોરાથી કાં ન બનેલું હોય; પણ તને અંધત્વ પ્રાપ્ત થયું હોય તેમ તું દરકારજ રાખતી નથી. પહેલા સપાટામાં પાછો તેં રવાબ જણાવ્યો, ને જુલમ જાસ્તીનો

ધંધો જારી કીધો. તારૂં પહેલું પગલું મેક્ષીકોમાં દાખલ થયેલા પીઝારો ને કોરટીસ ની નકલ હતી, જેથી તેં આર્થે રાજ્યદ્રોહીઓને દૂત, જાસૂસ, ને કાવત્રાંખોરા ધંધામાં લગાડયા. તેઓ તને પહેલ પ્રથમ મદદમાં આવ્યા, ને બળવો સમાયા પછી પણ તેં તેવાઓને આગળ કીધા. જેઓ આ ધંધામાં માહિતગાર છે તેઓ કંઇ ઓછું પરાક્રમ બતાવતા નથી. લોકો, તેમાં સારા સારા કુલીનો, અમીરો, રાજાઓ, ઠાકોરો, સત્તાવાળાઓની જીંદગીપર ડીમોકલીસની તરવાર લટકાવી રાખી. આબરૂદારનું મોત થઇ પડયું. ઠામ ઠામ દોરડા (ફાંસીના,) તોપ, નાની બંદુકો, ને સોટાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. જ્યારે નગરોને ગામો તારા કબજામાં આવ્યાં ત્યારે તે અડધાં વેરાન તને જણાયાં. આખા ભરતખંડમાં હાહાકાર વર્તાઇ રહ્યો હતો. જ્યાં જ્યાં તારા પુત્રો ક્રોધમય નેત્રે ફરતા હતા, ત્યાં ત્યાં લોકોની નાસભાગ થઈ પડી હતી—જાણે એકાદ મરકીનો રોગ ચાલ્યો હોય ને દેશ છોડીને ભાગતા હોય તેમ. કોઇ પણ સ્ત્રિની રક્ષા થવી મુશ્કેલ હતી.* સઘળા સેનાધિપતિઓ ખોરવાયલા હતા, ને તે દેશીઓને પ્રબળ શત્રૂ ગણી ધિક્કારતા હતા. ધની ને નિર્ધની એ બંનો આ વેળાએ ડરી ગયા હતા. પરલામેન્ટમાંએ બહુ ચરચા ચાલી રહી હતી. તારો વિચાર તો આ વેળાએ રહેલાંસહેલાં દેશી રાજ્યોને ગડપ કરી જવાનો થયો, પણ પેલા જગતવિખ્યાત તારા સુતનુજ ગલાડસ્ટન--બ્રાઈટે અથાગ શ્રમ વેઠી તારા મનોરથ પાર પાડવા

---

*બળવાના સંબંધમાં હજી અનેક વાતો ચાલે છે, તે સાથે બળવો નરમ પડયા પછીની સ્થિતિનું વર્ણન આપવાની અમે આ વખતે અમારી ફરજ જોઈએ છિયે. બેંગાલની એક રીજમેંટનો સીપાઈ, (જેનું નામ આપવાની કશી જરૂર જોતા નથી) આશરે દોઢ વરસપર અમને બેંડસ્ટાંડપર મળ્યો હતો, તેણે આ પ્રમાણે બળવા પછીની હકીકત કહી છે, તે થોડી દયામણી નથી. "ગાંડા માણસ પેઠે સોલજરો દરેક નગરમાં ધુસતા હતા, ને તેઓને બીજાઓએ જણાવેલું કે અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરૂષ બાળકોને બળવાખોરોએ કાપી નાંખ્યાં, તેમની સ્ત્રીયોની તેમના પતિ સમક્ષ લજ્જા લીધા પછી સ્તન, હાથ પગ, નાક, કાન, જીભ વિગેરે શરીરના અવયવો છેદન કરી પછી મારી નાંખ્યા છે. એ વાત ખરી છે, પણ તે બનાવો બહુ થોડા બન્યા છે. માત્ર વર્તમાનપત્રોવાળાઓએ આ બાબત ઘણી ભયંકર ચિત્રી હતી. કાનપોરમાં બનેલો બનાવ ઘણો શોક ભય ઉત્પન્ન કરનારો છે, પણ ત્યાં અંગ્રેજો પહેલે સામા થયા ને પોતાની ખૂનમાં રહ્યા. બળવાખોરોનું જોર ઘણું જબરૂં હતું તેને પત્ત કીધા નહી, ને પ્રથમ કાનપોરમાં એક યુરોપિયને બળવાખોરને લાકડી નો સપાટો મારયો, ને વાત વધી પડી હતી. પણ બળવો સમ્યા પછી ઈંગ્રેજ બહાદૂરે કોઈપણ પ્રકારે દયા કીધી નથી. ગાંડા સોલજરોએ પોતાના મગજમાં જે ધુન, ભરાઇ હતી તેને અનુસરી વર્ત્યા. ઉત્તરમાં ઘણી સ્ત્રીઓપર જાસ્તી ગુજારી, તેઓને લોહીલોહાણ કીધી કેટલીકને માર માર્યા, ને નાગરીકો મુંવા ને મુવા તે બળવાખોરોને હાથે મુંવા એમ ગણાયું. નરમ વેંસ જેવા બિધેલા લોકો આ રાક્ષસોને શું કરી શકે? અમારી પલટણ ત્યાં હતી, પણ આ જોઈને બહુએ બળત્રા થતી હતી. લખનૌરમાં બાર બાર વરસની જુવાન જુવાન અતિશે રૂપવાળી એવી ત્રણ મુસલમાન ને એક હિંદુ છોકરીને રાતના સોલજરોએ પોતાના બંગલાંમાં ગોંધી, ને બીજે દિવસે મરણ પામેલી મળી આવી પણ કોઈયે દયા સરખી કીધી નથી. સ્ત્રીઓના તો મોતજ હતાં. વખતે બાળક રસ્તામાં મળે તો હાથ પકડી ફગોટી દેતા હતા. લૂટ પણ તેટલીજ. ધનવાનની પેઢીપર પૈસા દેખે કે તેપર તુટી પડેલા મેં ઘણીવાર આ બળવાવેળાએ શોલજરોને જોયા છે; ને તેનું દ્રવ્ય તેના કમાંડરોને વેહેંચી આપ્યું. બહુ વાતમાં માલ નહી, આ પૃથ્વી પણ આપણી નથી તો કોઇનો વિશ્વાસ શો!" આટલું બોલતાં આ ડોસો એટલો તો ઝડપથી ચાલ્યો ગયો કે અમે તેને એક પ્રશ્ન પણ પુછી શકયા નહી.

દીધા નહી. લડયા તે એટલે સુધી કે તનેતોબા પોકારવી પડી. તું એ બંને તારા પુત્રોની હિંમતથી પાછી હઠી ને **ક્ષમાપત્ર સાથ "રાણીનો ઢંઢેરો"** બહાર પાડયો. વિકટોરિયાના ઢંઢેરામાં ઘણાં સારાં સારાં **અભય વચનો** સમાયલાં હતાં, અને તેનો અમલ દીર્ઘસૂત્રતાથી યથાર્થ, મૂળનો હેતુ સાચવી કરવામાં આવે તો ઘણું થોડું ઇચ્છા બહાર રહ્યું હતું. તેમાં દેશી રાજ્યની આબાદી માટે, તેના ભલાપણા માટે, તેના આશ્રય માટે બહુ કોલો દીધા હતા. સઘળા પ્રકારની છૂટ, ઉપભોગ, પ્રાચીન વંશપરંપરાના હક–દત્તક વિધાન–ને સરખી છૂટ આપી હતી. તેમાં સ્વિકારેલું હતું કે ભરતવાસી પ્રજાજનને બ્રિટિશ રાજ્યની બીજી પ્રજા જેવા ગણી, તેમના જેવા સઘળા હકના ધણી ગણવામાં આવશે–એટલે જે રાજ્યહક પ્રજાહક આપ્યા હતા તેની રૂએ ઇંગ્લંડની રાણી નામદાર વિકટોરિયા ભરતખંડની શાહનશાહબાનુ ગણાઇ હતી. આ દિવસે હિંદને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયો હતો, ને જયવિજયનો મોટો નાદ ચોપાસ ગાજી રહ્યો હતો. સર્વેએ આનંદોત્સવ દર્શાવી નવી રાણીને વધાવી લીધી. ઘેરેઘેરે દિવાળીનો દહાડો મનાયો, ને લગ્ન જેવો આનંદ ગણાયો–અગરજો તત્સમય મધ્ય ને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં તો મુડદાંઓ રઝળતાં હતાં ને અગ્નિકોપ તુરતનોજ વપેલો હતો; લોહીની નદીઓ તો સુકાઇ પણ નહોતી ને કોહલાં કુત્રાંઓ તો હજી પણ આનંદે હિંદના પુત્રોથી પોતાનું પેટભરતા હતા; તામ્રમુખી વાળવાળા સોલજરો ખુલ્લી બેયોનેટથી બજારમાં સેન્ટીનલનું કામ કરતા હતા ને તે મોહ ગંધાય તેવી રીતે, બ્રાન્ડી ને સામપીનથી ઠેં થઇ, ભરેલી બંદુક ખાંધપર લઇ છાકટા સેલરબાવા માફક, શાંત, સરળ, નમ્ર, માયાળુ, વિનયવંત, આર્જવવાળા, દયામણા ને દામણા દેશીઓના મોંહ ઉપર શાપ દઇ, અનેક પ્રકારની અણઘટતી ગાળો દેતાં જરા પણ શરમાતા નોહતા; તોપણ, તેવા બારીક વખતમાંએ તને લેશ પણ ઉણું પડવા દીધું નહીં. તારાપર પુષ્પવૃષ્ટિ કીધી, પાદપ્રક્ષાલન કીધું, અભિવંદન દીધું, મુબારકબાદી આપી, "યુગ યુગ રાણીનું રાજય રહો" એમ સહર્ષી લલકાર કીધી, ભાષણો, કવિતા, પ્રાર્થનાથી વધાવી લીધી–ઉજમાળો દિવસ ગણી રોસની કરી, અને તું ભરતખંડની અતિપ્રિય "શાહાજાદી" થઇ બેઠી!! કોઇએ ગાયું કે "હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન;" કોઇએ ભણ્યું કે "બહુબહુ ઉપમાથી, શોભતી રૂડિ રાણી;" ને.કોઇએ વંદના કીધી. લોભી કૃતઘ્ન, સંગદીલવાળી બેપરવા લક્ષ્મીપુજક આનરેબલ કુંપની બહાદૂરનું રાજય નાશપામ્યું. હીંદુ મુસલમાન ને ખ્રીસ્તી એકજ સભામાં, એકજ સ્થળમાં એક દીલથી ફીરોજ, તઘલખ, શીરશાહ

અકબર કે શાહાજાહાનના રાજ્યમાં તેમની પ્રજા તેમને ગરીબનિવાજ પિતાતુલ્ય ગણુતી હતી તે માફક–તને અભિવંદન યુક્ત દુધે પગ ધોઇ ઘરમાં પાવન કરવા એકઠા મળીને કલ્લોલ કરવા લાગી હતી, પણુ એ કઠણુ હૃદયની બ્રિટાનિયા, એ ગર્વિષ્ટ કાંતા, એ છકેલ છોકરી, અફસોસ છે કે તે વેળા પણુ તારા મનમાંથી વેર ગયું નહોતું. તું તેજ વેળાએ--કે જ્યારે કેનીંગ અભયવચન આપીને શાંતિ કરતો હતો, ત્યારે હૈયામેલી હતી.* મનુષ્ય પ્રાણી માત્ર સમાન છે, સ્વતંત્ર છે, બંધુ છે એ મત પૂર્વ કાળમાં વરસો નાં વરસો થયાં સ્વિકારેલો છે, અને તેજ મતે, ટયુટોનિક જાતના જંગલીપણાએ દુનિયાના સુધારાના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા, તેમાં પણુ ગર્વ ને વેહેમને લીધે તું જે સારૂં રૂડું વ્યવસ્થિત હતું તેનું છેદનભેદન કરવા તત્પર થઇ હતી. સેંકડો વરસની મંડળીઓનો રીવાજ જેમ તેમ ટકી શકયો છે તેથી તદન અણુમાહિતગાર હોવાથી તેનો નાશ કરવા માટે તરફડીયા મારી, હિંદનો પવિત્ર જીવાત્મા છે તેનોજ નાશ કરવા ઇચ્છયું. તારા પુત્રોમ હજી પણુ નોરમન અને સાક્ષનનો જોસ્સો વ્યાપી રહ્યો હતો. હિંદુઓ તો જેમ નોર્મનને મન પુરાણા બ્રિટનો ને સાક્ષનો હતા તેવાજ હતા. જેમ પૂર્વ તરફના વિજયીના મનમાં–જે માણસો તેનો ભંડાર ભરે છે ને તેની રાજગાદીનું સંરક્ષણુ કરે છે તેજ પ્રિય હોય છે તેજ પગથીએ વરતી હાલની પ્રજાને તાબે કરી છે. જોકે તેઓએ પોતાના ખરા હક્કને માટે લડી, પોતાના જીતનારને તાબે થતાં ધણી તોબા પોકરાવી નથી, ને તેઓની જાતમાં જોડાયા નથી–પણુ આ દેશના જીતાયલા ભાગે, જેઓ પોતાના માતૃહક્ક ખોયા છે–એટલા માટે કે પોતે હાર પામ્યા, (જુલમીના મત પ્રમાણે,) ને તેથી તેઓને ધિઃકારવા, કચડી નાખવા, તુચ્છકારવા જોઇયે એવોજ મુળ મુદ્દે હેતુ તેં રાખ્યો હતો. જ્યારે ઢંઢેરો બહાર પાડયો, ત્યારે કદાપિ તારી સરકારનો ઇરાદો નઠારો કે વિપરીત નહી હોય, ને તેવું માનવાને કશાંપણુ કારણુ નથી, ને તેજ પ્રમાણે અમલ કરવા ખુલ્લા દિલથી ચાહયું હશે; પણુ જાત્યાભિમાન, વિજ્યાભિમાન,અને તેઓ ધારે છે તેમ બુદ્ધિની શ્રેષ્ટતાને લીધે તે વેળાના ઇગ્રેજોના મનમાં ધણો છાક ભરાયો હતો. લૌકિક અમલદારીની ઈચ્છાજ નહી–એ અમલદારી તારી જમીનના શ્રાપને લીધે, અમલદારોના ખુદ અવ્યવસ્થા બંધારણુને લીધે, મૂળથીજ સડતી આવી છે, તેથી જે માર્ગે જતાં એકવાર ખત્તા ખાધી કે ઠોકર વાગી તોપણુ તેજ માર્ગ સુધાર્યા વગર આંધળાભીત થઇ ચાલવાની જે કટેવ

* Life of the Prince Consort નામના ગ્રંથના ચોથા ભાગમાં જોવું.

ને મતફેરથી અવિશ્વાસની જડ ઘાલેલી, ને વળી તારૂં લોભી ને દંભીપણું, અને જે આવે તે સ્વાહાઃકરવાની નિરંકુશ સ્વભાવવૃત્તિ, અને "લેનેકુંલાલ્ન ઓર દેનેકું ચતુરભુજ" જેવી શંખનાથવૃત્તિ વ્યાપેલી તેથી તેં સૌને હદ્દધૂત જેવા ગણ્યા. હજારોના સુખ કરતાં એક સીલીંગની કીંમત તને ઘણી જણાઇ, અથવા પ્રાપ્ત કરવામાં, મઝા માની. દિલ્લી ને લખનૌના નાશ સાથે અમીર ઉમરાવનો નાશ કીધો ને ત્યારથી તારૂં યથાર્થ લક્ષણ પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ રહિત પરખાતું છે. એ તારી કટેવ બધી સારી આશાઓનો ભંગ કરનાર છે અને હમણાની તારી સર્વોત્તમ વર્તણુક જોતાં તેં અઠાવનમાં આપેલા કોલોપર પાણી ફેરવતી જણાય છે. આ મારી કડવી વાણી તને ક્રોધિષ્ટ કરે છે ખરી, પણ તું મને શું કરી શકનાર છે વારૂ? તારામાં કશા પણ રામ નથી ને હોત તો તેં મારો ચૂરેચૂરો કરવામાં બાકી રાખી નહોત, આ જે તારો પ્રપંચ પ્રાચિન પ્રબંધ મેં કહ્યો તેથી કંઇ વધારે હવે તને સમજાવાનું છે ખરૂં? હા, મારે માટે હજી ઘણું બોલવાનું બાકી રહ્યું છે, ને તે તારે સાંભળવું પડશેજ. બલવાની લાહે બોલવાઈ, નહી બોલવાઇ તેટલામાં ઢંઢેરો—ભારતભૂમિના "મેગનાચારટા"ના વચનો પાણીના પરપોટા જેવાં થતાં ગયાં. તેનાપર તેંજ વિશ્વાસની નજર કીધી નહી, ને તેંજ તારા મનથી એને તરૂણાતૂલ્ય ગણી હસી કાઢ્યો. પાણીના પરપોટા ફુટી ગયા. તેનું વજન થોડા વખતમાંજ તેં ઓછું કીધું, ને હિંદને અણવિશ્વાસ યુક્ત કીધી. જે ઢંઢેરો—અડધા ઝનુની, ધર્માંધ, વિફરેલા અને કાળરૂપ વિક્રાળ બનેલા હિંદના પુત્રોને અસંતોષમાંથી થંડા પાડવા માટે ધોતાળપણે—ઉદારવૃત્તીથી, પણ અલંકારિક શબ્દના સંકેતવાળો બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો, ને જે ઢંઢેરો એ તારૂં સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્તુતિપાત્ર કર્મ મનાતું હતું, જે સત્ય ને વિશ્વાસથી ભરેલો હતો, અઘાત છે જેનો મર્મ ને રચના તેવા ઢંઢેરામાંથી, જ્યારે તને ફાવતું ત્યારે, અણધારી કે મતલબીરાજ રચનામાટે અણીના મામલાને પ્રસંગે બારીકમાં બારીક નેત્ર શોધવાને અશક્ત ને કદી સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર પણ તેવી બારીક બીના તારવી કાઢે નહી, તેવું તત્વ તું ખેંચી કાઢતી હતી. ગમે તેવા પ્રસિદ્ધ, સર્વમાન્ય ને અઠાવનમાં ખુલ્લા જણાયલા તેવા શબ્દનો ગમે તે અર્થ ખેંચી કાઢવામાં ધીટતા તેમજ નિડરતા બતાવવામાં તું લેશ પણ સંકોચ પામી નહી, એ તારૂં નિરલજ્જપણું, ખરેખર, માનજે મારી વાણી સાચી, બહુજ નિંદ્ય છે. અદ્યાપિ સુધીમાં પણ તેં તારા રાજ્યના ખરાં લક્ષણ કયાં દર્શાવ્યાં છે? સૌને તારી હાકમાં દબતા ને દબતાં રાખવા ને કોઇ ટેંટેં કરી મસ્તક ઉંચું કરે નહી તેવી યોજના કરવામાં તને કોઈપણ

પ્રકારનો ભય રહ્યો નહી. તેં પહેલે સપાટે-૧૮૫૭-૫૮માં-છાપાની છૂટ છિનવી લીધી, ને તેને ખૂબ નરમઘેંસ જેવો કરવા ગગડાવી પાડયો. સત્ય છે કે તે અટકાવ તેં થોડા સમયમાં દૂર કીધો; પણ એજ એક કૃત્યથી નિર્માણ થઇ ચુકયું હતું કે છાપો સ્વતંત્ર નથી, ને તે તારી ઇચ્છાપર છે. નિમાણાપર અધર લટકાવેલી ડિમોકલીસની તરવાર છાપાના લખનાર ને છાપનારના શિરપર લટકાવેલી રાખી છે. "છાપાની છૂટ," "છાપો તો સ્વતંત્રજ જોઇએ," "મિલ્ટન કવિનો એ એક મોટો હક," એ તારી મગરૂરી તે વેળાએ કયાં જતી રહી હતી? તારા પોતાના કુળને કલંક લાગશે એમ તને તે વેળાએ સૂઝયું નહી? તને તારાં કાર્ય માટે લજ્જાનીતિનો ભય નડયો નહી? પણ ઓ પતરાજીખોર મુગ્ધા! તેના કરતાં તારા હાલનાં કર્મ, કયાં ઉજમાળાં છે તે બતાવશે? અનુક્રમે તારા કુળની વંશાવળી વાંચીશ જે તને કાળ સરખી વિકળ ભયંકર શોકભયથી થથરાવનારી લાગશે, પણ મારે તો તને કહેવું એજ નિશ્ચય છે તો પછી વાત શી કરવી? એ છાપાની છૂટ તને પ્રિય નથી એ બતાવવા તેં તેને ક્રિમિનલ કોડમાં પણ ઘુસાડી દીધી. રે તેથી ન ધરાતાં તારા પોતાનાજ ભુંડાં કર્મના ભયે, કેમકે જ્યારે તારી ઇચ્છા ભારતભૂમિપર જુલમનો વરસાદ વરસાવવાની થાય, ત્યારે ઝટપટ ઉપાય થાય ને સૌના મોં બંધ રાખવાં. તારી ખરી ઇચ્છા તો એવીજ કે સત્યને વાજબી તકરાર હોય પણ જો તે તારા લાક્ષણિક ઉદ્દેશથી ઉલટી હોય તો તેનો અટકાવ કરવો; અને તું અસત્યમાર્ગે ગમે તેમ સ્વચ્છંદે વર્તે અને કોઇ સ્વચ્છંદી તારાથી ન ડરતાં ધીરતાએ રોકવા તૈયાર થાય તો તેનો ખોડો કાઢવો. ભલે ભલે! **બ્રિટાનિયા** તેં બહુ ભલું કીધું, તારી દૃષ્ટિ તો લાંબી ખરી. પણ યાદ રાખ કે એમ થુંકે પેટ ભરાયલાં છે ખરાં? તેં હથિયાર રહિત આર્યપુત્રોને કીધા. આ દેશના રહિશોમાં-ખરી રીતે આખી ચોખંડ પૃથ્વીના મહાસમર્થ રાજ્યોમાં શસ્ત્રકબજો જાતિરક્ષણ માટે અવસ્યનો છે. જે દેશનાં પરગણાઓ છેટે છેટે હોય ને મોટાં જંગલો વચ્ચે આવેલાં હોય, જેમાં લૂટારા, પિંડારા ખુની, ફાંસિયા, ચોર, ભીલ લોકો પોતાનો વંશપરંપરાનો માની લીધેલો ઉત્તમ ધંધો સ્વૈચ્છિક સાહસપણે જ્યાંથી ત્યાં ચલાવતા હોય-જંગલો ગીચ ઝાડીથી ને ફાડી ખાનારાં પશુઓથી ચિકાર હોય, એવાં વનમાં ગરીબ ગુરબાંઓને પોતાના નિર્વાહ માટે કામ કરવાની આવશ્યકતા હોય, તેવાઓનાં શસ્ત્ર છિનવી લેવાં એ કોઇ પણ રીતે શાણા રાજ્યના શાણા હાકેમને ઘટિત ગણાય ખરૂં? આમાં પણ તેં પ્રપંચ તો ખેલ્યો ખરોજ. તેં તેઓના શસ્ત્રો

જેમ રૂશિયાએ તરકોમાન લોકોના શસ્ત્રો છિનવી લીધાં તેમ ખુંચવી લીધાં નથી–પરવાનાથી રાખવા હા પાડી હતી, પણ તેમાં શું ? એ તે કંઇ નિયમ ? જે શસ્ત્રો અંગરક્ષણ માટે ને સ્વતંત્રતાની ગવિષ્ટ એંધાણી તરીકે અમીર ઉમરાવો પોતાની પાસેના પાસે રાખતા હતા, ને વરંવાર તેમને મર્દાઇ ભરેલો હાથ તેમની તરવારની મૂઠપર જતો હતો તેવી આ ભવ્ય નિશાની, "બીલ ઓફ રાઇટસ" ને સભ્ય નિમિત્તે, ગુલામગીરી બતાવવા માટે તેં છીનવી લીધાં એ અંતરમાં રણકા જેવું સાલે તેવું ને જોસ્સાને નરમઘેંસ કરી નાંખે એવું હીણું કર્મ છે. આવાં આવાં તારાં મોટાં શ્રીમાન્ બહાદૂરીનાં કર્મથી તેં સૌને પીડિત કીધા તે વર્તમાન–મહામતિમાનૂ, શૂરવીર, યશધીર, પરમસુખદાયી ને પરાર્થી પુરૂષો કે જેણે તને વિપત્તિકાળમાં આશ્રય આપી સુખદાયી બનાવી હતી, ને જેઓ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે સિંહનાદ ગજાવી તને ત્રાસ પમાડતા હતા તે ઘોરવાસી જ્યારે એમ જાણે કે તેમના શૂરવીર પુત્રોની જયની નિશાનીઓ તે તારા પ્રબળથી છિનવી તેઓને નિરમાની કીધા છે તો કબરમાં રહેલાં તેમનાં હાડકાં અથવા કોઈ સ્મસાનભૂમિના એકાદ ખુણામાં પડી રહેલ તેનાં ફુલો ખલભલી ઉઠયા વગર રેહે નહી. બીજી ઘણી કિમતી વસ્તુઓ ખરીદી તને શણગારી હતી, તે બદલામાં તેં ઓછી કે વધતી કીંમતની ચીજો તેં જે દિલોજાનથી પ્રેમપૂર્વક તેઓને મોટા દરબારો ભરી બક્ષીંદ વંશપરંપરાને માટે કીધી હોય તે છીનવી લેવામાં આવે ત્યારે તેઓને કેટલુ વજ્રબાણ જેવું લાગે? તેં સાધારણ બળવાના આગેવાનો, કે જ્યાં બળવે થવાનો ભય હોય ત્યાંનાં શસ્ત્રો ઝુંટવી લીધાં તો ખેર, તને તે પીડાકારી હતા: પણ જે પ્રજા નિર્માલ્ય * તેના શસ્ત્રો પણ છીનવી લીધાં. રણોત્સાહી,

---

* બળવાનો ઉપદ્રવ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં હતો. ગુજરાત અને દક્ષણ મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં તે બિલકુલ નોહુતો. મદ્રાસ તો એ ઉપદ્રવથી તદન નિષ્કલંકી જણાય છે ! પણ સર્વસ્થળનાં શસ્ત્રો લઇ લેવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી હતી. લોકોનો જોસ્સો તો હજી નરમ પડયો નો'તો તેટલામાં આ ભયંકર ઢંઢેરો સાંભળી ઘણા ચકિત થયા. પ્રથમ એ ઠરાવ જયાંજયાં જણાવવામાં આવ્યો ત્યાં ત્યાં સઉ પોતપોતાના બળપર મુસ્તાક રહયા. કેટલાકોએ શસ્ત્ર ન આપવાનો ઠરાવ કરી કસમ લીધા. કોઈએ ઘરના ખુણામાં સંતાડયા, ને કેટલાકોએ વગડામાં દાટયા, કોઈએ બે નબળાં આપી ચાર સારાં રાખ્યાં. રજપુત લોકોને આથી ઘણું લાગ્યું હતું. બંગાળનો એક સિવિલિયન જણાવે છે કે "રજપુતોને આ ખબર પડી એટલે તેઓ ખળભળી ઉઠયા. તેઓએ મને જણાવ્યું કે 'અમે જે વફાદારી ને નિમકહલાલી બતાવી તેનું આ ઇનામ ! અમને મારી નાંખવામાં આવે તે ભલા, પણ અમારાં રક્ષકચિન્હ અમે કદી આપીશું નહીં. અમારૂં બહુ મોટું અપમાન થાય છે. અમને ઘણો અન્યાય આપવામાં આવ્યો. છે' મેં તેઓને સમજાવ્યા કે એમાં તમારૂં અપમાન નથી, પણ સઘળા બદમાસોને લીધે તમારે એટલું વેઠવું પડે છે. હમણા તમારાં શસ્ત્ર સરકારને સ્વાધિન કરો, પછી તમારો મોભો જળવાય તે માટે હું લખાણ કરીને તમારા મરતબાને યોગ્ય શસ્ત્ર અપાવીશ. આટલું કહેવા છતાં પણ તેઓના ધ્યાનમાં ઉતરયું નહીં, પણ ઘણી સમજાવટથી તેઓએ માન્ય કીધું હતું. જો અંગ્રે-

યુદ્ધાસકત ને દ્રેશદ્રોહીજનનાં શસ્ત્રો છિનવી લીધાં તે સાથે ગરીબડાં-યુદ્ધભયથી થરથર કંપતાઓના પણ શસ્ત્ર છિનવી લીધાં એથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, તારી રાજયુદ્ધશક્તિ સ્વતંત્ર શૂરવીર મર્દો સામા હરીફાઇ કરી શકવે યોગ્ય નથી; એથી તારૂં બાયલાપણું સ્પષ્ટ દર્શન દે છે. તારી મર્દાઇતો ત્યારેજ કેહેવાત કે સૌના હાથમાં શસ્ત્રો આપી, પછી તારી મોરલીપર નચાવત ત્યારેજ, પણ એકના હાથપગ વિગેરે અવયવો વાઢી નાંખી પછી કેહેવું કે "બચ્ચા મર્દાઇ હોય તો આવી જાવ, તમને બતાવીશું," તેમાં કંઇપણ શાણપણ નહીજ. સામસન જેવો બળિયો પણ મોહવશ થવાથી પરતંત્રપણાને પામ્યો! ને પછી તેનું અતૂલિત બળ છતાં પણ તે પોતાના શત્રૂનો પરાજય કરવે અશક્ત મનાયો! કારણ કે તેની પાસ શસ્ત્ર નોહતાં, તો પછી હિંદી પ્રજા ને બળવાળી ગણવી એજ કેવળ અજ્ઞાનતા મનાય તેવું છે. તેં જે આ સઘલાં કૃત્યો પ્રત્યક્ષ કીધાં તે શું દર્શાવે છે? તારી આબરૂનું એથી રક્ષણ થયું છે, કે તારી મગરૂરી જળવાઇ છે, કે તારી શકિત માટે સારો ભાવ આવવાનું કારણ મળ્યું છે? કદી તારા લક્ષમાં નહી હોય કે તેં આડી રીતે કેવાં ઉંચ્ચ ને પ્રૌઢા કર્મ કર્યાં છે; પણ હેં પ્રપંચી રાજ્ઞી! યાદ રાખજે કે સમયે આયુધ વિના પણ આર્યપ્રજા રણરંગ મચાવી, તારા હાલના ઉત્તમ ભેદ પ્રતાપના પ્રસાદથી કોઇપણ રીતે આયુધ ગ્રહણ કરી, તને વિફરાવશે, હંફાવશે, હણશે ને પસેમાન કરશે. આ સત્ય છે કે તેં રાજ્ય-સંયોજનાવિધિયજ્ઞ હમણા બંધ રાખ્યા છે, પણ છુપી રીતે દેશી રાજ્યની સત્તાને હાની પહોંચાડી છે ખરી! પવિત્ર શુદ્ધ સ્વચ્છ મને નગરો હોઇયાં કરવાની રીતિ ત્યાગી છે-જો કે તેજ રીતિએ તને મૌઢી ને ભવ્ય કીધી છે; વળી તે પણ બહુ દૂરદર્શી ને વગવસીલાવાળા પુરૂષોએ કે જેઓ એક કાળે તારી પાયમાલીમાંજ લાભ સમજતા હતા તેઓએ-પણ એમાં તારૂં ઉત્તમપણું મનાયું કે ગણાયું નથી. હે રાજશ્રેષ્ટદેવી હે તામ્રવરણી તરૂણી, હે યુરોપાધીશીણી, સાંભળ, સાંભળ; તને એ સઘળું યાદ કરાવવું બહુ દુઃખદાયક છે, પણ તેં જ્યારે તારી કૃતિ વૃત્તિમાં ફેરફાર કીધો નથી ત્યારે હું તને શી રીતે ક્ષમા કરી શકું? ૧૮૫૮માં થયેલો તારી રાજ્યકળાનો ફેરફાર માત્ર દેખાવમાં હતો, પણ કર્મમાં તો તું તેવીને તેવીજ રહી. સ્વાર્થમાં પ્રપંચી રહી, મદમાં છકેલી રહી, ગર્વઘેલી થઇ ખૂબ મચી, હાની

જોએ આ વેળા પહેલાના જેવી ઉંઝતાઇ વાપરી હોત તો આ વેળા વળી બીજોજ બલવો જાગત." ઠરાવ પ્રમાણે એક લાકડીએ સહુને હાંકવામાં આવ્યા એ ઘણું ખોટું થયું તો છે, પણ એ સિવાય બીજો કોઇપણ મારગ સરકારને માટે સુતરો નહુતો.

કરવે સરસ નિવડી ને દ્રવ્યહરણ કરવે નિડર બની. ખુલ્લી આંખે તુરત વેળા ચુસી લેવાની રીતને પડતી નાંખી, કેમકે તેથી વૈર વધી પડતું હતું, પણ ગુપ્તભેદ જૂદોજ રાખ્યો. તેં તાત્કાળિક ઉપાય જે યોજ્યો તે એટલોજ કે તોપના મારાથી સુરંગ ઉરાડવાની રીતિનો ત્યાગ કીધો, પણ ફોલી ફોલીને ઉંદરની પેઠે ખાવાની રીતિને ગ્રહણ કીધી. હું ઇંડયાની સરકાર કોઈ ગ્લંડના વિચારશીળ લોકોપર દગાપટકાનું આળ ચઢાવતી નથી; પણ તેં નવા નવા દાવો ખેલવા માંડયા તે એવા હતા કે કોઇપણ અતિ મૂર્ખ પુરૂપ પ્રાણ સમજી શકે તેવા હલકા પ્રયોગો કામે લગાડયા. યૂરોપની પ્રવૃત્તિમાં મળેલા લોકોના સમાનતા ધારા આ દેશની પ્રજાને અનુકૂળ પડે નહી, ને વળી પરદેશી પરધર્મી પ્રજાના આપેલા-પોતાના વિચાર પ્રમાણેના ઘડેલા ધારા, ધીમેધીમે, અન્યપ્રજાપર ઘણા કરડા ધારાને કર દાવપેચથી મુકવા એવી તેં રીતિ રાખી ઇંગ્લંડની રાજ્યસત્તા અંકુશિત છે. ઇંડિયામાં નિરંકુશિત મદોન્મત્તપણાનો ભોગ ઘણો છે. પ્રથમ તેં શાંતિરાજ્ય પ્રવર્તાવ્યું ને બળવાને ઢાંકયો, ને પછી દેશી રાજાઓને અભય વચન આપ્યા. તેઓનો વિશ્વાસ મેળવવા મોટા મોટા સનંદપટા આપ્યા. તારા ઢંઢેરામાં સ્પષ્ટ હતું કે જે રાજ્યોને રીતસર પોતાનો વંશ જાળવવાનો હક છે તે રાજ્યને દત્તક લેવાની પૂરેપુરી છુટ છે તો પછી તેઓને સનંદપટા આપવાની શી જરૂર હતી પણ એમાંએ તારી સૂક્ષ્મ ગતિ ઢાંકી રહી નહી. એ નિમિત્તે તેં રાજાઓને આંજ્યા ને તારી સર્વોપરી સત્તા કબુલ કરાવી-જોકે ઉપલો ડોળ દમાકતો એવો રાખ્યો કે જે રાજસંયોજનનીતિ રાખવામાં આવી છે તેનો હવે પૂરેપુરો ત્યાગ કરવામાં આવશે. હિંદુશાસ્ત્ર, મનુનો કાયદો સર્વ રીતે સંપૂર્ણ છે, ને આજ ઘણો લાંબો કાળ વહિ ગયો તોપણ કોઇયે તેમાં સુધારો કીધો નથી; પણ તેં તારી પશ્ચિમની રાજનીતિનો દમામ બતાવી દેશી રાજકર્ત્તાઓને નમ્ર, વિનયવંત બનાવવા, બળવાનો ભડકો સમાવવા આ તાલમેળ કીધી. એક હિંદ રાજકર્ત્તાને તેની રીતિ કૃતિ વૃત્તિ પ્રમાણે દત્તકવિધાન કરવાનો હક છેજ, ને મુસલમાનને તેમની સરેહ પ્રમાણે કામ કરવું જોઇયે તેની વચ્ચે પડવાની તને કશીપણ જરૂર હોય એમ મને ભાસતું નથી, તેટલું છતાં તેં તેઓનો ઘરસંસારધર્મનીતિ ને રીવાજ એ બધાંની વચ્ચે પડીને બતાવ્યું કે મારૂં કહેવુંજ થાય. વાહ, ઠીક કરી તેં; નવી રીતે વિજય મેળવ્યો-માત્ર થોડાક બળવાખોરોપર, તેથી કદી તારી સર્વોપરી સત્તા નક્કી તું માની બેસે તેમાં હરકત જેવું નહી ગણાય, પણ એ તારી કબુલતપરથી સર્વ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે તારા પેલા ખાઉધરા ગવરનરો, તેમાં મુખ્ય ડેલ-

ઉસીએ જે રાજ્યો દત્તકવિધિના વાંધાને વળગી રહી–ને ગડપ કીધાં હતાં તે નીતિ તદન ગેરવાજબી હતી; તોપણ તેં તે રાજ્યોને પાછાં સપુરદ કીધા છે ખરાં? * જો તારી ઇમાનદારી હતી તો તારે ગેરવાજબી રીતે લઇ લીધેલાં રાજ્યો પાછાં તેઓના વારસોને આપી દેવાં હતાં. પણ હજમ કરેલું પાછું ઓકવાનું કોને મન થાય? ગમે તેટલી પ્રમાણિકપણાની વાતો કરવામાં આવે, પણ કર્મથી તે પ્રમાણે વર્તવું એ બહુ મુસ્કેલ છે. "પશ્ચિમની રાજનીતિમાં બોલવામાં ઘણી ફડાકી હોય છે, પણ પ્રમાણિકપણાને નામે ચોખ્ખી ના છે. તેઓ કર્મ કરવે બહૂ બહાદૂર અને સાહાસિક હોય છે, ને પોતાની નીતિ એવી રીતે રાખે છે કે 'કોઇ ઠેકાણે નેમ તાકી કોઇ ઠેકાણે મારે છે.' અર્થાત તેમનું બોલવું તદન જુદું હોય છે. આ ચેપ તને સદાનો વળગેલો હતો. તેં તારી રીતિ પ્રમાણે દુષ્ટ લોકોને લીધે, માત્ર થોડાક બળેલા જળેલા અંતઃકરણવાળાઓને લીધે સર્વને ઉંધા પાટા બંધાવ્યા. મદોન્મત્ત, ઉદ્ધત, તોરી, ખારીલા ને માનના તરસ્યા અધિકારીઓની રૂકિત જાળવવા તેં ઘણા બિચારા નિરદોષોને ઝાડે લટકાવી જીવ લીધા કે તોપે ઉરાડી ઝાનમમાં મોકલ્યા, પણ તને લેશ પણ દયા આવી નહી. સામાન્ય લોકોને આ કર્મ બહુ વિચિત્ર ને ભંયકર લાગ્યું નહી, પણ જ્ઞાનીજનોને તો ઘણું વસમું લાગ્યું. એમ અમલ ચલાવતાં તને શરમ નહી આવી કે તેં જ્યારે ઢંઢેરો બહાર પાડયો ને માફીપત્ર લખ્યો રે " અંગ્રેજ સરકારની રૈયતના ખૂન કરવામાં પ્રત્યક્ષ સંબંધ રાખવાની જેની ઉપર સાબીતી થઇ હોય, અથવા થાય તે ગુન્હેગારપર દયા કરવી તે ન્યાય વિરૂદ્ધ છે; પણ તે શિવાય બાકીના સઘળા ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવામાં આવશે," એ તેં સત્ય કીધું છે ખરૂં? હજારો બિચારા સીરદોષો રેહેંસાઇગયા નથી, ને ધૂની અમલદારોએ રેહેંસી નાંખ્યા નથી? તેં કોઇની પણ દરકાર રાખી છે? ને કોઇને પણ બોધ દીધોછે કે એમ નહી કરવું ને કરશે તે શાસનને પામશે? જરા પણ નહી–જાણે તારા પુત્રો ને તારા અમલદારો તે કદી અધર્મ તો કરેજ નહી, તેઓ તો સકળગુણ સંપૂર્ણ ગણાયલા હોય! પણ એ તારૂં માનવું તદનજ ખોટું છે એમ કોણ નહી કેહે? ઘણા ઇંગ્લંડના રહિસોએ તારી ઉદ્ધત નીતિને વગોવી હતી તે શું ખોટું હતું? શું તને એમ માનવાનું કંઈ પણ કારણ છે ખરૂં કે તારાં સર્વ કૃત્યો સર્વમાન્ય–રે આ હિંદના રૂષિ મુનિ તો કદી ના કબુલ કરે, કેમકે તેઓની વૃત્તિ અતિ ઉદાર સાક્ષાત્ દયાની

* ઘણા નાહનાં રાજ્યોને દત્તક લેવાનો અખત્યાર આપવામાં આવ્યો, પણ સતારાને કેમ ન આપ્યો? કારણ તે મોટું રાજ્ય, મરેઠાઓનો તેપર પ્રેમ, ને શિવાજીનું સ્થાપેલું હતું.

મૂર્તિ, મહામતિમાન્, બહુલક્ષી ને નિવૃત્તિવાળી હતી; પણ તારા પ્રપંચી ગર્વિષ્ટ, તોરી ને મહાભિમાની રાજ્યો પણ સ્વીકારે ખરાં કે? હિંદના મહાબુદ્ધિશાળી યશસ્વી કર્મ વિજયી લોકોના દેશમાં પણ તેં ક્યાં કંઇ લજ્જાનીતિની ભીતિ ગણી છે? ક્યારે તેં "વિચાર કરવો" એમ મનમાં ધાર્યું છે? તેં ક્યારે લોકોપર, બળવાખોરો શિવાય બીજા નિરદોષપર દયા કરવી ધારી હતી? એ તો તારાં સઘળાં ફાંફાં ભામાં હતાં; તને ફોકટ દયાની મૂર્ત્તિ કેહેવામાં આવે છે; બાકી દયાશીળ તો બહુ કે કોઈ પણ નિમિત્ત માત્રમાં દેશદ્રોહી ગણી કાઢવાં. જ્યારથી કાંટાવાળા પૈસા બંધ પડયા ત્યારથીજ તારી 'વાઘ બકરૂં એક ઓવારે પાણી પિયે' છે એ નીતિ સત્ય કેહેવાઇજ નથી! ને ખરેખર તેં અધર્મકર્મ યોજવાં માંડવા ધાર્યા ત્યારથીજ એ તારા અદલ ન્યાયના પૈસા બંધ પડયા. બળવામાં ન્યાયની નીતિ કેટલી જલવાઈ છે તે કેહેશે? બહુ થોડી જલવાઇ છે, ને તેનાં પણ કારણો છે; કારણ વગર તેં કંઇ પણ કીધું હોય એમ માનવાને–જેનામાં કંઈપણ બુદ્ધિનો અંકૂર છે તેવો સૃષ્ટિનો પ્રાણી કબુલ કરશે નહી. તેં ધાર્યું કે જય તો મળ્યો છે પણ મોંઘો છે! ને હવે જયનામદ્માં વધારે ક્રૂરતા બતાવીશું તો યૂરોપ ને એશિયાના સમર્થ રાજ્યમાં નિંધ ગણાઇશું, એટલુંજ નહી, પણ જે રાજ્યો ને જે પ્રજા બ્રિટનોના આશ્રમમાં રહી હતી તેઓ પોતાના પ્રમાણિકપણામાટે બહૂ બડબડશે, ને કોઇ તેવો ભયંકર સમય આવશે તો એકચિત્તથી સામા થશે! ને તેથીજ તેં સહજ ડાહાપણ પકડી થોડેથી પતાવી વાળ્યું. પણ તારા રાજ્યનો 'સારો' કોઈ વાંચવા બેસે તો બળવાનો જેવો નરસો કાળ કોઇપણ વંચાશે નહી. બળવો સમ્યો, ને તેં પછી રાજ્યવ્યવસ્થા કરવાનો ઉધ્યોગ આરંભ્યો. ધારા ઘડાવા લાગ્યા, ને દરેક ઇલાકામાં એકેક ટંકશાળ ધારા ઘડવામાટે સ્થાપી લોકોને બતાવવા માંડયું કે અમે ન્યાયીજ છિયે! તમારૂં સંરક્ષણ કરવા આવ્યા છિયે, પૂત્ર પ્રમાણે તમને રક્ષીશું. પણ તું પ્રપંચમાં પચેલી, લદબદ થયલી, પ્રપંચનો કીડો તેના કરેલા ધારાને કાયદાઓ બિચારા નિસ્પૃહી, નિરલોભી, નિવૃતિવાન, સંતોષી, પોતામાંજ મઝા માનનારાને કેમ અનુકૂળ પડે વારૂ? અનુકૂળ પડે નહી, ને પડયા નહી, તેમાં પણ પરદેશી, પરધર્મી હિંદની વ્યવસ્થાથી બીન અનુભવી સત્તાધારીના ઘડેલા ધારાઓ વગોવાય તેવા થયા. તેજ પ્રમાણે ધારા કરડા થયા, જો કે ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવે તેવા ન બન્યા, પણ પછાડીથી તો તેનાથીએ ભુંડા બન્યા. ઘણા ધારાઓ ઘડાયા તેમાં ગોરાકાળાના ધારા ને ગોરા કાળાનો ન્યાય જુદો કરવો ને થવો એજ તારી પ્રમાણિકતાનો મોટો દાખલો છે. ક્રિમિનલ પ્રોસીજર કોડ કીધો, પણ તેમાં ઘોંટાળો એવો

તો વાળ્યો કે જેમ ફાવે તેમ વેતરે એવી સત્તા અમલદારને મળી, ને જેમ આર્યપુત્રોના વેદના ભિન્ન ભિન્ન અર્થો વિદ્વાન પુરૂષો કરે છે તેમજ અનેક પ્રકારના અર્થો થવા માંડયા. અમલદારો ઈનસાફનું સ્વરૂપ જોઈ તને કાયદાની કલમો લાગુ કરતા નથી, પણ ઉલટી રીતે ન્યાયના સ્વરૂપને એવી રીતે ગોઠવી દે છે કે તે ન્યાયને પોતાની ધારેલી કલમમાં ઘોંચી ઘાલે છે. આવાં કારણ સાથે બીજું મોટું કારણ તો એ માનવામાં આવે છે કે ગોરા સાહેબો આ દેશની નીતિરીતિ ને મર્યાદાથી વાકફ નહી હોવાથી તેઓના કરેલા ધારા સર્વમાન્ય નહી ગણાય, ને તેથી ઇંગ્લંડના 'રાજ્યનો-વ્યવસ્થા' નીતિ રાખવી એ હેતુ બરાબર રીતે બર આવતો નથી. ધારા સૌ ઇંગ્લંડની પ્રજાને અનુકૂળ છે, તેથી તે ફાવતા નથી, લોક રાજી નથી ને તેથી રાજી કરવાને માટે શ્રમ પણ લીધો નથી. તેઓને મને કે કમને, ભાવે કે અભાવે, સુખે કે દુઃખે ગમે તેમ પણ ન ગમતા ધારાઓને શરણ થવું પડે છે. વળી ૧૮૬૦* પછી એટલાબધા તો ધારા ઘડવામાં આવ્યા છે કે બિચારી પ્રજા ગભરાઈ ગઈ છે, ને તે સાથે ન્યાયાધીશ પ્રમાણીકપણે વર્તવા માંગતો હોયતો તોપણ ગુંચવાડામાં વરશોના વરશો સુધી ગોથાં ખાયાજ કરે. તે સાથે આજનો કરેલો ધારો કાલે ફરે, ને એકનું કરેલું બીજો નહી ગણે, તેમ રોજરોજ નવાનવા ધારા ઘડવા ને જુના રદ કરવા, કંઇ નકામા ફેરફારો કરવા, ને પછી લોકોને ગુંચવાડામાં નાંખવા એ પણ તારી વ્યવસ્થાનીતિમાં મોટી ખામી છે. ઇંગ્લંડથી આવેલા અમલદારો કદીપણ લોકોને શું અનુકૂળ આવશે ને શું પરવડશે નહી તે જરા પણ સમજી શકવાને અશક્ત હોય છે, ને તેમના હાથમાં મોટી સત્તા આપવામાં આવે છે-એટલે સારૂં શું થાય? અંતરસ્થિતિ ને બ્રાહ્યસ્થિતિ જ્યાં સુધી સમજવામાં નહી આવે ત્યાં સુધી કદીપણ લોકોનું કલ્યાણ ને તારૂં પોતાનું કલ્યાણ પણ થવાનું નથી. અદાલતો તેં સ્થાપી ખરી, પણ તેમાં ન્યાયાધીશ માત્ર બાહારનીજ તપાસ કરે છે, પણ અંદર શું છે તે જાણવાની ઇચ્છા ધરાવતો નથી. ગુન્હેગારો ઘણી વેળાએ છટકી જાય છે, ને બિનગુન્હેગાર સપડાઇ જાય છે, એટલુંજનહી પણ ફેસલાઓ ઘણી લાંબી મૂદતે મળે છે ને ચુંથાચુંથીની તો વાતજ નહી. એ તારી વ્યવસ્થામાં બહુ જાણવા યોગ્ય છે-પણ એ તો બહુ સૂક્ષ્મ બાબતો છે. મોટી બાબતમાં તેં શું કીધું છે તે

---

* ૧૮૬૦ પછી પચીશ વર્ષમાં કાયદા ને સરકયુલરો મળીને ૧૧૦૦ થયા જાય છે, જેમાંથી ૭૦૦ કરતાં વધારે કાયદાઓ ને સરકયુલરો રદ થયા છે કે સુધારવામાં આવ્યા છે.

જાણુ કે કુકાઓપર જે સાહસ કરવામાં આવ્યું તેમાં તારી દાનતદારી વખણાતી નથી. તે બિચારાઓને છપ્પનમે ખુણે નાંખી દીધા ને કુકાઓને મારી નાખ્યા. શામાટે તેઓને સજા કરવામાં આવી તે હજી, પણ કોઈ જાણતું નથી, ને તેને સજા કરનાર તારા ગોરાના સાહસને છાવરી વાળી તેં જરાપણ તેની તપાસ કીધી નહી. શું એ તારો પક્ષપાત નથી બતાવતું? શું એ તારૂં પ્રમાણીકપણું છે? ન્યાય છે? ધર્મ છે? જો તારી ઇમાનદારી હોત તો તારો ધર્મ હતો કે તેઓને સજા કરનારને સખ્ત સજા કરવી હતી, કે પછી કોઇ બીજો એ પ્રમાણે વર્તત નહી. પણ "આપણી સો લાખશી ઔર પરાઈકી કુસકી," તેમ દેશીની કીંમત તને ઘણી ઓછી ગણાઈ હતી, ને તારા તો અમૂલ્ય પ્રાણુ જેવા એટલે તેમની તપાસ થાય કેમ? લશ્કરે બળવો કીધો, તેમાં પ્રજાને શું લેવાદેવા હતી કે તેં તેઓને શિર કર મુકયો? તથાપિ ધન્ય જાણુ કે હિંદના ગરીબડા પુત્રોએ તારો જરા પણ અનાદર કીધો નહી, જો કે બડબડયા, રડયા, કુટયા, પણ તને વફાદારી બતાવવા કર આપ્યો. એ કર લેવાનું પ્રયોજન નહોતું, પણ એ કર પોતે જે રાજ્ય મેળવ્યું તે માટે ઇંગ્લંડે આપવો હતો. પણ બલિયાના બે ભાગ ત્યાં ભલાનું ચાલે પણ શું? તારા હાથમાં રાજદંડ તેવડે તું છુંદી નાખવાને શક્તિમંત તો કોઇ ચેં કે ચું કરી પણ શકે કેમ? તારા બલિયાપણાંના દાખલાઓ કંઈ ઓછા નથી, ને તેમાં તેં વિવેક વાવર્યો હોય કે તે વાવરતાં શિખી હોય તો ઇશ્વરના કસમ, મારા પૂર્વજો રૈરવમાં પડો, હું અસત્યભાષણી થાઉં તો, તેં માત્ર તારી ઇચ્છાનુસાર વર્તવું ધારી જ્યાંત્યાંથી દ્રવ્યહરણ કરવું વાજબી ધાર્યું; ને ખરેખર તેં તેજ પ્રમાણે કીધુ છે. ઇંગ્લંડથી આવેલાઓને રાક્ષસી પગારો મળે, ને તેઓ મોટી દોલત તાણી જાય છે. વેપારમાં મુખ્ય લાભ યૂરોપિયનનેજ કરી આપવામાં આવે છે. ઇંગ્લીશોના લાભ માટે દેશમાંથી નાણાં લેવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડમાં સત્તાવાળો રેહે ને તેનો હુકમ અહિંયાં ચાલે. તીજોરી પણ કયાંથી કયાં પડી છે, તેમાંથી મનનું માન્યું વાપરવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડે આબિસિનિયા સાથ લડાઈ ઉઠાવી, તેમાં હિંદુસ્થાનને શી લેવા દેવા હતી? આબિસિનિયામાં કેદીઓ પકડાયા તે કયાં હિંદના પુત્રો હતા? એ લડાઇ શરૂ કીધી તો કયારે તેં એમ પુછયું હતું હિંદુસ્થાનના વતનીઓને, તારી પ્રજાના એક ભાગને, તારા કેહેવા પ્રમાણે તારાં બચ્ચાંઓને, કે 'આ યુદ્ધ આપણા સામાન્ય સુખ માટે છે ને જે નામોશી આવતી હોય તે સર્વને સરખી છે માટે સૌની સંમતિથી આપણે પોતાના રક્ષણ માટે જવું જોઇએ.' કંઈ પણ પુછયા વિના તારા મદોન્મત્તપણાથી તેં યુદ્ધ શરૂ કીધું ને તેનો અડધો ફાળો હિંદુસ્થાનને

માથે નાખ્યો. આ તારી વ્યવસ્થાનીતિ, શાંતિનું રાજ્ય, મેહેરબાનીભરેલો ન્યાય, પવિત્ર વચન અને શીતળ છત્ર! તું સમજે છે કે એ તારો કેવો મોટો પક્ષપાત, અન્યાય, ગેરવાજબી લોભ છે તે ? નહી, નહી, તને એનું ભાન પણ નથી, દરેક દેશમાં રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ કેવા પ્રકારે થાય છે તે બાબત તને જાણ છે, તારા પોતાના પ્રદેશમાં સામ્રાજ્ય ચલાવી તેને માટે યથાર્થ નિયમ સ્થાપ્યા છે તથાપિ ભરતખંડમાં તેં બલજોર નીતિવિના બીજી નીતિ ચલાવી નથી. વાજબી રીત તો એજ છે કે પરદેશની વ્યવસ્થા સ્વદેશ જેવી રાખવી જોઈયે, પણ એ સમજે છે કોણ ? એકવાર તેં તારૂં પરમપવિત્ર વચન તોડી દેશીઓને ધ્રધડાવ્યા કે બીજીવેળા પણ તને છૂટ મળી. તુરકી ને રૂશિયા લડયા ને તેં સૈપ્રેસ હોઇયાં કરવા ધાર્યું, તેમાં વિનાપ્રયોજને આ દેશના લશ્કરને કામે લગાડયું. જોકે પેહેલા યુદ્ધ પેઠે સઘળો બોજો તેં તારા શીરપર રાખ્યો હતો તથાપિ ગરીબડાં લોકોને સોસવું નથી પડયું એવું કોણ કેહેશે ? વેપાર ધંધામાં ને બીજી ઘણી બાબતમાં હોહો થઇ રહી ને થોડો કે ઘણો ટોટો ત્રીજોરીને ખમવો પડયો—પોદળો પડે તે ધૂળ લીધાવિના ઉઠે નહી. પણ આન કરતાં વધારે કંટાળો આપે તેવી લડાઇ તેં બે વાર અમીર સાથે ઉઠાવી તે છે. પેહેલી લડાઇ ઉઠાવી હતી તેમાં અપજશ ખાટીને, ક્રોડોનો સંહાર ને હજારોની હાની કરાવ્યા પછી પણ તને કંઇ દરકાર રહી. તે વેળાનું તારૂં પગલું કદી થોડું વખોડાય, પણ છેલ્લું તારૂં પગલું તો નિંધજ છે અમીર સામે જવાનું કંઇ પણ પ્રયોજન નહોતું ને તે રાજયમાં દૂત કે કાસદ કે એલચી દાખલ કરાવવાની કોઇપણ રીતની તને સત્તા નોહતી. એક પડોસીને ત્યાં તેની ઇચ્છા ઉપરાંત જઇને એમ માગણી કરવી કે. અમને તેડી સત્કાર કરો, અમારા ચાકર નફરને ભોજનદક્ષણા આપો અને તેઓને બીજાઓથી શ્રેષ્ટ ગણો એ જેમ લજામણું છે—નીતિરૂઢી-મર્યાદાથી ઉલટું છે, તેમજ તારી એ વેળાની માંગણી લજામણી હતી; અને ખુલ્લેખુલ્લો તિરસ્કાર અલીમસીદના પેહેરેગીરે છેલ્લા "અલટીમેટમ" ને કીધો તે પછી તો તારે સમજી જવું હતું, પણ તું ધીટમનની બાદશાહજાદી તે વળી સીધી પાધરી સમજે ? રામરામ કર ! મદોન્મત્ત ગર્વિષ્ટ ધનસત્તા વિદ્યાકળાભિમાની છકેલી તેને તો એ અનાદર ઘણો સાલે, ને તેમજ તને પણ થયું. બહુ રોષે ભરાઇ, જાદી થઇ, હાય હાય એ અપમાન ખમાયજ કેમ ? બ્રિટિશ "પ્રેસ્ટીજ" ને ઝાંખ લાગી ગઈ ? તેથી ફ્રેંચ નીતિ "કુપડીમેન" નિડર સપાટો ખતાવવો વાજબી ધાર્યો. ઇંગ્લં-

ને ઇડયામાં વસનારા તારા સૂપુત્રો પોતાના અપમાનનું વૈર લેવા તને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. તનેજ શ્રેષ્ટધનુર્ધારી ઠોકી બેસાડી. વિધવિધનાં વચનો કહ્યાં. તને કોઇપણ પ્રાણી જીતી શકે નહી, ને તું કદી જીતાયપણ નહી એવુંજ તેઓ ગુમાન રાખવા તૈયાર થયા. "પારકે પૈસે દિવાળી" તેમ હિંદન નાણાથી તારા વેરના ઉભરા કાઢવા હતા એટલે બીજાઓને દરકાર શી હોય? એકદમ તેં તારા ને હિંદના અતિ પરાક્રમવાળા પુત્રોને ધસાવડો કરવા મોકલ્યા, ને ત્યાં જઇને ખરેખરો કાંદો કાઢી આવ્યા કે? એ યુદ્ધ વિનાપ્રયોજનનું હતું ને તે કરવાની કશીપણ આવશ્યકતા નોહતી, પણ મદે ભરાયલી તું, પોતાના જય વાસ્તે, ને દ્વેષીઓના વધ વાસ્તે, પણ મોટા ભયથી હંમેશાજ પીડિત તેને યોગ્ય શાસન થયું છે. તારા પુત્રોને પણ અયોગ્ય પરાક્રમ દર્શાવતાં જે શિક્ષા થઇ છે તે યોગ્યજ કેહેવી જોઇયે. પૂર્વે ઘણા લાંબા કાળપર તો મેં તને કહ્યું હતું કે તારે કદી પણ જંગલીઓ સામા ઘૂમવું નહી, ને તેં કબુલત પણ આપી હતી કે હવે કદી ઘૂમીશ નહી, પણ તારૂં તે અબોલ્યું થયું એથી આજ હું ઘણી તપાયમાન થાઉં છું; કેમકે તેં તારી સત્તાનો જય દર્શાવતાં સ્વતંત્રતાનું છેદન કરી નાંખ્યું! કોઈ પણ દિવસે તેં સાંભળ્યું છે ખરૂં કે જંગલી, અજ્ઞાન, કળાવિદ્યાહીન, પશૂ તુલ્ય, ધર્મવિનાના કે ગાંડાઓ વશ થયા છે? શાર્લામેનને જંગલીઓને વશ કરતાં કેટલો શ્રમ વેઠવો પડયો હતો, ને તેટલો શ્રમ વેઠવાની તારામાં શકિત છે ખરી? ને જ્યારે તેવી શકિત નહી ત્યારે શા માટે તેં હામ ભીડી? માત્ર હિંદના પુત્રનો ઘાણ કઢાવવાને દ્રવ્ય વ્યર્થ ઉડાડી દેવાને. પણ તેના પૈસાની તું રખવાળ ઠરી છે તો તારે તેની રખવાળી કરવી જોઇએ, પણ ઉડાઉપણે હિંદના નાણાં ઉડાડી દેવાં એ બેવચની થવા યોગ્ય છે. એ બેવચનીપણું વિશ્વાસઘાતનું મૂળ છે, ને વિશ્વાસઘાત રાજ્યનો વિનાશરૂપ અનર્થ પ્રાપ્ત કરી મોટો કલહ ઉત્પન્ન કરે છે. તેં તારી નીતિ આવી બાબતમાં તદન જાળવી નથી, ને જેમ મત્સ્યવેધ કરવાનો કાંટો સુંદર સ્વાદિષ્ટ લોટથી ઢંકાયલો હોય છે તેમ તારો પ્રપંચ આવી બાબતમાં મનાય છે. અફ્ગાનોપર તું રાજ્યજય મેળવી શકી નહી તો પછી તારે તેપરથી શિક્ષણીય થવું જોઇતું હતું કે જે દેશ તારા છત્ર નીચે છે તે બહુજ શાંત છે. પણ આ તને સુઝેજ નહી. હું તને સત્યજ કહું છું,—કેમકે સત્યથી શ્રેષ્ઠ ને લાભકરતા બીજું કંઇજ નથી, ને સત્ય વિનાનો પુરૂષ કે દેવ પણ શોભતો નથી; ને આજે તને જે કહું છું તે તારા પોતાના હિતને માટેજ કહું છું—કે એક વાર તું સુધરીને

જે પચીસ ક્રોડ પ્રજાની અધિષ્ટા દેવીપદને પામી છે તેની તું વિશેષ કાળજી રાખતી થા-બાકી આ ભૂમિ કોઇની થઇ નથી ને થવાની પણ નથી. હજારો ને લાખો રાજાઓ આ ભૂમિપર થઇ ગયા પણ તેનામાં તો કશો ફેરફાર થયો નથી તો તું કીસ ગણતીમાં છે. તેં અમીર શેરઅલ્લી સાથે મુલાકાત કીધી, * પણ તેનો લાભ શો લીધો? કશોએ નહી. એજ પ્રમાણે બીજી લડાઇથી તેં ફળ મેળવ્યું. દેશમાં જે સ્વસ્થતા રાંખવામાં આવી તેમાં થોડાં વરસ સુધી તો તેં ડાહાપણ વાપર્યું, પણ ધીમે ધીમે તારી રાજનીતિ દુઃખદાયી થઈ પડી તે એટલે સુધી કે ૧૮૫૨ ને ૧૮૮૦ એ બંનો સમકાલીન ગણાય છે-જો દીર્ઘદ્રષ્ટિથી જોવામાં આવે તો લોકોને, રાજ્યની પેદાસ વધારી, ઇંગ્લંડના રખડતા રઝળતાઓના નિર્વાહને માટે કરથી લુંદવામાં આવે છે. ઘણા કરો એટલા તો વધારી દીધા છે કે તેથી તોબા તોબા પોકારવી પડે છે, દેશી રાજાઓને ધમકાવી તાબેદાર કરવા, કારભારીઓને ધમકાવવા, તેમની સત્તાવચ્ચે હાથ ઘાલવો, સહજ કારણસર તેઓપર રોપ બજાવી દબાવતા રાખવા, પોતાની મરજી માફકના કારભારીઓ આપવા, તારા નોકરોએ તેનાથી પણ વધારે શ્રેષ્ટ પદવી ભોગવવી, જાગીરદાર તાલુકદારના હકો ઝુંટવવા તથા લાગાઓ નાંખવા, અને રાજાઓને માંકડા પેઠે નચાવવા, તથા તેમનો ન્યાય કરવો એથી સર્વે ત્રાસ પામેલા છે. એટલુંજ નહી, પણ તારા પોતાના સ્વાર્થસમયે તેમની વચ્ચે પડવું ને તેમની પ્રજા મર્ણ પામે ત્યારે કે તેઓ દુઃખના ડુંગરમાં દટાય અને તેઓ પોતાની પ્રજાપર અન્યાય ગુજારે ત્યારે બેધડક દાદ ન આપવી એ થોડી ફરિયાદ ને અસંતોષનું કારણ નથી. પ્રજાની કમાઇનો કર, વેશ્યા પાસથી લેવાતો કર. અનાજપર કર, દારૂ તાડીપર કર, નર્કના લીલામ એ વિગેરે અનેક પ્રકારે લેવાતા કર વિષે તો હું શું બોલું? તે માટે બોલવું એ પણ શરમાવે તેવું છે. તેં તારા કરની હદ સઘળેજ વધારી છે, ને હવે દેશી રાજાઓ તારૂં જોઇને મતિહીન થયા છે, છતાં તેં પેલા ગંડુનો† ન્યાય

* લોર્ડ મેયોના સમયમાં અંબાલા ખાતે એક મોટું દરબાર ૧૮૬૯ ના મારચની ૨૭ મીએ ભરાયું હતું, અમીર બ્રિટિશ રાજ્યનો મિત્ર રેહે તે માટે બાર લાખનું સાલીયાણું આપવું ઠરાવ્યું તથા ઘણી ભેટશોગાતો આપી હતી. હાલનાં અમીર અબદરરેહેમાનને પણ દર વરશે બાર લાખ આપવામાં આવે છે. જોકે બ્રિટિશોને તેનો જરાપણ વિશ્વાસ નથી. દોસ્તમહંમદ સાથ ૧૮૪૯માં કરાર થયા પછી પણ કોઇ દહાડો એકે બીજાનો વિશ્વાસ રાખ્યો નહોતો-એવી તો રાજનીતિ ને રાજ્યપંચ.

†મલ્હારરાવ ગાયકવાડનો ન્યાય કરવાને નિમિત્તે સરવોપરી સત્તા ચલાવી છે. એ જાતે એશિલો તેમ બળ વગરનો હતો. એવું ધારી એક નહી માની શકાય તેવું તોફાન કીધું. એ ન્યાય તો શરમ

કરવાનો ફારસ કીધો. પણ તે બાપડો રાજા નામનો, વિલાસી, શૃંગારમાંજ મઝા માનનાર અને સ્વસ્થતાએ કામ કરનાર તેને રખડાવ્યો અને પછીથી પદભ્રષ્ટ કરીને તારી પોતાની સજ્જડ હાક બેસાડી સઘળા દેશી રાજ્યોને જણાવ્યું કે હવે તપાસજો, અમારી સામાં કંઇપણ બોલવું યા કારણવિરૂદ્ધ કર્મ કરવું એ તમારૂં નસંતાન–ખડિયા ખડખડ કાઢનારૂં થશે. બાકી શું બીજા રાજાઓ એવા દોષને પાત્ર નોહતા? શું સઘળેજ વ્યવસ્થા ચાલતી હતી? સૌની પ્રજા સુખી હતી? રે તારી પોતાની પ્રજા ખરી સુખી હતી? પણ મલ્હારરાવ જાતે નામર્દ—લશ્કરી વ્યવસ્થા સારી નહી, રાજકુટુંબમાં સંપ નહી, આગલા રાજાનું કુટુંબ વિફર્યું છે, ને તેનો મોટો પ્રપંચ હશે, વળી બ્રિટિશ રાજાની સત્તા પ્રબળ છે તે સન્યાયી ને પ્રમાણીક છે માટે યોગ્ય ન્યાય કરશે, એમ ધારી માવડી, મુખો બની શરણે આવ્યો. પણ એજ પગલું ખંડેરાવપર ભર્યું હોત તે કયાંએ ફુરચી ફુરચી ઊડાવતે, જો કે તેના હાલ પણ ભુંડા થતે, પણ તને ઝંપીને બેસવા દેતે નહી. એક હલકા માણસના બોલવાને ટેકો આપી એક રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો ને તેમ કરતી વેળા વળી નવુંજ તૂત કાઢવું એ તારી તામ્રમુખી રાજનીતિ ધિઃકારવા યોગ્યજ કેહેવાય. તારી પ્રજા તે કયાં સુખી છે? તેઓનો બબડાટ તે કયાં કમ છે? પણ બિચાર બકરાંને રેહેંસી માર્યું ને પછી પાટવી કુંવરને બોલાવી સઘળા રાજાઓને મજરો કરવા બોલાવ્યા. સૌ બીધેલા તે આવ્યા, ભેટ સોગાદ કીધી, ને અમૂલ્ય માલ દઈને રાજકુંવરને વધાવ્યા. એ વફાદારીનો બદલો કેવે મળ્યો? રાણીજીને કૈસરિયા કરાવ્યા, ને ઇંગલંડની રાણી તે ભરતખંડની મહારાણી થઇ. તથાપિ વિશ્વાસ તો થોડોજ મુકવામાં આવ્યો હતો કે થોડાજ હક વધારવામાં આવ્યા હતા. નથી તેં તેના બદલામાં દેશી રાજસભા‡ સ્થાપિ કે નથી તેં દેશીઓની પ્રીતિ ખેંચવા માટે નવા મોટા માર્ગ ખુલ્લા કીધા. માત્ર **કૈયસરે-હિંદ** એ નામ ધારણ કીધું ને સિ-

---

ભરેલોજ સઘળે ગણાયો છે. મલ્હારરાવ ૧૮૮૩માં મદ્રાસમાં કેદખાના માંજ મરણ પામ્યો છે. જે અન્યાય થયે. તેનો કારી ઘા તેને ઘણો લાગ્યો હતો.

‡ શું કીધું છે કયસરે હિંદે? વ્યવસ્થાનીતિ તો તેવીને તેવીજ છે. દેશીઓને ગભરાવવાને "'આજે આ કાયદો ને કાલે બીજો દાયદો' એ ભણકારા દેશીઓના કાનને ભયંકર લાગે છે. કદીપણ દેશીઓને ધારા ને વ્યવસ્થા સમજવાનો સમય આપતા નથી," એમ એક અનુભવી અમલદાર કહે છે. લોર્ડ મેયોએ કહ્યું છે કે "હિંદુસ્થાનના એક છેડાથી બીજા છેડાસુધીમાં ઘણા કાબેલ માણસો છે, જેઓ પોતાના રાજકરતાને મદદ કરવાને ઘણા આતુર છે" પણ મદદ કોણે [illegible]વ ધારી? સર ડેવિડ વડબરને કેહે છે કે નેટીવહૌસ આફ કોમન્સ સ્થાપવો એ પણ જરૂરનું છો પણ કયસરે હિંદ થયા પછી પણ કંઈ થયું નથી.

કામાં કોતર્યું તે વિના લોકહકને શું લાભ થયો? શું તારી આ ખળતા હિંદના પ્રિયપુત્રો નહી સમજતા હોય? તેઓ તારી પક્કાઈને શઠતા નહી મનમાં વિચારતા હોય? ને તેમ સમજતા હોય તો તને નહી પજવશે? તેઓ ઉઠીને તને ખેદાનમેદાન નહી કરશે? શું તેઓ ચેતન્ય રહિત જડ છે? જંગલી છે? મૂર્ખ છે? અજ્ઞાની જેવા છે? નહીજ. તેઓ પણ માણસ તરીકે સઘળું સમજે છે, તેઓની નીતિ તેઓ સારી રીતે જાણે છે, તેઓમાં ઘણી સારી લાગણી છે; પણ જ્યાંસુધી વખત નહી આવે ત્યાંસુધી તેઓ દબાવી રાખવાને પણ વિરલા છે. તેઓ સહનશીલ, વિચારશીલ, મર્યાદશીલ, વીરશીલ, ધીરશીલ છે, કે જેવી શિલતા બીજી કોઇપણ પ્રજામાં નથી. નથી તે અમેરિકામાં, નથી તે આફ્રીકામાં કે નથી તે એશિયાના બીજા લોકોમાં. પણ તેઓ સમજે છે કે જ્યાંસુધી એનો સૂર્ય તેજસ્વી છે ત્યાંસુધી એની સામા કંઇપણ અવરોધ કરવો એ મિથ્યા છે, કાળની અવધી સુધી તે સૂર્ય વધશે, ખીલશે, ને અસ્ત પણ થશે, કાળ આવશે ત્યારે હમેશના જેવું નીમાસામ થશેજ! ને તેથી તેઓ નિરાંતે બેસી પોતાની તપોવૃત્તિને ઘુંટે છે. આર્યપણું શ્રેષ્ટ છે ને તે શ્રેષ્ટતા તેઓએ મુકી નથી. તેં તેઓનાપર તારાજ લાભને માટે ઘણા હુમલાઓ કીધા, બીજી એક મોટી જાત વહાબીઓ કે જેનાથી તારા કાવત્રાં ઘણાં મોટાં છે, તે જાતને દાબી દીધી, પણ જરાપણ નરસું લાગે તેવું કીધું નથી. ભુટાન જોડે લડાઈ કીધી, પણ તેઓ બોલ્યા નથી, તારા પ્રતિનિધિ*નું કમોતે મૃત્યુ થયું તે માટે શોકવસ્ત્ર સજ્યાં, હાહાકાર વર્તાવ્યો, ને માનસુકન માન્યા. તેં જે જે માંગ્યું તે આપ્યું. તારા મોટા ઢંઢેરામાં વચન આપ્યું હતું કે દેશીઓને વિદ્યાગુણ જોઇને મોટા ને સારા ઓહ્ના આપવામાં આવશે ને તે વચન તેં નહી પાળ્યું તો બોલ્યા સરખા નથી, આસમાની સુલતાની આફતો આવે છે તોપણ, અબોલા રેહે છે, ને કરડાકી થાય છે તોપણ, પક્ષપાત થાય છે તોપણ, અન્યાય થાય છે તોપણ, અધર્મ થાય છે તોપણ, નિર્દયતા બતાવવામાં આવે છે તોપણ કોઇનો મોટો ભુમાટો બહાર નીકળવા પામતો નથી, પણ તે કયાં વિવેકે વિચાર કીધો છે? લાખો હિંદના પુત્રો ભુખ્યાતરસ્યા રઝળે છે, પણ કોઈ તેપર લક્ષ આપતું નથી, જ્યારે તારા પુત્રો સુખાસનમાં બેસી મહાન વૈભવ ભોગવી લીલાલહેર કરે છે; જો કે પોતે કોઇપણ વાજબી નીતિ પાળતા નથી, પણ બીજા પાસે પળાવવા યત્ન કરે છે ને "હિતેચ્છા ને દયા"ના શબ્દોપર પાણી ફેરવે છે, ને ભુંડું ઇચ્છવામાં

---

*લાર્ડ મેયોનું મૃત્યું પો. બ્લેરમાં ૧૮૭૨ની ૮મી ફેબરવારીએ થયું હતું.

તત્પર રેહે છે. તો પણ ફરીથી તેમની મોટી છાપાની સ્વતંત્રતા સહજમાં છિનવી લઇ તેઓના હાથ નીચા નાખ્યા ને કાળા કરતાં ગોરા શ્રેષ્ટ–તેઓજ દેવતા–એમ ગણાવ્યું. મમત, ઇર્ષ્યા, તુચ્છકાર અને અવિનય એ તારા અમલદારોનો સદ્‌ગુણ સાધારણ વધી ગયો છે, ને એની હવે તો પરિસિમા થઇ છે. મને તો ભાસે છે કે તારી તરફ અપ્રીતિ હવે તો થવીજ જોઇએ. પાર્લામેંટમાં જે મોટી ધામધુમો થાય છે તે ખાલી મોતના વલખાં છે. ત્યાં માત્ર પ્રાચિન કાળનો મોટો નાટકજ થાય છે. * કોઇને પણ હિંદુસ્થાન માટે કાળજી નથી. લોકોની અવસ્થા કેવી છે તે જાણવાને થોડાજ આતૂર રેહે છે. માન ને પ્રસિદ્ધ થવાના લોભીઓ તેજ બહાર પડે છે, ને થોડાકે માત્ર સત્ય ને પ્રીતિથી કામ કરે છે; પણ તેમાંથી કોઇ પણ વેળાએ લાભ થયો ને **હિંદના** પુત્રોનું રૂડુંજ થયું હોય એવો એક પણ દાખલો હોય તો, હે માનદ મને બતાવ? કાર્ય તથા અકાર્ય નિશ્ચય થાય છે, પણ કોઇપણ રીતે વ્યવસ્થા થતી નથી. હજારો લોકો હકોને માટે આર્જવ કરે છે, વિનવે છે, પ્રાર્થના કરે છે, રે કેહેવા દે કે યાચના કરે છે, પણ તારા કાન ખુલતાં નથી. ઘણા થોડાનેજ, હે યશસ્વી વીરનારી, એ પ્રસાદ આપ્યો છે. પ્રજાપ્રતિનિધિસમાજ સ્થાપવાને અનેક મોટા પુરૂષે તને જણાવ્યું હતું કે 'તેઓને જ્યારે આપણે મોટામોટા હકો ને સારા સારા સુધારાની વાતો જણાવીયે તો તે હકો તેઓને આપવા ,જોઇયે,' પણ હજી સુધી તેમાંનુ તેં કંઈ કીધું નથી. નથી તેં કોઇ રીતના, તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ધારા કીધા, નથી રોજગાર માટે સગવડ કરી આપી, કે જે રોજગાર માટે લોકો રોજની બુમ મારી રહ્યા છે, નથી તેં સારા હકો, કે જે હકો રૂશિયા જેવું જંગલી રાજ્ય તરકોમાન લોકોને આપવે ઉદાર નિવડયું છે, † નથી તેં કરભાર ઓછો કરીને લોકોને નિશ્ચિંત કીધા; હવે લોકોની પ્રીતિ તારી તરફ કેમ ઉલટે? તને કેમ મહાપ્રતાપી ગણીને આદરસત્કાર કરે, રોજ રોજ તારા ગુણ શી રીતે ગાય? જો કે પેહેલેથી તેઓનું નખોદ વાળતી આવી છે ને હજી સુધી તો તેં તે રોજગાર બંધ કીધો નથી તથાપિ હજી તારૂં સારૂં નસીબ છે કે લોકોમાં અસંતોષની ચીડ પેઠી છે, પણ આણમાંથી ખસવાનો ઉભરો આવ્યો નથી. બાકી આજકાલમાં તને જોવા જેવું બતાવતે! હજી અસંતોષ પૂર્ણ વ્યાપ્યો નથી, ને તેટલામાં તેના ઉપાય થાય તેવું છે,

---

* જાન બ્રાઇટનું ૧૮૭૬ નું ભાષણ "ધી ટાઇમ્સ" માં વાંચવું.

† રૂશિયાએ તરકોમાન લોકોને માત્ર ગવરનર સિવાયના સઘળા હોદ્દા આપ્યા છે. પણ હિંદુસ્થાનમાં સઘળાં મોટા હોદ્દા પરદેશીના હાથમાં છે.

માટે તારી ઇચ્છા હવે કેમ વર્તવાની છે તે મને જણાવ. ઉપાય હજી હાથમાં છે, કેમકે **હિંદનો** અસંતોષ હજી જીભનો છે, ને જ્યાં સુધી ઢુંટીનો થયો નથી ત્યાંસુધી સઘળા ઉપાયો આબાદ લાગશે, પણ અંતઃકરણમાં પ્રેતરૂપી શત્રૂ પેઠો કે તારૂં.ધાર્યું કંઇજ થવાનું નથી, પછી તું ભલી ભલી ફોજ લાવશે તો તે પણ નિકંદન થઈ જશે. આ **હિંદનો** પ્રતાપ તારે ઓછો નહી જાણવો. તે આજે દયામણી ને રાંકડી દેખાય છે, તેના શરીરપર ફાંટાંતુટાં વસ્ત્રો છે, તેનો મુગટ ખસેલો છે, પણ તે કાંતિએ ચંદ્ર, વેગે વાયુ, સ્થૈર્યે કરી મેરૂ, ક્ષમાએ કરી પૃથ્વી, તેજે કરી સૂર્ય, તેમ લક્ષ્મીએ કરી કુબેર, શૌર્યે કરી ઇંદ્ર, ને બળે કરી વિષ્ણુ સરખી છે, ને સમયે તેથી પણ શ્રેષ્ટતા દર્શાવે તેવી છે, તે રોપમાં આવશે ત્યારે તારો ઘુંદાપાક કરી નાંખશે, કે જેથી તું દુનિયામાં કોઈપણ કરતાં અધમ હાલતમાં આવી શકશે. જો કે સ્પેન, પોર્ટુગાલ ને ઇટલી ગ્રીસ તો ગણત્રીમાં પણ રહ્યાં છે પણ તારી તો ગણત્રી પણ રેહેવાની નથી. તારે જો તારૂં ખરેખરૂં કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવું હોય, ફલાર્થિવૃક્ષોને વિફળ થતાં અટકાવવાં હોય ને તારી પોતાની શ્રેષ્ટતા જાળવવી હોય, શુદ્ધ ન્યાયે પ્રીતિ સંપાદન કરવા ઇચ્છતી હોય, બગડતી બાજી સંભાળવી હોય ને સમારવી હોય, બ્રિટિશ પ્રજાનું સુખ કાયમ રાખવા ઇચ્છતી હોય ને તેં એમ કહ્યું હતું કે "પ્રજાની ચઢતી કળાએ અમારૂં બળ, તેને સંતોષે અમારૂં નિર્ભયપણું ને તેની કૃતજ્ઞતાએ અમારો ઉત્તમ હક રેહેશે! અને અમારા લોકના કલ્યાણને માટે આ અમારી ઇચ્છાઓ પાર પાડવાને તે સર્વ શક્તિવાન પ્રભુ અમને ને અમારા હાથ નીચેના સત્તાધારીઓને શક્તિ આપો;" એ વચન સત્ય કરવા ઇચ્છતી હોય, ઇંગ્લંડ–તેને પુરાણું કાર્થેજ બનાવવા ઇચ્છતી નહી હોય, તેમ ભરતખંડને સ્પેન બનાવવા નહી ચાહતી હોય તો તુ એવું કરવાની કબુલાત આપ કે જેથી તારી ને **હિંદ** વચ્ચે જે મોટો અણરાગ બંધાયો છે, જે કલહના મોટા બીજ રોપાયાં છે, જેથી દેશમાં એક બીજાની આંખે આંખ મળતાં વેરના ઉભરા બહાર આવે છે તે બંધ પડે, દેશીઓ સર્વ રીતે શિતળ થાય ને તારા અધિરાજોને માન આપે, તને પુષ્પથી ભરી નાખે, તારોજ ઘોષ ચોખંડ પૃથ્વીમાં ગાજી રેહે, ને "જે જે"નો મોટો પોકાર પડી રેહે તેવી યોજના યોજું. સ્મરણમાં રાખજે આ બધું સાંભળતાં પેહેલાં કે ઘોળાઘોળ કરવા કરતાં એક નિશ્ચયથી વર્તવામાં બહુ મોટું ડહાપણ મનાયું છે માટે કંઇ પણ નિશ્ચય કરી આગ્રહ ધર્યા પેહેલા તેના અંતના પરિણામ જોવાં. વળી આ પણ સ્મરણમાં રાખજે

કે "ભરતખંડની પ્રજાનું કલ્યાણ, સુખ ને વૈભવ તેજ ઈંગ્લંડની પ્રજાનું કલ્યાણ સુખ ને વૈભવ છે. અંગ્રેજોનું ધનલુબ્ધપણું, અવિનય, પશુતુલ્યગણના, એ ભરતખંડ પ્રત્યે થાય તો તે ઇંગ્લંડનું ક્ષુધાપીડિત ને દુ:ખશોકનું કારણ છે."* વળી આટલું પણ સ્મરણમાં ધરજે કે વખત એવો પણ આવશે, એ મદાભિમાની **બ્રિટાનિયા,** કે તેં દુરાગ્રહ ધર્યો તો હું સર્વ રીતે **હિંદને** સાનુકૂળ થઈ તેને મોટો વૈભવ અપાવીશ, કેમકે એનું દુ:ખ મને બહુ સાલે છે, ને મેં કદી પણ આ પાંચ હજાર વર્ષમાં એની રક્ષા કીધી નથી; અને છેલ્લું યાદ રાખજે આટલુંજ કે, યુદ્ધકુશળતા દર્શાવવી—રાજ્યલોભે મહાન રાજ્યને ઉંધું વાળવા મથવું—તેવા મથનાર રાજ્યો કદી પણ સારી સ્થિતિમાં આવ્યાં નથી; અતિ ડહાપણ વાપરતાં અતિ ઘણું ખરડાવું ન પડે એ મારી છેલ્લી મોટી સાવધ કુશળ સૂચના છે."

ડંડાપણાથી **સ્વતંત્રતા** દેવી, બહુજ ગંભીર ને પ્રૌઢ ચેહેરેથી જોતી, પોતાનો પ્રક્ડ વાવટો ઉરાડતી મોહ પમાડે તેવી રીતે હાલન માલન ને લટાછટા બતાવતી કુદવા મંડી પડી. **બ્રિટાનિયા** સ્તબ્ધ થઈને દિગ્મૂઢ બની ગઇ હતી, તેનાથી કંઈ પણ બોલવાની હિંમત ચાલી નહી. જે મોટો લાંબો ઈતિહાસ કહ્યો તે એવો વજ્ર બાણ જેવો એની છાતીમાં ઘર કરી રહ્યો કે જાણે તેની દશે ઈંદ્રિઓ મરણ પામી નહી હોય ને માત્ર ચૈતન વગરનું સ્થુળ નહી ઉભું હોય તેવી પ્રેતસમ જડ વૃતિએ ઉભી રહેલી જણાઇ. **હિંદના** મનમાં આ સત્યભાષિણીદેવીના અમૂલ્ય ઇતિહાસ કથનથી બહૂ બહૂ વિચાર થયા, ને વિચાર્યું કે જે આટલો બધો ઇતિહાસ જાણે છે, કે જે જાણવાની મને પણ તક મળી નથી, તે કેટલી પ્રબળ હશે. અને જેણે આ **બ્રિટાનિયાને** ક્ષણમાં માંખણ જેવી બનાવી દીધી તે કોણ જાણે કેવી શકિત ધરાવતી હશે.

બહુ વખત વિતિ ગયો, ને **બ્રિટાનિયાની** બોલવાની હિંમત ચાલી નહી, તેને સુઝયું નહી કે મારે કયો માર્ગ લેવો, પણ હજી એના મનમાંથી, મદ દૂર થયો નોહતો તેથી, અથવા તો **સ્વતંત્રતા** વધુ શું કહે છે તે જાણવાની ઈચ્છાથી પ્રશ્નકર્તા રૂપે તે બોલી:-

"દેવી, તારા કેહેવાથી મેં ઘણું જાણ્યું છે, તેં ખરી દલીલો બતાવી છે, પણ આ રાંકડી **હિંદને** તું આશ્રય ન આપે તો એનામાં કંઈ શકિત છે ખરી? અને એને સહાય થવાનું તને શું કારણ પડયું છે? અમારો કલહ અમે બંને સારી રીતે સમજી શકત નહી?"

---

*British India, Its races and its History. Vol. 2. Page 372.

"નહીજ ! જો તેમ હોત તો આટલો કાળ વિતત ? કદી નહી ?" તુચ્છકારથી **સ્વતંત્રતાએ** ઉત્તર દીધો. "જો તમે બંને સમજી શકો એવી સ્થિતિમાં હોત તો હું આવત નહી, હિંદ રડત નહી, ને તને બોલવાનું કારણ પણ મળત નહી, ને તેથીજ મારાજ નસીબમાં આ વિગ્રહનો નિકાલ કરવો સર્જીત છે તો તે મારે કરવો. હું શું કરત ? મૂર્ખનાદાન ! હજી જાણતી નથી, તને ગડદાપેચ કરી છુંદી નાખત, એવી કે કદી ઉઠવા પણ શકિતમાન થાત કે નહી તે હું કહી શકતી નથી. હિંદ શું કરી શકે એ તો પુછજ નહી. એણે જેટલું કીધું છે તેટલું કોઇ પણ કરનાર નથી. એમ પુછ કે એ શું નહી કરી શકે ? તારી જાણ માટે ત્રણ મોટા ઈતિહાસના દાખલા તને ટુંકામાં કહું છું, કેમકે હજી તો મારે ઘણુ કહેવાનું છે. ઘણા નમ્ર પ્રેમવચન બોલવે તું ચપળ છે, પણ તારામાં લોહાનો આત્મા છે તેથી જે ખરી લાગણીની વાત છે તે સમજાતી નથી. તો હવે તને ઠેકાણે લાવવી જોઇયે. ઘણા કાળ સૂધી દેવતાઓએ તારો પક્ષ ખેંચ્યો છે, પણ તેઓને હવે માલમ પડયું છે કે તું કોઇની થઈનથી; માટે હવે મને વધારે ખીજવ નહી ને વધારે બોલીને તારૂં વજન ગુમાવ નહી. મેં નિશ્ચય કીધો છે કે તારો ને એનો છૂટકારો કરવો, ને તારે માટે મને જે માન છે તે રેહે તેવા વિચાર કાયમ રેહેવા દેવા. તેં જેમ સત્તા ને ઐશ્વર્ય વધારવાનો લોભ કરી સારી દુનિયામાં ધૂમાધૂમ કરી મુકી તેનાથી એ વધારે દોડ ને ધામધૂમ પૂર્વાપર હિંદના મોટા યશસ્વિ તનુજો કરતા હતા– જો કે મોટા યોદ્ધાના શૌર્ય પરાક્રમ તારામાં હજુએ નથી–અથવા કવચિત જણાય છે, ને એનામાં તો નિરંતરજ તેવો અગ્નિ પ્રદિપ્ત રેહેતો હતો. સહસ્ત્રાર્જુન રાવણ ને કંસ દૂર્યોધન મોટા સમર્થ પુરૂપ જણાયા છે. પોતાની પ્રજાને પિડવામાં, સૌ રૈયતને રંજાડવામાં, ચો તરફ પોતાનો ગૌરવપ્રતાપ દર્શાવવામાં, મદોન્મત નિરંકુશિત રહી બીજાઓને કનડવામાં, વૈભવ માટે યથેચ્છ પ્રમાદ બતાવવામાં, ઉદ્ધતાઇ ખટપટ ને નાદાની કરવામાં, જાલમ કરો મૂકવામાં, સુંદર ને અતિ કોમળ સ્ત્રીઓને પોતાના જનાનામાં લાવી રાખવામાં, ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલનપણામાં ખામી બતાવવામાં, દેશની કીર્ત્તિને હાની પોહોંચાડવામાં, નીતિ, અનીતિ, લાભહાનિ, સારાસારનો વિચાર કરવામાં, રૂષી ને મૂની જે માત્ર પોતાના તપોબળને અધિન રેહેતા તેની પાસથી કર લેવામાં, અને સર્વ રીતે રાજય મૂર્ખાઈ બતાવવામાં જે યુક્તિ પ્રયુક્તિ વાપરી હતી તે દુ:ખ ઘણા લાંબા કાળસૂધી લોકોએ સહન કીધું.

એ સર્વ રાજાઓ-તામસીવૃતીવાળાઓએ જાણ્યું કે હવે આપણી સામા થનાર આ પૃથ્વીપરતો કોઇ માયનો પૂત નથી, તેઓએ પોતાનું ધાર્યું પાર ઉતાર્યું, જે કરે તેમાં કોઇ પુછનાર ન હતું. પણ સૌની અવધી હોય છે. કાળ પોતાના પંઝામાંથી કોઇને મુકતો નથી, તે જ્યારે વખત આવે છે ત્યારેં સૌના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે. સહસ્રાર્જુને મદમાં આવી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીપર કુદૃષ્ટિ કીધી ને બ્રાહ્મણધન હરી લીધું તો ફર્સુરામને હાથે તેનો અંત આવ્યો. રાવણે બ્રાહ્મણો પાસથી કર માંગ્યો,* પણ તે શું આપે? તેઓ પાસે વનફૂળ ને વનવાસ શિવાય શી સંપત્તિ હોય? પણ ગર્વિષ્ટ રાવણને તો કંઇ પણ જોઇતું હતું તેથી તેઓએ પોતાની તર્જનીમાંથી રક્ત કાઢી ઘડો ભરી આપ્યો ને પછી તેનાથી તેનો ક્ષય આવ્યો, ઇંદ્ર જે રાવણનો દાસાનુદાસ તે તેની પડતીનો સમય આવ્યો જાણી પોતાના સારથી સાથે રથ મોકલી રામને આશ્રય આપ્યો. કંસ પણ તેવોજ પ્રમાદી હતો ને દૂર્યોધનના મદ ને જૂલમમાં કંઇ ન્યૂનતા નોહતી, તેની સામા મોટમોટા રાજાઓ પણ થયા. એ સૌપરથી એવું માલમ પડે છે કે આર્ય પ્રજા માત્ર સહિષ્ટ ને નીતિબળપર રેહેનારી છે. પશ્ચિમવાસીઓ પોતાનું બળ હંમેશ ઘૂમવામાં ને મથન કરવામાં વાપરે છે, પણ આર્ય પુરૂષો તેમ કરતા નથી. એ તો સમય આવે ત્યારે માલમ પડશે, પણ અર્વાચિન ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત મોં આગળ છે. ઔરંગજેબે હિંદુઓને વટલાવી સૌની સુનત કરાવવાનો વિચાર કીધો હતો ત્યારે એકલો શિવાજી† નિકળી આવ્યો, જ્યારે તેની આશા કોઇનેજ હતી નહી. તેમજ તારા સંબંધમાં પણ જાણ, હમણા તો તને સઘળા સાતમે આસમાને ચઢાવી તારા તાબેદાર બન્યા છે, પણ જયારે તારૂં પરિપૂર્ણ આવખું આવી રેહેશે ત્યારે એજ તારી પ્રસંશા કરનારાઓ તારી સામા થશે. જયમુગટ પેહેરી કોડથી ઘેલાં કાડવાનો હમણા તને સમય છે. અને તારો ફુલકણો સ્વભાવ જાણી તને વખાણી મોહ પમાડે છે; પણ સ્તુતિપાઠકો એ મુગટને ઉડાડી દેવામાં સમય આવે ત્યારે ચૂકશે નહી. આ મોહના

---

* આ બાબત રામાયણમાં પ્રસિધ્ધ છે, રાવણે સર્વપાસથી કર લીધો; ને મદમાં આવેલો તેણે બ્રાહ્મણો પાસથી કર લેવો ઇચ્છયો. બ્રાહ્મણોએ પોતાની તર્જની આંગળીમાંથી રકત કાઢી, રાવણના અનુચરને તે લોહીનો ભરેલો ઘડો આપ્યો, ત્યારે રાવણ ચમકયો, કે એ મહાનર્થ કારણરૂપ થઇ પડશે, ને તેથી અનુચરને કહ્યું કે એને કોઇ સ્થળે દાટી દે, કેમકે એ મોટા નાશનું કારણ છે. પુરાણમાં એમ જણાવ્યું કે તે દાટવામાં આવેલા ઘડામાંથી જાનકીની ઉત્પત્તિ થઇ ને તેણેજ રાવણના કુળનું નિકંદન કરાવ્યું.

† શિવાજી અને ગુરૂગોવિંદ પણ મુસલમાનો સામો ઉઠયો હતો. સિખરાજની સ્થાપના કરનાર એજ મૂળ પુરૂષ હતો.

તેજમાં તું રહીને નિર્ભયપણે એમ માની બેસે છે કે મારે હવે કોઈ શત્રુ નથી, પણ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે આ સર્વ વિપરીત જણાશે. અમેરીકાનો દાખલો તારા મોં આગળ તાજો છે તે છતાં તું હજી પણ ભુલાવો ખાય અને તારૂં રાજ્ય સ્વચ્છ સ્વતંત્ર તેજસ્વી કરવાને બદલે તેમાં ગંદાપણું રાખે છે એથી તારી મૂર્ખાઇ બીજી શી ? એનાથી વધારે નઠોરતા કયી ? કોણ એને સાવધનીતિ કહેશે ? જલસાએ કેસરિયાં કીધાં, અને તારી સમક્ષ ઘણા દેશી રાજાઓએ મજરો કીધો તેથી તું એમ માને છે કે તેં નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવ્યું છે ? એજ તારા વિચાર તારા જયચંદ્રને કલંકયુક્ત કરે છે, ને એજ તારી નીતિથી તારા રાજ્યનો અંત આવશે. દેશી રાજાઓને પક્ષે કરવામાં તારે હજી ઘણું કરવાનું છે, જેમાંનું લેશ કરવાનો વિચાર પણ તને થતો નથી, એ જોઇને તારી દીર્ઘદૃષ્ટિને માટે ઘણું હલકું મત ઉત્પન્ન થાય છે. હું હિન્દને આશ્રય નહીં આપું તોપણ એ તો કયારે પણ બહાર પડશે–પછી તે મોડી કે વેહેલી–પણ એ સખણી બેસવાની નથી, તેવી એને ટેવજ નથી. અને મને આ કલહની વચે પડવાનું મુખ્ય કારણ તો એજ કે જ્યારે તું પ્રથમ આ દેશમાં આવી ત્યારે યવનોથી હિંદની છાતી રૂંધાતી હતી, એનો શ્વાસ ઘુંટાતો હતો. મેં ધાર્યું કે તું જઇને એને સાવધ કરી, કોઇ મોટી સાવધનીતિને અનુસરીને એનો છુટકો કરી મને આપોઆપ બોલાવી સત્કાર કરશે. પણ તેં જેમ અમેરિકામાં કીધું તેમ અહિંયા કરવા આવી. 'અમ બડે ભાઈ અમ બડે' તેમ પોતાનાજ ગુણગાન કરવા માંડયા. અમેરિકાએ મને ખાનગીમાં પ્રથમ જણાવ્યું કે મદદ આપશે ? તે મેં હા ભણીને તારી બુદ્ધિ ખસી ગઈ; * જૂલમ કરવા માંડયો, કરો મુકવા માંડયા, સત્તા

* જયોર્જ ધી થર્ડના સમયમાં અમેરિકા સ્વતંત્ર થયું. ઈંગ્લંડના ધર્મસંબંધી દુઃખથી દુણાયલ, લોકો ત્યાં જઇને રહ્યા હતા, ઈંગ્લંડની પાર્લામેંટ માત્ર ત્યાં ગવરનરો મોકલાતી હતી. પણ પછાડીથી સઘળી સત્તા હાથમાં લેવા માંગી, ને વિશેષસત્તા લેવાનો મમત ધર્યો. કર મુકવાની વાતપાર્લામેંટે કીધી પણ આ સ્વતંત્રતા ઇચ્છતા લોકોને તે વાત ગમી નહી. ઈંગ્લંડે છેલ્લું માંગ્યું કે માત્ર ચાહપર કર લેવો, તે પણ એ લોકોએ ના કબુલત કીધું. અમેરિકાવાળાઓએ જેવા ચાહના વાહાણ બંદરમાં આવ્યાં કે ચાહ દરિયામાં ઝોકાવી દીધી (બોસ્ટનવાળાઓએ). ઈંગ્લંડે આ ઉન્મત્તાઇ સાંખી નહીં ને તેઓની ધારાસભા કાઢી નાંખવા ઠરાવ્યું. અમેરિકાના તેર સ્વસ્થાનવાસીઓએ પ્રોટેસ્ટ કીધો, પણ ઈંગ્લંડે તે માન્ય રાખ્યો નહી. ૧૭૭૫માં લડાઇ શરૂ થઇ. નવાં નવાં લશ્કરો અમેરિકનોએ ઉભાં કીધાં ને ઘણી લડાઈઓ અમેરિકનો લડયા. વાશિંગટન મહાપુરૂષ અમેરિકનોને મળ્યો ને ૧૭૭૬ ના માર્ચમાં મોટી જીત મેળવી. યોર્કટોનમાં છેલ્લી સેહે પોહોચાડી વાશિંગટને મોટો જય મેલવ્યો ને એ દેશ તદન સ્વતંત્ર થયો. ૧૭૮૨ માં લડાઇ બંધ પડીને ઈંગ્લંડે પોતાનું પોત ગુમાવ્યું. ઈંગ્લંડને સમજાવવા અમેરિકનોએ કશીપણ કસર રાખી નોહોતી. આજકાલ દુનિયામાં સર્વ રાજ્યોમાં યૂનૈટેડસ્ટેટસનું શાંતિ-રાજ્ય સર્વોપરી દિવ્ય દીપે છે.

† ઈંગ્લંડના ઘણા અભય વચનો ઈંડિયાને આપેલા છે, પણ ઘણા ખરાં હવામાં ઉડી ગયા છે. પાર્લામેંટમાં બેસવાનો હક ન મળે તો ખેર, પણ સિવિલ સરવીસમાં દાખલ કરવાના, ધારાઓ પ્રજા અનુકૂળ ઘડવાના, ન્યાય યથાર્થ કરવાના, વચનો થોડાંજ પળ્યાં છે.

છીનવી લેવા માંડી, રાજસત્તા સ્થાપવા ચાહી અને છૂટાપણાને નામે બિંડુ વાળ્યું; પછી તેઓથી કેમ ખામોશ થાય? સૌ ઉઠયા ને સર્વોપરી રાજના મોટા શ્રીમંત કર્તાહર્તા સત્તાધિકારીઓને ભગાડી લજ્જિત કીધા: ત્યાર પછી ત્યાં તું સખણી બેઠી. પણ હિંદુસ્થાનના લોકોની પ્રકૃતિ જૂદી હોવાથી તેઓ મનમાં ને મનમાં કુંજરાયા કરે છે ને તને ધિઃકારે છે, પણ મોંડે બોલવાની હિંમત કરતા નથી; ત્યારે મારો ધર્મ છે કે એને સહાય થવું. તેથી હું આવી છું ને મારો હેતુ પાર પાડયા વિના જવાની નથી. જો તું માનશે તો તને કીર્તિમંત કરીશ, નહી તો દંડ કરવામાં બેધડક એવી તો નીતિ વાપરીશ કે તું તારૂં સઘળું ભુલી જશે. હિન્દને ઘણી વેળાએ તેં ટમટમાવી છે, ને ઘણી વેળાએ તેં ભમાવી છેતરી છે, તેમ આ વેળાએ હું એને છેતરવાં દઇશ નહી. પણ આટલું તું યાદ રાખજે કે હું તને હમણા માત્ર સલાહજ આપવા આવી છું તારી શત્રૂ તરીકે નહી પણ સખી તરીકે આવી છું, જેટલું મને હિન્દ માટે લાગે છે તેટલુંજ તારે માટે પણ લાગે છે—તેં આ દેશને સ્વસ્થતા આપી શાંતિ સ્થાપી છે, કેટલીક બાબતમાં લોકોને આગળ પડતા કીધા છે તેનો બદલો તને મળે નહી ત્યાંસુધી તું એનાથી દૂર થાય તે જોવાને હું ચાહતી નથી, ને હિન્દ ઘણી બળિયલ છે છતાં—તે આ તારા હાથમાંથી વરતુ જાય તે લઇને પણ આનંદ પામશે નહીં. હજી તું રાજકાજમાં નિપુણ તાહ ચતુર છે, ને ભેદપ્રપંચ આબાદ રમે છે, પણ તે પ્રપંચો હજુ છેકજ હીણા નિકળ્યા નથી, ને તેટલા સૂધી તને સમાલવી એવો મારો કલ્યાણકારી હેતુ તારા પ્રતિ છે એમ મોહિત થઇ તને જણાવું છું"

"ઠીક" તારે તારો મુખ્ય હેતુ તો એજ કેની કે મારી સર્વ સત્તા છિનવી લઈ મને નિરાધાર કરવી;" **બ્રિટાનિયા** દુઃખ ખૂબ લાગ્યું હોય તે વી વાણીથી બોલી. "પણ ઓ સખી **સ્વતંત્રતા**! તું મને યાદ રાખજે કે જેને માટે તું બારીસ્ટરની પદવી લઈ આવી છે, તે એવી નથી કે કોઇ પણ દિવસે તારો શ્રમ સાર્થક કરે. મારા હાથમાંથી સત્તા લેવા પછી એનાં હાથમાં તો હમણા સત્તા રેહેવાની નથી; કોઇ બીજોજ એને ભોગવનારો થશે; એનો રાજ્યસત્તા માટેનો ચડસ ઘણો ભુંડો છે."

"તું કેહે છે તેમાં ખોટું થોડુંજ છે," **સ્વતંત્રતાએ** ખુલાસો કીધો. "મેં એમ નથી કહ્યું કે તારી સત્તાનો અનાદર કરવો કે છિનવી લેવી. મારો હેતુ એવો હતો નહી ને હમણા થયો પણ નથી. મારો હેતુ એટલોજ છે કે તારી રાજરચનામાં સુધારો કરી તારા પ્રતિ જે અપ્રીતિ હિંદની થઇ

છે, તેના સહાય દેશહિતની થઇ છે, તેના પૂત્રો તને કરડવા ધાય છે, તારા પૂત્રો એના પૂત્રને ધિઃકારે છે તે બધામાંનો વસવસો વૈરભાવ, અપ્રીતિ, અસંતોષ, કડવાસ એ દૂર કરવો ને સૌ ઠેકાણે શાંતિ પાથરવી. હવે શું તારો હેતુ સૂધારો કરી શાંતિથી રાજ્ય ચલાવવાનો નથી? સ્થિતિ પસંગ જાણ્યા છતાં, લોકોની અરૂચીના જ્ઞાન છતાં, વૃત્તિ ફેરવાઇ છે તે તને માલમ છે તે છતાં પણ તેં શું એવોજ નિમ લીધો છે કે દુરાગ્રહથી હઠીલી થઇ કરડાપણું બતાવવું ને નિરંકુશિત જાલમ સત્તા-ઔરંગજેબ અને ન્યાંગુએ * વાપરેલી તેવી સતા વાપરવી? શું તારોજ કક્કો ખરો એવો મમત તું ધરે છે? કાઢજે કાંદો ત્યારે તેમાંથી?" એ છેલ્લું વાક્ય તેણે અતિ રોષમાં કહ્યું ને **બ્રિટાનિયાને** તે ઘણું વસમું લાગ્યું.

"નહી, નહી, મેં કદી તારા સામા મમત ધર્યો નથી ને ધરવાને ચાહતી પણ નથી;" બિહતાં બિહતાં **બ્રિટાનિયાએ** ઉત્તર દીધો. "હે રૂડા ભાગ્યવાળી, હે સુંદર મુગટયુક્ત મસ્તકવાળી ઇંદ્રથી પણ વિશેષ તેજસ્વી, હું તારા ક્રોધને પાત્ર નથી, આ તારો ક્રોધ અયોગ્ય છે માટે ચંદ્ર પેઠે શાંત થા, ને મને ભયરહિત કર, કે જેથી તારી ઇચ્છાને હું અનુકૂળ થાઉં.અને સુખરૂપ હિંદપર રાજ્ય ચલાવું."

આ વાક્યથી ને **બ્રિટાનિયાની** નમ્ર વાણીથી **સ્વતંત્રતાને** હાસ્ય પ્રાપ્ત થયું ને તેણે સ્મિતહાસ્યથી નિર્મળ આંખે તેના ભણી દૃષ્ટિ કીધી. આ વેળાએ **સ્વતંત્રતા** દેવીના શરિરમાંથી મદ ઝરવા લાગ્યો, ને પોતાના સર્વથી શ્રેષ્ટ પરાક્રમથી તે પુલકણી બની.

"જો તું શાંત થઇ છે તો સાંભળ;" **બ્રિટાનિયાએ** ફરીથી કહ્યું: "મારી સર્વોત્તમ ઇચ્છા એજ છે કે મારી સખીનું, મને જેની સહાય છે અતિપ્રિય તેવી હિંદનું, જે પ્રમાણે હિત થાય તેવું હિત કરવાને હું તત્પર છું, ને તેનું હિત શું છે તે તું મને જણાવ. એનું કલ્યાણ થાય ને મારૂં માન સર્વ રીતે રહે તેવી તારી સઘળી યોજનાને હું માન આપીશ. જેથી મારૂં ને એનું પ્રિય થાય તેવું કરવામાં હું તારાપર સઘળાં પ્રકારનો વિશ્વાસ મુકું છું. મારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે કે, 'હિંદુસ્થાનમાં જે પ્રકારે યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય, લોકોને સઘળા સારા હકો મળે, ન્યાય ને દયા વાસો કરીને રેહે, સર્વ પ્રકારે યુરોપિયન ને આર્ય એક થાય, દેશના રા-

---

* ચાઇનીશ તારતરીનો ચીનનો મોકલેલો ગવરનર. એણે ઘણી સ્વૈચ્છિક શક્તિએ કારભાર કીધો ને લોકોને ત્રાહે પોકરાવી, જેથી ઘણા બંડો થયાં હતાં. (ઇ.. સ. ૧૩ માં સૈકામાં).

જકાજમાં સામાન્ય રીતે સૈ ભાગ લે, મને હર્ષથી વધાવે અને એ પોતે હર્ષથી રાચે,' તેવા સર્વ ઉપાયો લેવાને હું તત્પર છું. તારી મારા પ્રતિ કાળજી છે તો મને કેહેશે કે તું કેવા પ્રકારે નવી વ્યવસ્થા કરવા માંગે છે!"

"ભલું કીધું **બ્રિટાનિયા**, મોટા ભાગ્યવાળી સુપુત્રી, તેં ડહાપણ પકડયું છે અને તેં તારી સર્વેથી મોટી આબરૂનું સંરક્ષણ પણ કીધું છે. જો આજે તેં મારી સામા કંઈ પણ હુલ્લડાઇથી ટંટે કીધી હોત તો મેં નિશ્ચય કીધો હતો કે તને છુંદી નાખવી. હમણા હિંદમાં જોર આવ્યું છે, ને તારાં પેલા હીણા, રક્ત રેડવામાં આસક્ત, અભિમાની, પ્રપંચી, ક્રૂર કર્મી અને અપજશિયા હાકેમના * રાજ્યમાં સર્વ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઈ ચુકી છે, ને તેવા સમયમાં દુણાયલા લોકો મારી ઇચ્છાને સાનકૂળ થાત નહી તોપણ હું મદ ઉત્પન્ન કરી, છાકટા ને મદવાળા બનાવત, ને પછી પેલા જાલમ, તારા સદાના શત્રુ રૂશિયાને આ બાજુએ ધસડી લાવત. તે આવતે કે સૈ કંટાળેલા તને પેહેલાંતો ફુલાવત, પણ પછી જેવી તુ અફગાન સરહદપર ગઇ કે તેઓ પોતપોતાનું સમાલવા પડત, ને ઇંગ્લંડથી કુમક આવી પહોચતાં સુધીમાં તો એવો ફેરફાર થઈ જાત કે જેમ એક બે નાદાનોની ઉશ્કેરણીથી યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ સ્વતંત્ર † થયું હતું તેમ આ **હિન્દ** પણ સ્વતંત્ર થઇ મને પૂજત. પછી એના હાલહવાલ થાત કે "બાણુ" ‡ પેઠે કાપાકાપી થાત તેમાં મને થોડીજ લેવાદેવા હતી; એ એનું પછાડીનું ભોગવી લેત, પણ હાલ તારો તો ખોડો કાઢત. પણ જો તું મને તારી સઘળી સત્તા મારા સ્વાધિનમાં આપે છે તો હવે તારે યાદ રાખવું કે તારી આબરૂનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરી તને જય અપાવીશ. મારે જે શર્ણે આવે છે તેને મેં કદી છેહ દીધો

---

* લોર્ડ લીટન—આ કોનઝરવેટીવ વૈસરાયના કાળમાં ઘણાં અપજસિયાં કામો થયા છે. લોકહકસત્તા છિનવી લેવામાં, દેશીઓ તરફ કરડા ધારા સ્થાપવામાં, દેશી છાપાની છુટ છિનવી-લેવામાં, વસૂલજમાંમાં ઘોંટાળો વાળવામાં એની રાજનીતિ તદન અપકીર્તિને પાત્ર નિવડી છે. એ ૧૮૭૬ માં ઇંડિયામાં આવ્યો ને ૧૮૮૦ ના જુનમાં વિલાયત સિધર્યો હતો. જે વેળાએ પ્રજા તરફથી જરાપણ તે માન પામ્યો નથી.

† યૂનૈટેડસ્ટેટ્સ સ્વતંત્ર થયું તેને માટે એક વાર્તા અમેરિકામાં આ પ્રમાણે ચાલે છે. ફિલા-ડેલ્ફિયાના પંદર વરસના બે છોકરાઓએ એક મંડળી સ્થાપી. તેનો મંત્ર એકે "દેશ હક સંભાળવા." દશ વરષમાં અડધું નગર તે મંડળીનું મેમ્મર થયું. ઈંગલંડ સામા થવામાં પેહેલ આ મંડળીએ કીધી હતી. એ આસ્મૈબ્લીની ઉશ્કેરણીથી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું છે. આ બે છોકરાઓની મોટી યાદગીરી **સ્વતંત્ર મેહેલ**—જે ત્યાં બાંધવા માં આવ્યો છે તેમાં રાખવામ આવી છે.

‡ ફ્રાન્સમાં ૧૭૯૨ માં થયેલી કાપાકાપી, અવ્યવસ્થા, અંધેર, ખુનામરકી ને રાજકુટુંબનો શિરચ્છેદ.

હોય તેવો એક પણ દાખલો તારી પાસે નહી હોય. આ તને કહું છું કે મેં જેને જેને મારા છત્ર નીચે લીધા છે તેણે તેણે મને સદાજ આશિર્વાદ દીધા છે; તારાથી કંઈ પણ અણજાણ્યું નથી. હવે હું માત્ર હિંદનો શો વિચાર છે તે જાણવાને ઇચ્છું છું. જો એ પણ મને લવાદી સોંપશે તો તમારા ઉભયનું જેમ કલ્યાણ થશે તેમ કરવામાં જરાપણ ઓછું રાખીશ નહી. અને એ જે મારૂં કરેલું કાર્ય તેથી એવું થશે કે પેલા તારા રાક્ષસ રૂશિયાના કોસાક્સો પણ હિંમ્મત ભીડી આવી શકશે નહી."

પછી બીજી બાજુએ **સ્વતંત્રતા** ફરી ગઇ. હિંદની છાતી આ વેળાએ ધપધપ ધબકારા લેવા લાગી. તેના મોંપર ફીકાસ આવી ગઇ ને તેનામાં બોલવાની હિંમત જેવું થોડુંજ દેખાયું. તેનામાં તુરતને માટેજ વિચારશક્તિ હતી, ભાવીને માટે કશી પણ ગોઠવણ તેણે કીધેલી નહી તેથી તેને એટલો તો ગભરાટ છુટયો કે ત્વરાથી યુક્તિ રમી છટકી જવાનો વિચાર કીધો. પણ વખત હવે હતો નહી. જે બને તે ખરૂં તે એ સારી રીતે જાણતી હતી તેથી નસીબને અધિન થઇ ઉભી રહી.

"હે શચી* કરતા વિશેષ આયુષ્યવાળી હિંદ, તારે શું જોઇયે છે તેને માટે તેં વિચાર કીધો ખરો?" ગભરાયલી હિંદને જરા આનંદ ઉપજે એવી વાણીમાં **સ્વતંત્રતા**એ પ્રશ્ન કીધો. "તારી એવી તો શક્તિ નથી—અથવા જે તારી શક્તિ છે તે હણાઇ ગઇ છે તેથી તારાં પોતાનાં રાજ્યો સ્થપાય એવી આશા થોડીજ રાખજે. તેમ કરવામાં સારૂં છે એમ નહી જાણતી. માગ તે એવું માગ કે તું સુખી થાય ને આનંદ પામે, સાથે આશિર્વાદ પણ દે ને લે."

"મોટી શક્તિવાળી સખી, તેં જે વાદ કીધો, ને આ મારી હમણાની સર્વોપરી થઇ બેઠેલી રાણીએ તને મોહિત કીધી તેથી હવે મારી ખાત્રી છે કે તું મારા હિતમાં ભાગ્યેજ રાજી થશે. બાકી મારી ઇચ્છા તો એવીજ છે કે મારાં પોતાનાં રાજ્યો સારી રીતે સ્થપાય ને આ અમારો દેશ અમારા હસ્તકમાં રહી અત્યાનંદે કલોલ કરે તેજ સર્વથી મોટું સુખ

* ઈંદ્રાણી ઈંદ્રાની. એનું વય ઘણું લાંબું કેહેવાય છે; કેમકે પુરાણમાં એવી કથા છે કે ઈંદ્ર ગમે તેટલા બદલાય પણ, ઈંદ્રાણી તો તેની તેજ રેહે. જે સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે તે ઈંદ્રપદને પામે, ને આગલા ઈંદ્રની સઘળી સત્તા જાય, પણ ઈંદ્રાણી તો તેની તેજ રેહે, ને નવા ઈંદ્રની સાથે લગ્ન કરી સંસારવિલાસ ભોગવે. ગ્રીક લોકોના ઈંદ્રને જ્યુપીટર ને તેની સ્ત્રી ને જુનો કેહેછે—એ જુનો વળી જ્યુપીટરની બેહેન પણ થાય. પ્રાચિનકાળમાં ભાઇ અને બેહેનનો લગ્નવિધિ હશે એમ કલ્પના કરી શકાયછે. ભરતખંડમાં વેનનો પુત્ર પૃથુ અને તેની બીજી પુત્રી અરચીના લગ્ન થયલાનો દાખલો ભાગવતમાં છે; ને તેજ પૃથુ ઇશ્વરના ચોવિશ અવતારમાંનો એક મનાયો છે.

છે. તું આજે કરી જશે તે કાલે ફેરવી નાંખવાને એ ધીટ થતાં વિલંબ લગાડશે નહી, ને લુખ્ખાં લાડ ને ફીકાં માન આપવામાં એના જેવી કાબેલ કોઇ નથી. રાજધર્મ તો એ જરાપણ જાણતી નથી. કોણ એને બાપજી કહીને ઓળખે છે? એનું કુળવંતપણું શામાં છે? પ્રજાના હકો એણે આપવાનો ખરો વિચાર કયારે કીધો છે? મારી પેહેલાંની રાજનીતિ * શું ખોટી હતી? હમણાની ઇંગ્લંડની રાજસત્તા ગમે તેવી સારી હોય તોપણ અહિંયાંતો—અમારા પુત્રોના સંબંધમાં તો એ ત્રણ નીતિએ રાજ ચલાવે છે: પ્રજામાં એકચક્રી તે રૂશિયાની કરડી રાક્ષસી નીતિ છે, દેશી રાજ્યમાં ફ્રેચની ફ્યુડલ નીતિ છે, ને પોતામાં તો પોતાનીજ નીતિ છે. એ એની રાજનીતિ મારે નથીજોઈતી. એના જુલમથી હવે હું ધરાઈ ગઇ છું, ને એનું મોં જોવું પણ મને ખાવા ધાય તેવું છે." હિન્દે કહ્યું.

"અહો! હિંદ, આજ તને કંઇ નવું શૂર છૂટયું છે, ને બોલવામાં બહુ બહાર પડી છે; પણ કંઇ વિચાર છે ખરો? તારૂં તો ગમે તે થશે, પણ તારા પુત્રોની અવસ્થાનો વિચાર કીધો? નાલાયક છતાં તને રાજ કરવાનો અભખરો બહુ છે, તો સત્તાવનમાં કેમ નહી ચલાવ્યું? તને થોડી તકો આપવામાં આવી નથી; પણ કોઇ પણ વેળાએ "ડાહપણ" એનું તો ભાનજ રાખ્યું નથી. તને હવે તારી મૂર્ખાઈ માટે મારો ખરોઉત્તર દેવો પડશે કે તું રાજ કરવે નાલાયક છે. તારા થોડાં રાજ્યો છે તેમાં શું ઉકાળ્યું છે કે હવે વધુ માંગવા તૈયાર થઇ છે. બીજું કંઈ માગ" સ્વતંત્રતાએ ધમકાવી ખૂબ કડક જવાબ દીધો.

"જો તારી એવીજ ઇચ્છા ને આજ્ઞા છે તો ભલે મને અમેરીકન, ફ્રચ, જર્મન કે બીજું કોઈ રાજય આપ, પણ એ તો નહીજ." હિંદે કહ્યું.

"છટ, વળી નાદાની કીધી? ઉંધી મતિ હજી પણ ચલાવે છે, એ

---

* મનુસ્મૃતિના સાતમાં અધ્યાયમાં રાજધર્મ ને રાજનીતિ માટે વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. "રાજયમાં ન્યાયથી ચાલવું." "રાજાએ બ્રાહ્મણોપાસથી સાલસાઇ, ગંભીરપણું એ શિખવું, અને તેઓનીજ પાસેથી નીતિશાસ્ત્ર, રાજયધર્મ, તર્કશાસ્ત્ર તથા આત્મવિધાનો અભ્યાસ કરવો, અને કૃષિ, વેપાર અને બીજી વ્યહારિક કળાઓ બીજા લોકો પાસથી સંપાદન કરવી." "કામવાસના સમાવવી, ક્રોધ બંધ કરવો, નિદ્રાજીત થવું" "રાજાએ સાત કે આઠ સચીવ—પ્રધાન નિમવા (ક્ષત્રી). જે પવિત્ર પુસ્તકના જ્ઞાતા, શૂરવીર, શસ્ત્ર વાપરવે કુશળ, ને ખાનદાની હોય." "એક બ્રાહ્મણ સૌથી શ્રેષ્ટ ગણાય." "દુત નામનો એક દક્ષ, મોટી બુધ્ધિવાળો, ઉત્તમ કુળનો, તથા દિર્ધ દષ્ટિવાળો કારભારી હતો, જે સુમંત અથવા પરરાજય સંબંધી જ્ઞાતા હતો; તે પ્રમાણિક, લોકપ્રિય, વ્યવહાર કુશળ, દેશકાળ જાણનાર ખુબસૂરત, શૂર તથા વકતા હવો જોઇએ." એ પ્રમાણે સૈન્યનાં વ્યવસ્થાના નિયમ પણ ઉત્તમ હતા, ને વસુલાતમાં બાબત પણ ડાહાપણના ધારા હતા. ઈનસાફમાં ઘણી સખ્તાઈ હતી, અને ગ્રીસના ડ્રેકોના જેવા કરડા ધારા ફોજદારી ગુન્હાને માટે હતા. આ રાજનીતિના ધર્મ બહુ વાંચવા યોગ્યછે.

તારી નબળી શક્તિ બતાવે છે ને તને સારા નરસાનું કશું ભાન નથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, પછી તેપરથી એમ માનવું કે તું અસલથી જડ છે કે હવણાં ઇંદ્રિઓ બેહેર મારી ગઇ છે? ફ્રેંચો તને સારા લાગે છે? રોજના લડકણા, કાપાકાપી મચાવવામાં પેહેલે નંબરના, આજે પ્રજારાજ્ય તો કાલે રાજારાજ્ય એવું કરનારા, જીતાયલાઓને સમાન માત્ર કેહેનારા, પણ કરનારા તો જુદાજ. એ તો જયાં સુધી પ્રજારાજ્ય હોય ત્યાં સુધી ઠીકઠાક છેજ, પણ જયાં રાજા રાજ્ય થયું ત્યાં તારો ગુંદીપાક કરવામાં લેશ પણ ડરે તેવા નથી.* હિંદુસ્થાનમાં સેહેજ કંઈ ચલાવે છે સારૂં તેથી લોભાઇ ગઇ, પણ એ તો જ્યાં ઘણું થાય ત્યાં પછી એવો વિચાર રેહેજ નહી. થોડા-માંજ મઝા છે. જર્મનમાં આર્યરાજ્યના ભેદો છે, પણ તે તને ક્યાં સુધી અનુકૂળ આવવાના હતા? તેનામાં કંઇ થોડા કરો ને થોડો જુલમ નથી. એ તો વળી એક નર† છે ત્યાં સુધી સઘળું સલામત, પણ દીવા પછાડી અંધારૂં ઘોર. બીજામાં રૂશિયાને તો તું માંગેજ નહીં. માત્ર યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ છે, પણ તે તને, આવી વિફરેલી, વંઠેલ, કોઇની પણ તાબેદાર નહી થયેલી તેને પાલવે બંધાય નહી. તેઓમાં માત્ર સઘળા ગુણો છે, પણ તેઓ તો ઇચ્છે છે કે પોતાનુંજ સલામત રેહે તો બહુ થયું. જ્યાં સૌજન નિર્લોભી હોય તે આવી ખટપટમાં પડેજ નહી. બીજા કોઇ તને લેવામાં રાજી થાય, પણ મારી અક્કલ જો તને કામની હોય, તું મારૂં કરેલું બહાલ રાખવાને ઇચ્છતી હોય તો તને જણાવું છું કે હાલમાંજ કંઇ સુધારો થાય તેટલો કરવાની ઇચ્છા રાખ, બાકી મોતનાં હવાતિયાં છોડી દે. તારે સારી રીતે જાણવું જોઇયે કે 'રાજ્યની સલામતી માટે, લોકોના ખરા હકના રક્ષણમાટે માત્ર દેખીતાં જાહેર કામ, રાજદ્વારી બનાવો રૂડી રીતે થવા જોઇયે એમ નથી—સ્વાત્મ વિચારથી છુટાપણું અથવા નીતિબળ એ એક પુરૂષ માટે ઉત્તમ ગુણ ગણાય, પણ રાજ્યમાં મોટામાં મોટો ગુણ **સલામતી** છે. જ્યાં સલામતિ નહી ત્યાં પછી ગમે તેવાં સુખ હોય તોપણ તે કામનાં શાં?'‡ બીજાં જે રાજ્યો આવશે તે મુસલમાન ને મોગલ રાજ્યને પણ વિસરાવશે. તેઓના જુલમ ઘણા

---

* મી. દિનશાહ અરદેસર તાલિયરખાનનો "દક્ષણની મુસાફરી જોવી." ફ્રેન્ચોના બે થાણાં હિંદુસ્થાનમાં છે: પોંડીચરી અને ચંદ્રનગર એ બંને ઠેકાણે સારૂં રાજ્ય ચાલતું જોવામાં આવે છે, ને ત્યાંની પ્રજા સર્વ વાતે સુખી કેહેવાય છે. અંગ્રેજો કેહે છે કે અમારા જેટલો દેશ એ લોકો મેળવે ને એવી રાજનીતિ ચલાવે ત્યારે ખરી વાત.

† "The Friend" By S. T. Coleridge.

‡ એક ફ્રેન્ચ ગ્રંથકાર લખે છે કે:—"પ્રિન્સ બિસ્માર્ક એ દુનીયામાં ગ્રેટ નર ગણાય છે, તેની રાજનીતિનો પછંદો યૂરોપમાં સઘળે પડે છે. તે સર્વ રાજ્યોપર સરદારી ભોગવે છે, ને કોઇ-પણ રાજ્યને ગભરાવવાની શકતી ધરાવતો કેહેવાય છે."

કરડા છે. હા, આવતા સાથ લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા મોટા મોટા હકો આપશે, રાજ્યસત્તામાં દાખલ કરશે, ઘણી રીતે અભય વચનો આપશે, પણ યાદ રાખજે કે તેનામાં જે કટેવ હશે તે જવાની નથી. સત્તાનું અભિમાન સર્વ પ્રકારે, મોડે કે વેહેલે સજ્જ થયા વિના રેહેતું નથી, ને તે કનડે પણ ખરૂં, ને તેથી અપ્રીતિ કયાં નથી ઉત્પન્ન થઇ? ઇંગ્લંડમાં ફિનિયનોનાં ટોળે-ટોળાં છે, ફ્રાંસમાં કમ્યુનિસ્ટ, જર્મનીમાં સોશિયાલીસ્ટ ને રૂશિયામાં નિહીલીસ્ટ છે, તો જો ત્યાંની રાજસત્તા સારી હોય તો તેઓ કેમ નિરાંતે બેસે નહી? અને જયાંની રાજસત્તા સારી છે તેઓ તને લેવાને કયાં તૈયાર છે? જે પોતાનું રાજ્ય સલામત અને રૂડું રાખવાને રાજી છે તેઓ તો કદી પણ બહાર દેશ મેળવવાને રાજી થાય નહી; તેમ ગમે તેવા રૂડા હોય તોપણ રાજ્યકર્ત્તા ને રાજય થતી પ્રજા બંનો જાતિએ પણ નહી મળતી હોય તો ત્યાં જય ને જિતનો ભેદ રેહેજ. તારોજ અકબર લેની, બીજાને દૂર કયાં શોધવા જાય છે. તેના રાજ્યમાં જેટલી સત્તા ને વૈભવ મુસલમાનોને હતા તેટલી સત્તા ને વૈભવ હિંદુને પણ હતા એમ કોણ કેહેશે?* થોડા જણો સારી સત્તા ભોગવતા હતા, પણ તેથી સકળ પ્રજાને મોટા હક મળતા હતા એમ ગણાય નહી. તેમાં ને આમાં માત્ર એક ફેર છે, તે એ કે "બાદશાહ ત્યાં બજાર" તેમ દેશમાં રાજાનું રાજ્યહોવાથી લોકોને ધંધા રોજગારની તાણ નોહતી, હાલમાં બ્રિટાનિયાના સંબંધમાં માત્ર તેટલીજ ઓછપ છે, ને તેનો નિકાલ કંઇ હવણાં ને હવણાંજ થાય નહી. એ સૌ ધીમે ધીમે આપોઆપ થશે. વખત આવે ત્યારે તેવી બાબતમાં સૌ થઇ રેહેશે–કંઇ તાતેઘાગે સઘળું થાય નહી. માટે ગાંડાગાંડા વિચાર હોય તે મુકી દે, ને ખરે માર્ગે ચઢ કે જેથી તને લાભ થાય. પરદેશી રાજ્યમાં જેટલું સુખ મેળવી શકે તેટલું મેળવવાની આશા રાખ, બાકી પારકું તે સારૂં નથીજ એ મને સારીકાની માલમ છે. જયાં સુધી તને સત્તાનું–ખરી સત્તાનું ભાન થયું નથી, ત્યાં સુધી તારે તારા બળપર કુદવું એ કેવળ મિથ્યા છે. અત્યાર સુધીમાં તેં જે ગુમાવ્યું છે તેમાં તારી પણ થોડી ઘણી બેવકુફી તો ખરી, કેમકે તમે બંને અભિમાની છો, પરંતુ તમારા બંનોનાં અભિમાન હજી સુધી ડાહ્યાં છે તેથીજ આબરૂમાં રહ્યાં છો, અને મારી શિક્ષા તને ગ્રાહ્ય લાગે તો તે ડાહ્યાં રાખવામાંજ

* અકબરના રાજયમાં દેશીઓ રાજસત્તા ભોગવતા હતા, પણ કેટલાક ઓધ્ધા તો ખાસ મોગલોને માટે હતા. પણ જે મોટા ઓધ્ધા આપવામાં આવ્યા હતા, તે આજના અંગરેજી રાજયને મુકાબલે તો ઘણા મોટા હતા. ૧૮૭૭ના જલસા વખતે સીંધિયાને કોંસીલર બનાવ્યો, ને હોલકરને સેનાધિપતી કીધો પણ તે નામનાજ. અકબર તો રાજામાન બિરબળ વિગેરેને યુદ્ધમાં પણ ઘણી વેળાએ મોકલતો હતો.

આબરૂ છે. હવે કંઈ પેલો કૃષ્ણકાળ નથી કે તારી આબરૂ ને મોભો જળવાઇ રેહે. તારી ભુલ જણાતાં સૌ ઉપડીને પીખી નાંખે તે ખબર છે કે નહી? ડાહાપણ શિખ, સલામતી ચાહ, નીતિની જાણકાર થા, સત્ય ને સ્થાયી શું છે તે શોધ, સબળ થાય ત્યાં સુધી થોભ, અને તાત્કાળને માટે સુભાગ્ય થવા યથાર્થ હોય તેજ ઈચ્છ.”

આ બોલવું હિંદને ગમ્યું નહી ને ગમે તેવું પણ નહોતું. પણ **સ્વતંત્રતા** સામાં બોલવાની તેની કશીએ તાકાદ નહી કે કંઇ પણ બોલી શકે. હવે તેની પાસ તકરાર નહી હતી, કેમકે તેની સઘળી તકરારો તોડીને ફુરચેફુરચા ઉડાવી દીધા હતા. તેની એવી શક્તિ પણ નોહતી કે રણપરાક્રમ દેખાડવાને દોડી જાય ને આ જગતજનુનીનો તિરસ્કાર કરે. મદ એજ એનામાં વિશેષ ભરાયો હતો. એના મગજમાં એવીજ ધૂન ભરાઇ હતી કે મારૂંજ ધારેલું થવું જોઇયે. ચિહિડિયાપણું હમણા તેનામાં બહાર પડતું જણાતું હતું, ને ધુંધીપણાનો આવેશ ખૂબ ખીલ્યો હતો. પણ કરે શું, ઉપાય નહી, ચાલતું નથી, બહાર નિકળવાની હિમત નથી, દુઃખમાં દટાયલી છે, કોઇ તેવો સુપુત્ર પણ પાસે નથી, તેથી સંકોચવૃત્તિ ધરી રહી. એ જાતે ઘણી ઠરેલ, સાવધ, પાકી, ગમે તેવાં સંકટમાં પણ ગભરાય નહી તેવી, વળી શૌર્યવાળી, તે સાથ પોતાની પૂર્વકીર્ત્તિને માટે મદભરી હતી, તેથી આ તેનો જે અનાદર થયો તે સહન થયો નહી. બોલવાને-ઘટતો કે અણઘટતો ઉત્તર દેવાને ઘણી મેહનત કીધી, પણ શુદ્ધ સરળ હૃદયની હોવાથી બોલવાથી રખેને લજ્જા જાય એવા ભયથી સ્વભાવને દાબી રાખી ખારીલો ભાવ ને હઠીલો વિચાર બતાવતાં અટકી.

ઘણીવાર થઇ તો પણ **હિન્દ** બોલી નહી ત્યારે **સ્વતંત્રતા** વિચારમ; પડી. એટલા માટે કે એ કંઇજ નહી બોલે તો તેનું પરિણામ સારૂં નહીં ને તેમાં લાભ કરતાં હાની વધારે છે. માટે ફરીથી બોલાવવા માટે, હિંદને નરમઘેંસ કરવા માટે વધારે કરડાકીથી બહુ મોટા વજ્રબાણ જેવા શબ્દથી બોલી—જાણે ઇંદ્ર પોતાના વજ્રથી પર્વતના ચૂરેચૂરા કરતો હોયની શું તેમઃ—

“હિંદ, તું તારા મનમાં એમ માને છે કે હું ઘણી કુશળ છું, ને મારા જેવી સર્વોપરિ શક્તિ કોઇ નથી? પણ હવે મને જરૂર છે કે તારા ખોટા, કૃતિમ, મિથ્યા મદાભિમાની વિચારોનું નિકંદન કરવું; કેમકે એવા મિથ્યા વિચારથી તું મિથ્યાભિમાની બની છે, ને તેથીજ તારો જ્યારે ને ત્યારે અંત આવે છે. આજ કેટલાં વર્ષ થયાં તું ઘેટાં જેવી થઈ છે, ને તને જેમ છુંદે તેમ છુંદાય તે કરતાં તારામાં વધરો

શક્તિ નથી, તું લોભી નથી પણ સંતોષી છે; ક્રૂર નથી પણ સ્નેહાળ છે, વિવેકી ને મર્યાદાવાળી છે તો હવે તને ક્રૂરતાની ઇચ્છા છે, ને લોહીની નદીઓ વેહે તેવો તારો વિચાર છે? હોય તો કેહે હું તેનો ઇલાજ કરૂં. પણ સાંભળ, પરદેશી રાજ્ય છતાં, તારેં પક્ષે રહી બ્રિટાનિયાને પાંગળી કરવા ઇચ્છું છું છતાં, મારે સત્યને ખાતર કેહેવું પડે છે કે બળાબળ-માં–માત્ર હમણાંજ–તારી ને બ્રિટાનિયાની સરખામણી કરિયે તો, આ દંભી, મૂઢ, વળી સાત્વિક ગુણવાળી, તું શિયાલણી ને એ સિંહણ છે; ને જેમ ઉંદર ને બિલાડાંના બળમાં ફેર; કુતરા ને વાઘના બળમાં ફેર; સસલું ને હાથીના બળમાં ફેર તેમ તારા ને બ્રિટાનિયાના બળમ ફેર છે. આજે એ ધારે તો તને દૈવત વિનાંની કરી મુકે, પણ તારાથી એનો એક વાળ વાંકો થાય નહી. તારામાં તેવી શક્તિજ નથી, ને આજે તારા આ વાસ્ત્રનું કપાળ ચીરી નાંખ્યું છે તે જોતાંજ કોઇ પણ હિંમત ભીડ-વાનો ક્ષણભર વિચાર પણ કરે નહી. બળિયા, સાધનબળે અનુકૂળતાવાળા સાથે સ્નેહથી કામ કરવું જોઇયે, પણ હઠથી કંઇ થતું નથી. તું હઠીલી થશે તો આ મારૂં તને છેલ્લું ને તારા ભલા માટે કેહેવું છે—કેમકે હુ તારી દાઝ ખાઇને આવી છું માટે જણાવવું જોઇએ—હું બ્રિટાનિયાને સર્વ પ્રકારની સત્તા આપીશ; ને કહીશ કે "એ નાદાન ડોસી, "સાઠીને બુદ્ધિ નાઠી" તેવી અવસ્થાએ પહોંચી છે તો ભલે એને એનું શોધી લેવા દે, તારે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું." પછી એ તને સુખ આપે કે દુઃખ આપે, મારે કે જીવાડે, તે કશાની પણ હું જોખમદાર નથી. એને જરા પણ ડર છે તો તે માત્ર મારો છે, ને જ્યારે મેં એને સર્વ હક સ્વાધિન કીધા પછી એને નડતર શું થવાનું છે?"

"ભલી સખી, તું એટલી બધી ક્રોધિષ્ટ ન થા, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું વર્તવાને રાજી છું," હિંદને જે ગભરાટ થયો તે સાથે એકદમ સઘળી કબુલત આપી દીધી. "જ્યારે તને મારૂં દાઝે છે, તું મારા હિત માટે આટલી બધી આતુર છે, મારે વગર પુછ્વે ગાછ્વે, મારી તરફનું વકાલત-નામું લઈને તેં આ મદભરી સ્ત્રીનો મદ ઉતાર્યો છે, તો હવે હું તારી વિરૂદ્ધ વર્તુ તો ખરેખર મારા જેવી નિમકહરામ કોઇ નહી કેહેવાય. પણ હે સખી! તું મારા કલ્યાણમાં એવું સ્થાયી કરજે કે જેથી કેટલો કાળ સુધી મારે કંઇ પણ બોલવું પડે નહી, ને મને કોઇપણ રીતે હીણું લાગે નહી. જિત ને જનેયા ભેદ જેમ બને તેમ ટળે તેવું પણ કરજે, ને મારૂં નિવૃતિ સત્વબળ વધે તેવા ઉપાય પણ લેજે. તને મારી સૌથી છેલ્લી

પ્રાર્થના એ છે કે દુનિયાના પટપર મારા પુત્રો નપુંસક ગણાય છે, ને આ **બ્રિટાનિયા** પણ ગણે છે તે અપવાદમાંથી પણ મુક્ત થાઉં તે લક્ષમાં રાખજે. વળી જેમ મારી શ્રેષ્ટતા—હતી તેથી પણ વિશેષ-વ્યાપે ને સર્વ મને પીછાને, સૌ રાજ્યમાં મારી કીર્ત્તિ ગવાય અને સૌ ઠેકાણે મને ઓળખે તેવો કરાર આ **બ્રિટાનિયા** સાથ તું કરજે કે જેથી એ મને હીણે નહી ને અસ્ત્રશસ્ત્ર વાપરવામાં મેં જે ઉજ્વળ યશ પ્રાપ્ત કીધો છે તે યશમાં વધારો કરે. મારૂં કલ્યાણ હવે તારા હાથમાં છે.''

પોતાનો અતિ મોટો વિજય થયો છે એમ સમજીને, અને નવોજ રંગ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી **સ્વતંત્રતા** ઘણા હાવકાપણાથી, પુરતા ઉમંગથી અને બહુ ડાહાપણથી આ પ્રમાણે બોલી બંનેને રૂડી રીતે સંતોષી કીધાં:—

''મારા શિરપરનું જોખમ હું બરાબર સમજું છું ને તમે વિશ્વાસ રાખો કે તે ફરજ હું પ્રમાણિકપણે અદા કરીશ, કેમકે ઈશ્વર સાનિધ્ય તેનો ઉત્તર દેવાનો એક કાળ છે! તમે બંનો સખીઓએ મારાપર આટલો બધો વિશ્વાસ રાખ્યો છે, ને પોતાના કંઈપણ વિચાર આપ્યા વગર આ ટીંગુજી* **દેશહિત** જોયા કરે છે તો તેને મારો સાક્ષી રાખું છું ને તે સર્વ સાથે આજે તમારો કલહ હંમેશને માટે ભાંગી તમો બંનોને સંતોષ પમાડું છું. મારો હેતુ કોઇપણ કાળે—તમો બંનો મારી સત્તા માન્ય રાખી, મોટું માન આપવા તત્પર થયાં છો તો, માત્ર તમારા કલ્યાણમાં છે એમ સમજવા છતાં—એવો નથી રાખ્યો કે મારી બંનો પ્રિય સખીઓને દુભવીને મારો સ્વાર્થ સાચવવો. ઘણા લાંબા કાળ ઉપર હું એવાજ પ્રપંચ ખેલતી હતી, પણ હવે તેમાં કંઇ સાર નથી ને તેનાથી વિનાશ વેહેલો વેહેલો થાય છે એમ મને જણાયું તે પછીથી હું એવો દાવપેચ ખેલવો છોડી બેઠી છું; તેમાં જ્યારથી ફ્રાન્સમાં કાપાકાપી ચાલી, માણસો—જેની જીંદગી ઘણી અમૂલ્યની ગણાતી હતી તેઓ કુત્રાં કરતાં પણ નઠારી રીતે મુવાં,

---

* હિંદુસ્થાનનાં સ્વદેશાભિમાન—સ્વદેશપ્રીતિ અને સ્વદેશહિત—દેશદાઝને માટે આ ટીંગુજી—વામનજીની ઉપમા યથારથ છે. ''મુકરજી મેગેઝીન''માં અમને વાંચેલું આ પ્રમાણે યાદ છે. ''સ્વદેશાભિમાન હિંદુસ્થાનમાં કંહીં કંહી છે, પણ તે ખરેખરૂં તો નહીજ. ઘરસંસારમાં, ધર્મમાં વેપારમાં, નીતિમાં, ન્યાતમાં, જાતમાં, ઘરમાં ને સભામાં, રાજકાજમાં ને સામાન્ય વ્યવહારમાં સઘળે સ્વદેશાભિમાન ગાજી રહ્યું છે; પણ જો એક પણ કામ આ સ્વદેશાભિમાનીઓએ કીધું હોય એમ અમને પુછવામાં આવે તો અમે ના કહીશું. સરકારના માનની તૃષ્ણા રાખવામાં, પોતાને મોટા ઇલકાબો મળે તે માટે ખુશામત કરવામાં આવે, દીકરીઓને મોટી નોકરી માટે માંગણી કરે તો પછી સ્વદેશાભિમાન હોયજ શાનું ? ખરેખરા સ્વદેશાભિમાન માટે થોડાના માન કરતાં વિશેષના માનની તૃષ્ણા રાખે તોજ સાચું.'' આ મતને મળતો લોર્ડ બ્રોહામનો એક વિચાર તેની નીચે ટાંકેલો હતો. હિંદુસ્થાનના સ્વદેશાભિમાનને ટીંગુજી કહેવાનું કારણ એજ કે માત્ર મોંનો બકવાદ છે.

ટોળીઓએ પરાક્રમને મસે મોટા મોટા સમર્થ પુરૂષોને ગતઃપ્રાણ કીધા, મારા હકો લૂંટાઇ ગયા, રાજાનો, રાણીનો અને તેના કુટુંબકબીલાનો શિરચ્છેદ કીધો, ને જ્યાં ફાટાફાટી ચાલી ત્યાં મારો હાથ વળ્યો વળ્યો નહી ને ખાળ્યો ખળ્યો નહી; તેમાં આ સૈકાના મધ્યમાં સ્વતંત્ર બળવાખોરોએ બખેડા કરી ભયંકર અવરોધના સાધનો તૈયાર કરી રાજાને નસાડયો ત્યારથી મેં નિશ્ચય કીધો છે કે જ્યાંસુધી યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય નહીં ત્યાંસુધી કદીપણ મારે કોઇને આશ્રય આપવો નહી, પણ માત્ર સર્વે સુખરૂપ રેહે તેવું કરવું. આ સઘળું પ્રિય **બ્રિટાનિયા** તને જણાઉં છું-એટલા માટે કે તું મારો વિશ્વાસ બહુ થોડો રાખે છે. પણ બેધડક રેહે, તને જરાપણ છજા થાય કે તારા ગૌરવને હાનિ પોહોંચે તેવું લેશપણ કરીશ નહી.' [**બ્રિટાનિયા**ના મોંપર આ વેળા ઘણી લાલી આવી. તેણે હાથના કકડા ફોડતા આનંદથી આકાશ તરફ જોઇ બગાસું ખાધું.] "હું એવું કરીશ કે જેથી તમે બંનો આનંદ પામો. પૂર્વાપર **બ્રિટનજાદી** તેં હિંદને રંજાડવામાં કંઇપણ કસર રાખી નથી. એના પ્રાન્તોના પ્રાન્ત તેં રાજ્યસંયોજનવિધિએ દત્તકવિધિનો અવરોધ કરી પચાવી લીધા છે. પણ હવે તેવો કાળ નથી, તેમ કરવામાં શોભાપણ નથી. જો તું દત્તકનોહક છીનવી લેશે તો દેશી લશ્કર જે તારી સલામતી માટે છે તે તદન અવિશ્વાસી થશે ને જ્યાં તેઓ ફાટયા કે તારી સલામતી ઓછી જાણજે-પણ જ્યારે લોકોની રૂચી ગઇ, અરૂચી થઇ, તને ખુનીની આંખથી જોવા લાગ્યા-જેમ પોલ લોકો રૂશિયાને હંમેશ જોતા આવેછે તેમ-તો ત્યાં પછી તારે રાજ કરવું એ થોડું મુસ્કેલ નથી. વેરના ભડકામાં સૌ ચંપાઇ જાય તો તારા ભાર શા? અને **હિન્દ**! પ્રતાપી પણ આજકાલ ઘણી દુઃખદ અવસ્થામાં દટાઈ ગયેલી સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળી મહદ્ભૂતકર્મ આદરનારી **ભારતી**! તને પણ આટલું જણાવુંછું કે જો તારી આબાદી કરવાની ઈચ્છા હોય, તારા પુત્રોને જગતમાં વિખ્યાતી અપાવી યશસ્વી વિરલા બનાવવા હોય તો તારા પૂર્વના મોટાં કર્મો(?), જે તું વારંવાર આરચતી હતી તે હવે બંધ કરવાં. એ સઘળાં કર્મો કીધાંથી તું કદી પણ વિજયી થઇ નથી, તો હવે થશે એ આશા તુર્ત તો સ્વપ્નવત્ છે. મારો ઇરાદો એવો નથીજ કે આ તારી ભૂમિ યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૈ ગુલામગીરીકરી પરદેશી સત્તાના તાબામાં રેહે, પણ મારી એવી ઇચ્છા છે કે તારા પુત્રોમાં જે રાજકીય ઉત્તમ ગુણો જોઈયે તે જ્યાંસુધી આવેનહી, શૂરવીરો સાહાસિક ને બળવાન થાય નહી અને પોતાનો ખરો ધર્મ સમજે નહી ત્યાં સુધી તારે આ **બ્રિટાનિયા**ના છત્ર નીચે રેહેવું-ને તેજ તને ઘણું લાભ કરનાર થઇ પડશે. જો તું એના પાસામાંથી નિકળી તો

કોડીની થતાં વાર લાગશે નહી, કેમકે તારી શક્તિજ નથી કે કોઇ પણ બીજા રાજ્ય સામા ટકી શકે. એના પાસામાંથી ખસી કે પરદેશી ગીધો તને પીંખી નાંખશે પણ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે આપોઆપ તારી ચઢતી થશે, અને જ્યાં તું ખરી શુદ્ધિમાં આવી ત્યાં કંઇ એમ નહી ધારતી કે આ **બ્રિટાનિયા** ઉભી રેહે? આશાજ શું રાખે છે? એ તુરતજ રૂખસત લઇને રસ્તંડા માપી જશે, ને પછી તું ખરેખરી આબાદીની ટોંચે પોહોંચશે. પણ એ થતાં ઘણો વિલંબ છે, હું કંઇ સમય નિર્માણ કરતી નથી. ભવિષ્ય ભલા ભલાનાં ખોટાં પડયાં છે તો મારા ભવિષ્યની વાતજ શી! પણ નક્કી જાણ કે એક સમય આવશેજ ને ત્યારે હું તને સહાય છુંજ. પણ હમણા તારે **બ્રિટાનિયા**ના તાબેદાર રેહેવું. એ તને ગુલામડી નહી ગણે, પણ સખી ગણશે. તેટલામાટે હાલમાં હું એક મહાપુરૂષને મોકલવાની એને આજ્ઞા કરૂં છું. એ મહાપુરૂષ ઇશ્વરની ઇચ્છાએ દેવવંશથી ઉતરી આવેલો છે ને કૈસર–એ–હિંદને યશ અપાવનારો છે. એ દેશમાં દયા, ન્યાય, પ્રમાણિકપણું, પ્રેમ અને ઐકયતા સ્થાપશે. જ્યાં જ્યાં એ જશે ત્યાંત્યાં પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થશે અને દેવાંશી નર તરીકે પુજાશે. વિક્રમ, યુધિષ્ટર કે રામની રાજ્યપ્રવેશવિધિ થઇ છે તે વિધિએ જ્યાં ત્યાં પ્રવેશ કરશે. સ્ત્રી પુરૂષ કે બાળક, વૃદ્ધ કે તરૂણ સૌના મોંમાં એના યશ ગવાશે. અયોધ્યામાં દિલિપે વિજય કરીને પ્રવેશ કીધો * ને રૈયતના ઉત્સાહ આનંદનો પાર નોહતો તેવો આનંદ એ પુરૂષથી તને પ્રાપ્ત થાય તો પછી તને વધારે કશાની લલુતા રાખવાનું કારણ નથી. અને **બ્રિટાનિયા**, જે પુરૂષને મોકલવાની મને પ્રેરણા ઇશ્વરથી થઇ છે તે પુરૂષ તારા કલૈવ, બેનટિક, કેનીંગ કે મેયો એ સઘેથી વિશેષ યશ પ્રાપ્ત કરશે. તારા સુપુત્રો તેનાં કર્મની ગણના કરી તેઓ પણ આ હિન્દના પુત્રો સાથે આ તારા યશસ્વી પુત્રને પુષ્પથી વધાવવા તૈયાર થશે. વળી એ તારો પુત્ર, જેમ પ્રાતઃકાળમાં મોટા મોટા પુરૂષોના નામસ્મરણ કરવામાં આ આર્યભૂમિના સુતનુજ સદા તત્પર રેહે છે, તેવા હરિશ્ચંદ, રામ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ટિર કર્ણને સંભારે છે તેમ સંભારશે. ઘેર ઘેર તેની પૂજા થશે, ને જ્યારે એ તારો પુત્ર સ્વદેશ આવશે, ત્યારે તારી પ્રજા ગર્વથી ગાંડી થઇ જશે, અને આ સાક્ષાત્ દેવાંશીને પૂજવોજ બાકી રાખશે. ક્રાઇસ્ટની મૂર્ત્તિને પૂજવાને જેઓ ના પાડે છે તેઓ

---

* રઘુવંશ મહાકાવ્યનો સર્ગ ૩ જો જુઓ. સ્વતંત્રતાના મોકલેલા લોર્ડ રીપનનું વિજય મૂહુર્ત તા૦ ૨૦ મી ડીસેંબર ૧૮૮૪ને દિને મુંબઇ નગર મધ્યે થયું હતું. એ રંગકાળ રામનો અયોધ્યામાં થતો પ્રવેશ કે દિલિપના નગરપ્રવેશને સર્વ રીતે સ્મરણ કરાવે તેવો હતો.

પણ એની સેવના કરશે. જે તારા પ્રિય પુત્રને મેં આ હિન્દના પ્રાણ રક્ષણ કરવાને યોગ્ય ગણ્યો છે તે ડાહાપણમાં રામ જેવો, યુદ્ધમાં ભીષ્મ જેવો, વિદ્યામાં દ્રોણ જેવો, ધૈર્યમાં ધ્રુવ જેવો, ક્ષમામાં પૃથ્વી જેવો, કલ્યાણમાં માહાદેવ જેવો, માહાત્મ્યમાં ગીતા જેવો, પવિત્રતામાં ગંગા જેવો, કાંતિમાં ચંદ્ર જેવો, ઔદાર્યમાં કર્ણ જેવો, વશ કરવામાં અને પ્રિય બોલવામાં ઉર્વશી જેવો થશે, તે દ્વેષિ કે મિત્ર સૌને સમાન ગણી સર્વના તારણ માટે લક્ષ દેશે; અને જે અપ્રીતિ સર્વવ્યાપક વાયુપેરે સ્થળ સ્થળ વ્યાપી રહી છે તેને બદલે પ્રીતિ આનંદ સર્વ સ્થળે વ્યાપી રેહેશે. તે અત્યંત તપાયમાન થયલાને શિતળ કરવામાં ઘણો ચતુર છે, અત્યંત દ્વેષીનું પણ હિત કરવામાં આગ્રહી છે, તે કદી અપમાનથી પીડિત થતો નથી ને ભયથી કંપતો નથી, પણ નમ્રતા ને વિનય એ તેના રક્ષક હોવાથી સદાય આપત્તિથી મુક્ત રેહે છે. વળી હે પ્રિય ભાપણી બ્રિટાનિયા, આ મહાપુરૂષનાથી સર્વ એટલા તો સંતોષી બનશે કે દેવતા પણ તેની ઇર્ષા કરશે! તે કદી પ્રહાર કરવાની તો ઇચ્છા પણ ધરશે નહી અને જેઓના ચિત્ત ને ભાવ હમણા વિભ્રમ થયા છે તે સર્વ ટાળી સર્વ સ્થળે મોટો જયઘોષ ગજાવશે. જો એવો આ તારો–"

આટલું બોલતાંજ પર્વતમાં મધુરૂં મધુરૂં ગાયન થયું. સર્વ સ્થળેથી આનંદનાં વાજીત્ર વાજવાં લાગ્યાં, અને ચોપાસથી ખુશબોના બેહેકાટથી મગજ તર થઇ જતું હોય તેમ વાયુ વાવા માંડયો. જ્યાં આ મહાત્મ મંડળી મળી હતી તેની પડોસમાંથી એક દિવ્ય સિંહાસનપર વિરાજીત થયેલા એક પુરૂષને ઉંચકીને બે અપસરાઓ બહાર નીકળી આવી, અને પર્વતથી અધર તે સિંહાસનમાં વિરાજમાન થયેલા પુરૂષને ઉંચકીને ખડી રહી. એના મસ્તકપર વિરાજમાન છે શ્વેત છત્ર, મૂખપર સત્ય પ્રતિજ્ઞાનું તેજ છે! ને મેઘ જેવું શિતળ છે એનું સ્વરૂપ, એને જોતાંજ સૌ વિસ્મય થયા.

"જો આ તારો તેજ પુત્ર કે જેના ઉપર દેવતા પણ આજે પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે. એ મહાપુરૂષને તું હિન્દના પુત્રનું રાજ્ય સોંપ કે જે સર્વ સ્થળે જય પ્રવર્તાવે, ને સર્વ સ્થળે એવોજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય અને તે આનંદથી આ પુરૂષને નિરખી, ગર્જના કરવામાં આવે કે **રીપન રાજેન્દ્ર દીર્ઘાયુ ભવ:** મારી જે ઇચ્છા છે તે એજ છે અને એ ઇચ્છા સંપૂર્ણ પાર પડવાથી **હિન્દ–બ્રિટાનિયા** તમો બંનો પણ પ્રેમભાવથી આલિંગન કરશો અને જે આજથી બાવીશ વર્ષપર તેં અભય વચન આપ્યું છે કે "પ્રજાની ચઢતી કળાએ અમારૂં બળ, તેના સંતોષે અમારૂં નિર્ભયપણું, ને તેની કૃતજ્ઞતાએ હમારો ઉત્તમ યશ રેહેશે," તે

સર્વ તને યથાર્થ રીતે પ્રાપ્ત થશે. હે ભીરૂ, તમારૂં આથી વિશેષ કલ્યાણ કોઇ પણ નથી અને તમે બંનો એનાથી સાંત્વના પામશો, ને ઉત્સાહ ભર્યાં અમરકીર્ત્તિ મેળવી અજીત બનશો."

દેવી સ્વતંત્રતાએ જે મહામતિમાન્, તેજસ્વી, નિર્મળ અંતકરણવાળો, કોમળ ને પ્રેમાળ, વળી સાવધ ધીર ને ચતુર એવી કાંતિવાળો, જેની પ્રભાવશ્રી ને ભવ્યકાંતિ જોઇને દેવ સરખા પણ છક થઇ જાય તેવા પ્રતાપી પુરૂષના દર્શન થતાં બંનો સમોવડિયાં એવાં તો દીંગ થઇ ગયાં ને ક્ષણભર તેની સામા જોઇ શકયાં નહી. થોડીવાર તેના સામા દૃષ્ટિ કીધા પછી **બ્રિટાનિયા** બોલે તેટલામાં **હિન્દ** પ્રેમાવેશમાં બોલી!

"અતિ વૃદ્ધવયનો આ દેવતાઇ પુરૂષ મારી ભૂમિને પાત્ર છે, એ સર્વનું કલ્યાણ કરનારો, તારણહાર ને વિસ્મય પમાડે તેવો મહા પુરૂષ નિવડશે ને ખરેખર એનાથી વધારે સારો પ્રતાપી શ્રેષ્ટ દિવ્ય પુરૂષ મને સાંપડશે નહી. એ મારા પુત્રોનાં સર્વ સુખો પૂરાં પાડીને એ **સ્વતંત્રતા દેવા**ની ભવિષ્યવાણી પૂર્ણ કરીને મોટા યશને પામશે."

"તારૂં કલ્યાણ થાઓ, અને તું સર્વ સ્થળે એવો પ્રતાપી યશ મેળવ, એ ઉંચા પર્વતપર વિરાજનારી દે**વી સ્વતંત્રતા**," **બ્રિટાનિયા** અત્યાનંદ પામતી બોલી. "મારી ભૂમીમાં આવું અનુપમ રત્ન છે એ શોધી કાઢવાની તારી ઉત્તમ શક્તિજ તારો પ્રતાપ દર્શાવે છે. આ માહા પુરૂષને મોકલવાને સર્વ પ્રકારના મહાભાગ્યના આનંદ સાથે તારૂં વેણ હું માન્ય રાખું છું. ચંદ્રોદય સમયે જે વિલક્ષણ પ્રતાપ જણાય છે તેવા પ્રતાપથી એ ભરપૂર છે અને એની શિતળ મુખમુદ્રાજ કહી આપે છે કે એનાથી વિશેષ પ્રતાપી પુરૂષ મને મળશે નહી. હે કેસરી તૂલ્ય બળવાન! હે **ભારતી** ને **બ્રિટાનિયા**ના યશમાં આતુર! હે વિવેક ચતુર દેવી! હે વિચિત્ર પ્રકારે યુદ્ધ કરનારી! હે ભૃકુટ કટાક્ષમાં ક્ષણવારમાં કોઇ પ્રજાને યમલોક પ્રત્યે મોકલવે કુશળ! હે લોહમયી ચંદનથી ચરચિત થયેલી સુંદરી! હે વજ્રમણિ તથા હસ્તિમદે કરી સ્વતંત્ર સર્પિણી સરખી વિચિત્ર પ્રકારના તેજગૌરવથી દિપતી દેવી! તેં આ કલહ પતાવવા જે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વાપરી છે તેવી કોનામાં છે? આ ધર્મજ્ઞ પુરૂષ સર્વમાં પૂજવા યોગ્ય છે ને ત્રણ લોકમાં હું નથી જોતી કે જે એનાથી વિશેષ ઉત્તમ આચરણવાળો બીજો નર હોય. એ સર્વ કાર્યમાં યથાવિધિ કર્મ આચરશે. ઇંગ્લંડ ઇંડિયામાં સર્વને એક દૃષ્ટિવાળા કરશે ને સર્વ મહારાજ્યમાં પૂર્ણ યશને પામી કુળદીપક રાજપુત્ર નિવડશે."

આજ વેળાએ આકાશમાંથી દુંદુભિનાદ થયો ને પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ. વાણીથી દેવતાઓએ જણાવ્યું કે "હીન્દનું કલ્યાણ ઈચ્છનાર રાજેન્દ્રદ્વીપનાધીશ છે."

"મંગળ, કલ્યાણ અને સર્વ સિદ્ધિ તમને સાંપડે એ મારો શુભ આશિર્વાદ તમો ચારેને છે, અને આ જે મોટું કાર્ય આજે આપણે ઘણી ઘણી રકઝક કરતાં, ઘણાં કડવાં મેંણાંઓઠાં મારતાં રોષ બતાવી દુઃખ ઉપ્તન્ન કરતાં, આગલું પાછલું ભૂડું બતાવવા છતાં પણ નિર્વિઘ્ને પાર ઉતાર્યું છે તે આનંદમાં તે ધર્માત્મા કેશવ ભગવાનનુ સ્તવન કરિયે-કે જે પ્રભુ આ જગતને પાળે છે, પોષે છે ને સંહારે પણ છે. જેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ એક તૃણ પણ હાલી શકતું નથી, તે મહા પ્રાજ્ઞ, મહા મતિમાન્, સર્વ પ્રાણીનું હીત કરતા અને ત્રણેય લોકથી નથી કંઈ પણ અવિદિત જેનું, તે કૃપાળુ કેશવ તમારો ધર્મ વધારે ને શ્રેયકર થાય-નિરંતર તમારા કલ્યાણમાં ઉદ્યુક્ત રેહે, ને સર્વ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણપણે પળાવે. તમે બંનો સખીઓ પ્રેમથી ભેટી એકેકના મસ્તક સુંધી આ શુભ પ્રીતિયુકત પ્રાર્થનામાં સામેલ થાઓ ને હર્ષથી બોલો કેઃ-

हिंद-ब्रिटानियानी
साम्राज्यकीर्त्ति
अविचळ रहो.
शांतिः शांतिः शांतिः ॥

☞ અહિંયા અમારો રાજકીય કથારૂપી નિબંધ સંપૂર્ણ થાય છે. આમાં અમે ઘણેઘણે સ્થળે શુદ્ધાંતઃકરણથી બ્રિટિશ રાજ્યના દોષો બોલવામાં, તેની વર્તણુકનું અવલોકન કરાવવામાં ઘણા આડા વલ્યા છિયે, અને દેશી પ્રજાના ગુણ અવગુણ બોલવામાં, તેમના ગાંડાઘેલા અભિમાનને વગોવી તોડી પાડવામાં કશી પણ કચાસ રાખી નથી. એ રીતે બનો પક્ષ તરફનો તિરસ્કાર ખેંચી લેવાના દોષને પાત્ર ઠર્યા છિયે પણ તે સાચો વાદ છે ને તે નિર્ભયપણે દર્શાવવામાં લેશપણ સંકોચ પામવાનું કારણ નથી ને અમે પામ્યા પણ નથી. જે મહાપુરૂષને દેવી **સ્વતંત્રતાએ** આ દેશમાં મોકલ્યો છે તે પુરૂષનું યશસ્વી કર્મ ચરિત્ર-જો પ્રસન્નતાથી આનો સત્કાર થશે તો રૂડી રીતે સૌ પ્રજા સમક્ષ ધરવાને અમને ઉત્તેજન મળશે. અમારો આ કીર્ત્તિવંત ઇતિહાસ જેમ શાલિવાહન ને વિક્રમનો યશ પ્રવર્ત્યો છે તેમ યશને પામો. શાંતિ;

વિશેષ વિચાર.

દેવી સ્વતંત્રતાએ જે પ્રતાપી પુરૂષને ભરતખંડમાં મોકલવાની ભલામણ બ્રિટાનિયાને કરી હતી તે મહાપુરૂષ અલિઆં બહાદૂર ખુદાવિંદ મારકિવસ આફ રિપન, કે. જી., પી. સી., જી. સી. એસ. આઇ., જી. સી. આઈ. ઇ., ભરતખંડના વૈસરાય અને ગવરનર જનરલ આ ભારતભૂમીપર તા૦ ૩૧ મી મે ૧૮૮૦ ને દિને પધાર્યા હતા, ને તા૦ ૨૦ મી ડીસેમ્બર સન ૧૮૮૪ ને દિને ૪ વરસ ૬ માસ ને ૧ દિવસ સામ્રાજ્ય ચલાવી સ્વદેશ સિધાર્યા તે પ્રસંગે ઉત્તમમાં ઊત્તમ કવિતા ભારતવાસી કવિજનોએ રચેલી, જે આજે પણ સર્વ સ્થળે અતિશય મોટા પ્રેમાનંદથી ગવાય છે, તે અત્રે ઉતારી છે.

INDIA'S VINDICATION OF LORD RIPON AND HER FAREWELL.

Up, brothers, up! behold in yonder skies
The glorious sun-down in the crimson west!
Thus noble Ripon—gen'rous, just, and wise—
Goes to his Island home from toil to rest!
His reign has been poor India's halcyon day,
A sun-look piercing through the deepest gloom,
A radiant morn all redolent of May,
Ay, Hope's own Resurrection from the tomb!
For not the hero's Fame, the Lily red
That grows on crimson streams of blood, he sought;
His purer, loftier aim has been to shed
The life and light that cheers the People's lot!

His guide's the law revealed on Sinai's height,
The Sermon in the Mount his fount of love;
And the Great Book has taught his hopes aright,
To seek for glory but in realms above!
The bonds of Love, like silk, though soft and light,
Are stronger yet than adamantine chain;
And more than bayonet or sword of might
Potent t'attach men to a foreign reign.
Fetters can shackle limbs, but not men's hearts,
Coercion is the tyrant's poor resource;
For Loyalty is born of loving arts,
Of gen'rous Sympathy, and Moral Force.
Arms may restrain awhile the stubborn breast,
May force allegiance from reluctant land:
Empires thus raised on weak foundations rest,
Like houses built by children upon sand!
But Love, confined to no one race or clan,
And Justice, emulous of Heaven's own,—
Holding the balance ev'n 'tween man and man,—
These are the rock of power, of earthly throne.
And these, O Ripon! are thy title just
To the land's love and lasting gratitude;
For true to Duty and thy sacred Trust
Thy ceaseless care has been this country's good.
Shame on the lying tongues which falsely say,
That England's hold on India's heart has been
Weakened beneath this virtuous ruler's sway,—
So just to all, so faithful to his Queen!
They call him weak! because he has not thrust
All he could wish down their reluctant throat,—
Because he has been firmly, strictly just
In all he ever did, or spoke or wrote!

Weak—weak indeed! he who at duty's call
Spurned Faction's threats, lies, slanders, and did stake
Position, influence, and power,—all—
All that the world holds dear, for Conscience' sake!

Weak—weak indeed! the Christian hero bold
Whom, from the rav'nous pack, like shepherd good

And vigilant, hath saved the helpless fold,
    And still between the strong and feeble stood !
Mark ! how they yell and chafe and strain their necks
    To rush, with furious violence, on him,—
The man who, of all men, imposed the checks
    So needful to restrain each savage grim !
There are who blame him for great lust of fame,
    Unblushing preachers of repressive force !
If to serve God and man deserves the blame,
    He shares it with Hare, Howard, Wilberforce !
Misguided fools ! As fragrance in the rose,
    Sweetness in honey, nectar in the palm;
So Man's love in God's love inheres and grows,
    Humanity's elixir,—healing balm !
And fame, unsought, attends such hallowed Love,
    As Life attends the Universal Space;
Or as the songsters from the sylvan grove
    Attend fair Usnsa when she shows her face.
An adult'rous class clamour for a sign !
    But will they, can they see ? the purblind band !
Behold ! propitious to his rule benign,
    With health and plenty Heaven hath blest the land !
Apart from thousand nameless acts of grace,
    The kindly charities of life unbought,
It has been Ripon's glory to efface
    From Statute Book the law which shackled Thought.
A liberated Press ! then view his plan
    Of Local Self-Government ! Measures twain
That make the Patriot feel himself a man,
    And raise up India's drooping head again!
These are his triumphs ! these the talisman
    Which Indian Union silently has wrought,
Making the Hindu, Parsi, Mussulman,
    All one in feeling, interest, and thought !
Are not these great achievements, golden deeds
    That should in golden characters be writ ?
The prescient Husbandman hath sown the seeds,
    And these will grow in grace in season fit.

Will th' acorn, which doth in its tiny shell,
The stately monarch of the forest hold,
Will it, as by a juggler's magic spell,
Before its time the giant oak unfold?
Wait, brothers, wait! O nurse the seeds with care,
Still—still the soil prepare, manure, refine;
Time will change them to goodly plants and rare,
The Trees of Life to nations in decline!
The Muse of History will fondly dwell
On the bright record which embalms his fame;
When selfish rowdies at his name who yell,
Will have sunk to Nothingness whence they came.
She does not build her verdict on the views
Of class or clique or buzz of idle moth:
The People's voice is echoed by the Muse,
All else she spurns as frowzy, worthless froth.
See, India, though long into marble grown,
Like fair Ahulay's vivified again:—
She breathes—she weeps—no longer now a stone—
A touch of kindness thrilling heart and brain!
In tears, dear Mother! in a flood of tears!
Flow on, ye precious dews of surcharged breast!
Ye best express her grief profound and fears,
At loss of him who gave her strengthening rest.
The ages have not seen such stirring sight;
A Continent with one pulsation moving:—
One heart—one mind—one soul ablaze with light
Of glowing passion for one loved and loving.
O England! What thy sword should ne'er achieve,
That Ripon's gen'rous rule has gently done!
The Millions here have motive now to live,
And closer cleave unto Victoria's throne!
The greatest Conqu'ror he of Modern Ind,—
Mightier than Mahmood, Nadir, Tamerlane,
Who built their power on woes of human kind,
On ravished land, and desecrated fane!
Not his the triumphs of that robber band!
He's conquered hearts, the living are his slain;

The Olive branch of Peace his flaming brand,
And Justice, Mercy, Love, his warrior train!
Up, brothers, up! your grateful homage pay
To him, whose rule benign will shortly cease;
Pour out your glowing hearts in thrilling lay,
Make the present one Carnival of Peace!
O twine his brow with wreaths that will not fade,
Such wreaths as never warriors' temples bound,—
By fond Affection's loving fingers made:—
With such be Ripon by the Empire crowned!
And, now, farewell! though it breaks the heart
To say the word: still, fare thee well, once more!
And think, O think,—all kindly as thou art,—
Of us who love thee, honour, and adore!
May God, thy God and ours, our common God,
Bless thee with health, strength, and an evening calm!
And when thy mortal part's placed 'neath the sod,
Be thine the coveted White Robe and Palm!

RAM SHARMA.

રીપનવિરહપદ્યાવલિ.*

राज्ञ्याय : किल लार्ड रीपन इति स्वप्रातिनिध्येऽर्पितो
भव्याय प्रहितोऽत्र भारतभुव : पातुं प्रजान्यायत :
तद्वत्तुल्यदशा निरीक्ष्य सकलान्यत्नान्व्यधान्न : शुभो-
-दर्कानेष विशेषत : प्रणयवानस्मासु जीयाच्चिरम् ॥

અર્થ—લોર્ડ રીપન જેને મહારાણીએ પોતાના પ્રતિનિધિ દાખલ ભારતભૂમિના હિતને અર્થે અને પ્રજાનું ન્યાયથી પાલન કરવાને માટે મોકલ્યો, જેણે સઘળી પ્રજા ઉપર તેના (રાણીશ્રીના) જેવી દૃષ્ટિ રાખી લોકનું હિત

*પંડિત શ્રી ગટુલાલાજીએ આ રચના કરી છે, તેમાંથી માત્ર આટલા શ્લોક તારવી કાઢયા છે.

થાય એવાં કૃત્યો કર્યાં અને એવાં શુભ કાર્યોથી વિશેષ કરીને અમારો જેણે પ્રેમ હર્યો તે (મહાન્પુરૂષ) નો દીર્ઘ કાલ પર્યંત જય જય થાઓ.

आर्यांस्तथेंग्लिशजनानथ पारसीका
म्लेच्छान्परा अपि निजा:सकला : प्रजास्ते
प्रेम्णा प्रपश्यति मति : सुगाति : समाना
देशोन्नतिप्रचुरकर्मकृतावधाना ॥

અર્થ-દેશોત્કર્ષ રૂપી ગહનકાર્યમાં તત્પર તારી સુબુદ્ધિ આર્ય, ઈંગ્રેજ, પારસી, મ્લેચ્છ, તેમજ પ્રજાના બીજા બધા વર્ગો ઉપર તારી પ્રેમયુક્ત, દૃષ્ટિ સમાન રહી છે.

देशश्चिराद्दुर्बल आप्तनानाक्लेश : किलात : प्रसरत्कलात :
उत्कर्षमासाद्य सुखी यथास्यात्तथा पथान्वाच्छितवान्विधातुम् ॥

અર્થ-આ ઘણા કાળથી દુર્બલ, અને વિવિધ પ્રકારના કલેશથી દુઃખી દેશની, હવે પસરતા ઉદ્યોગોથી ચઢતી કળા થાય એવા ઉપાયો શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો.

न राजनीतिं बहुराजमानां नरा, जभावं गमिता नृपालै :
विदंति लोका इतितां विधातुं अभ्यासलभ्यान्कृतवान्प्रयत्नान् । ॥

અર્થ-આગળના નરપાલોથી બકરી જેવા દીન બની ગએલા લોકો બહુ શોભીતી રાજનીતિથી અજ્ઞાન છે એમ સમજી તે તેમને પ્રાપ્ત થાય તેવા શુભ યત્નો કર્યા

धनादिहीना अपि साधनानि जना अनायासत एव लब्ध्वा
स्यु : श्लाध्यशिक्षामधिगम्य दक्षा :कार्य तथा भूमिभुजां सधर्म : ॥

અર્થ-નિર્ધન લોકો પણ અનાયાસે સાધન મેળવી સ્તુત્ય વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી ચતુર થાય એમ કરવું એ રાજાઓનો ધર્મ છે.

मनोऽप्युदारं विगलद्विकारं न्यायश्च सर्वत्र स निर्विशेष:
प्रसिद्धिपत्रे च वचांसि राज्ञ्या : सार्थानि कर्तुं हृदयप्रवृत्ति : ॥

અર્થ-(એનું) મન ઉદાર અને વિકાર રહિત, (એનો) ન્યાય સર્વત્ર એક સરખો, અને એની હૃદયવૃત્તિ મહારાણીશ્રીના (૧૮૫૮) જાહેરનામામાંનાં વચનોને સફળ કરવામાં પ્રવૃત્ત (હતી.)

व्यर्थाद्विशेष वचनारचनाद्वारिष्ठं कृत्वा प्रदर्शनमभीष्ठविधेरितिदम् ।
जानन्सन्मानमतिभूपतिनीतिरीतिश्रोतिप्रद:स्मजनभीतिमसौभिनित्त

અર્થ–વ્યર્થ બોલી વાતો કરવા કરતાં ધારેલી વસ્તુ કરી બતલાવવી એ વધારે સારૂં છે એમ જાણી એ અપક્ષપાત મન રાખનારા રાજાની નીતિ અને રીતિમાં ખુશી પામનારો એ (નામદાર) પ્રજાના દીલમાંથી ધીકર કાઢી નાંખે છે.

राज्यं जनस्य धनधर्मधराप्रतिष्टारक्षाकृते नसमुपेक्ष्य सुखंप्रजानाम् ।
स्वस्यैवसौख्यधनसाधनमेतदीक्ष्यंराज्ञेतिशुद्धशुभबुद्धिमसौबिभार्ति ॥

અર્થ–રાજ્ય, પ્રજાનું ધન તથા ધર્મ અને પૃથ્વીની પ્રતિષ્ઠા અને પાલન માટે છે; પણ પ્રજાના સુખના અનાદરમાં નથી; તેમ વળી રાજ્યને પોતાની પ્રજાના સુખ અને ધનનાં સાધન તરીકે રાજાએ માનવું જોઇએ એવી શુદ્ધ અને ઉંચી બુદ્ધિ એ ધરાવે છે.

लेख्यं न सत्यमपि वृत्तदलैरिहत्यै
राज्ञो विरुद्धमिति दुर्नियमो य आसी–
त्संताडितस्य मुखरोधनतुल्यमेत–
न्नीतिप्रचारचतुर: खलु संजहार. ॥

અર્થ–સત્ય પણ રાજાનું પ્રતિપક્ષી લખાણ વર્તમાનપત્રોએ ન કરવું એવો જે દુષ્ટ નિયમ હતો તે કોઇ માણસને માર મારી તે બોલી ન શકે તે વાસ્તે તેનું મોં બંધ કર્યા જેવો હોવાથી, નીતિમાર્ગમાં ચતુર લાર્ડ રીપને કાઢી નાખ્યો.

आवश्यकी क्षितिभुजामनिरुद्धचित्त–
लोकाशयापगति रग्रिमकृत्यहेतो: ।
कुर्यु: परस्परहिताचरणेन तुष्टा
भूपा: प्रजा: प्रणयमित्थमसौ व्यतानीत् ॥

અર્થ–આગળ શું કરવું તેની સુઝ પડે માટે લોકોના મનમાંનો ખરો આશય શો છે તે જાણવું રાજાને અવશ્ય છે. અન્યોન્યનું હિત કરી સંતુષ્ટ થએલા રાજા તથા પ્રજા પ્રીતિ રાખી રહે એમ એણે કર્યું.

रंका अपि गतशंका शिक्षादक्षा: स्युरुज्झितातंका:
कर्तुं तथा शुभपथान्नरांचिशोधनविधौ व्यधादृगर्मम् ॥

અર્થ-રંકજનો પણ શંકા તથા ચિંતા રહિત થઈ વિદ્યામાં જેવી રીતે કુશલ થાય તેમ કરવાસારૂ લોકોની રૂચી જાણવા વિદ્વજ્જનનું એક મંડળ નીમ્યું.

नियमकरै र्नियमा : प्राक्प्रकाशनीया : प्रसिद्धिपत्राद्यै :
तेष्वाशयं जनानां प्राप्यात्रिशोध्य प्रवर्तनीयास्ते ॥

અર્થ-કાયદા રચનારાઓએ પ્રથમ તો વર્તમાન પત્રદ્વારા કાયદા જાહેર કરવા, અને તે ઉપર લોકોનો મત જાણીઘટિતફેરફાર કરી પછી અમલમાં લાવવા પસાર કરવા.

देशाहितो विहितोयं नियमवरः स्थानिकस्वराज्यमिति
येषां वसु तैरिष्टे योज्यं निजकृत्य एव तदितिधिया ॥

અર્થ-જે લોકોનો પૈસો તે તેઓ પોતાની મરજી માફક પોતાના કામમાં ખરચવા ગોઠવણ કરે એમ સમજી દેશને હિતકારી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય નામે ઉત્તમ કાયદો ઘડયો.

राज्य व्यवहृतिकृतिनो भूत्वार्या अप्यशेषकार्याणि
बिटिशवदिहापि कुर्यु र्यथातथा सत्पथावलंबोऽयम्. ॥

અર્થ-આમ કરવાથી રાજકીય વ્યવહારોમાં કુશળ થઈને આર્ય લોકે ઇંગ્લંડ પેઠે અહીં પણ સર્વ કાર્યો કરી શકે એવા શુભ માર્ગને અવલંબનરૂપ આ કાયદો છે.

एवंविधाः शुभविधा विविधा विधाता
श्री लार्डरीपन इति प्रथिताभिधानः।
अस्मादृशाधनजनोपकृतिप्रतुष्टा
दीशाच्छुभानि लभतामखिलानि सोऽसौ ॥

અર્થ-આવા પ્રકારના અનેક શુભ નિયમો કરનાર શ્રીમાન લાર્ડ રીપન આ નામથી પ્રસિદ્ધ અમારા જેવા ગરીબ આર્યજનોના ઉપર કરેલ ઉપકારથી પ્રસન્ન થયેલા ઇશ્વર પાસેથી અનેક પ્રકારનાં શુભ પામે એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

श्रीमद्राज्ञ्याः प्रतिनिधितयात्रागमिष्यंस्त्वथोये
तेते कृत्वा सकलमनया राजनीत्या शुभं नः
अस्मद्भूमिं बिटिषपदवर्द्धव्यविद्यासमृद्धां
सत्स्वातंत्र्यां व्यवहृतिकलाकौशलाश्च क्रियासु : ॥

અર્થ-મહારાણીશ્રીના પ્રતિનિધિ દાખલ જે જે ગૃહસ્થો અત્રે આવે તે સર્વે આ રાજનીતિને અનુસરીને અમારૂં કલ્યાણ કરી આ ભૂમિને ઇંગ્લંડ પેઠે દ્રવ્ય અને વિદ્યાથી સમૃદ્ધ કરો. અને વ્યવહારમાં તથા કળામાં લોકોની કુશળતાથી અમારા દેશને ખરી રીતે સ્વતંત્ર કરો.

પંડિત ગટ્ટુલાલજી.

શ્રી રિપનાષ્ટક.

(છપ્પા.)

જય જય રિપન ઉદાર, જયતિ ભારત હિતકારી;
જયતિ સત્ય પથ પથિક, જયતિ જનશોકબિચારી;
જય મુદ્રા સ્વાધીન, કરન સાલમ દુખનાશન;
ભૃત્યવૃત્તિપ્રદ જય, પીડિત જન દયા પ્રકાશન;
જય પ્રજારાજ સ્થાપનકરન, હરન દીન ભારતવિપદ;
જય ભારતબાસિહિ દેન નવ, મહા ન્યાય પતિ પ્રથમ પદ. ૧

જય જય હિંદૂ ઉન્નતિ, પથ અવરોધ મુક્તકર;
જય કર બન્ધન મન્થર, કર જય જયતિ ગુણાકર;
જય જન સિચ્છન હેત, સમિતિ ઇસચ્છા સંસ્થાપક;
જય જય સેતાસેત, બરન સમ સમ્મત માપક;
જય રાજ્યધુરંધર ધીર જય, ભારત સિલ્પોન્નતિ કરન;
જય પરમ પ્રજાવત્સલ સદા, સત્ય પ્રિય પ્રિય જય શ્રી રિપન. ૨

રાજતન્ત્રકે પંડિત, તુમ જાનત પ્રયોગ ખટ;
સ્તમ્મન કીનો રાજ, વાક્ય કરિ અટલ નીતિ અટ;
જન દુખ મારન, ઉચ્ચાટન કૈ બિદ્ધ ભાવ જગ;
વિદ્વેષણ સ્વારથી, મિલિત દલ મધ્ય ન્યાયમગ;
આકર્ષણ મન સબ જનનકો, નિજ ઉદાર ગુન પ્રગટકર;
જય મોહન મંત્ર સમાન નિજ, વાક્ય વિમોહિત દેશબર. ૩

જય ભારત નભ ઉદિત, રિપન ચન્દ્રમા મનોહર;
શુકલ કૃષ્ણ સમ તેજ, તદપિ જસ અપજસ વિધિ કર;
જસ ચંદ્રિકા વિકાસિ, પ્રકાસ્યૌ ઉન્નતિ મારગ;

વાકયઅમૃત બરસાદ, કિયે આલ્હાદિત નર જગ;
સસઅંક વંગબિલ સોલસત, જન મન કુમુદ પ્રફુલ્લતર;
સત્તાઇસ રૈનપ્રકાસ સમ, સત્તાઇસ શુભ કર્મ કર. ૪
જય તીરથપતિ રિપન, પ્રજા અઘશોકવિનાશક;
ગંગ જમુન સમ મિલિત, તદપિ જાન્હવિ મરજાદક;
અક્ષયવટ સમ અચલ, કીર્ત્તિ થાપક મનપાવન;
ગુપ્ત સરસ્વતિ પ્રગટ કમીશન મિસ દરસાવન!
કલિકલુપ પ્રજાગનભીતિકો, સબવિધિ મેટન નામરટ;
જય તારનતરનપ્રયાગ સમ, જસ ચહુંદિસિ સબપૈં પ્રગટ. ૫
જદપિ બાહુબલ કલાઇવ, છત્યૌ યહ સિગરી ભારત,
જદપિ ઔર લાટનહૂકો, જગ નામ ઉચારત;
જદપિ હેસટિંગ આદિ, સાથ ધન લે ગયે ભારી;
જદપિ લિટન દરબાર, કિયો સછ બડી તઇયારી;
પૈં હમ હિન્દનકે હીયકી, ભક્તિ ન કાન્હૂ સંગ ગઈ;
સો કેવલ તુમરે સંગ રિપન, છાયાસી સાથિન ભઈ. ૬
શિવિ દધીચ હરિચન્દ, કર્ણ બલિ નૃપતિ યુધિષ્ટિર;
જિમિ હમ ઇન કે નામ, પ્રાત ઉઠિ સુમિરત હૈં ચિર;
તિમિ તુમ હૂં કહ નિતહિ, સુમરિહૈં તુમ ગુન ગાઈ;
યાસો બઢ અનુરાગ, કહો કા સકત દિખાઇ;
હમ રાજભક્તિકો બીજજો અબલૌ ઉર અંતર ધર્યો;
નિજ ન્યાવ્ નીરાસો સીંચિકે, તુમ યામે અંકુર કર્યો. ૭
નિજ સુનામકે બરન, કિયે તુમ સફલ સબહિ વિધિ;
રિપુ સબ કિયે ઉદાસ, દઈ હિઇ રાજભક્તિ વિધિ;
મહારાનીકો પન, રાખ્યો નિજ મવલ રીતિ બલ,
પરિ મધ ન્યાવ તુલાકે, નૃપ રાખ્યો સમ દુહુ દલ;
સબ પ્રજા પૂજ્ય સિર આપકો, રિન રહિહૈ યહ સર્વ છન;
તુવ નામ દેવસમ નિત જપત, રહિહૈ હમ હે શ્રીરિપન. ૮

હરિશ્ચંદ્ર.

પધરામણી.

(દોહરા.)

શીતલ, મંદ સુગંધમય, ત્રિવિધ સમિર સુખકાર;
વહે શિખર સિમલાતણે, વસે જેહ તે ઠાર.
પરમહંસ નર એહના, અનુપમ જે ગુણગ્રામ;
વરણવતાં વરણાય ના, સુણજો સજન તમામ.
કોમળ કરૂણામય દિસે, જેનું અંતઃકર્ણ;
ભારતજનની કારણે, આવ્યો અશરણશર્ણ.
ભાગ્યદેવિ સહુ આર્યની, થઈ પ્રસન્ન જે સાર;
પશ્ચિમ દિશામાં પરવરી, આણ્યો દેશમુઝાર.
પરદુખભંજન નૃપતિ તે, વિક્રમ વીર સુજાણ;
તેહતણો અવતાર છે, કવિજન કહે પ્રમાણ.
આગળ પશ્ચિમ દિશપકી, આવ્યા અસુર અનેક;
પિંઢારા સમ પાપિયો, ઘાણ કાઢવા છેક.
નાદિર તૈમુર ગજનિનો, લોભી જે સુલતાન;
લૂંટી ઝૂંટી દેશને, ગયા કંઇક હેવાન.
વળિ કંઈ સાગરપારથી, આવ્યા લઇ અધિકાર;
દેશ ડુબાવી દુઃખમાં, પ્હોંચ્યા નિજ નિજ ઠાર.
જે અપજશના ગાંઠડા, બાંધી ચાલ્યા સાથ;
પાછળ ભૂમી ભામની, ઉર પિટતી નિજ હાથ.
પણ આ અવસર તૂજને, છે પશ્ચિમ દિશ ધન્ય.
નર એવો તેં મોકલ્યો, જે સમ મળ્યો ન અન્ય.
રિપુ ન કોઇનો તેથકી, ધર્યું **રિપન** અભિધાન;
અજાતશત્રૂ એહ છે, પાંડુપુત્ર સમાન,
ઉદય અધિક આ દેશનો, દિલથી કરવા કાજ;
ભલે પધાર્યો પ્રેમથી, દેવાંશી નર આજ.
દશા દેશની અવરથી, એવણ નવ પલટાય;
ભરતભૂમિને એથકી, મળશે નિર્મળ ન્યાય.
હરખ! હરખ! તું આ સમે, હેતે હિંદુસ્તાન;
મનગમતો તુજને મળ્યો, આજે સુપો સુજાણ.

સવિતાનારાયણ.

કીર્ત્તિ.

(સાર્દૂલવિક્રિડિત.)

સેવા રાણિતણી કરી, કરિ વળી જેણે મહારાજ્યની;
સર્વે જાત પ્રજા સમાન ગણિને દાખી ગતી ન્યાયની;
જેની નીતિ વડેજ રાજ્ય વિષયે વૃત્તિ વધી દેશિની;
સંધે વ્યાપિ રહી ધ્વની અમિર તે રીપંનની કિર્ત્તિની.

ધીરવીરજશ ગાઇએ, નર્મદ ધરી ઉમંગ;
રંગરંગ રીપન તુને, હિંદને આપ્યો રંગ.

નર્મદાશંકર.

"ગુજરાતી" પ્રિંટિંગ પ્રેસમાં વેચાતા ગ્રંથો.

ગ્રંથના નામ.	કીમત..	ટપાલ.
બૃહત્ કાવ્યદોહન ગ્રંથ ૧ લો	રૂ ૩–૦–૦	૦–૫–૦
,, ,, ગ્રંથ ૨ જો	રૂ ૩–૦–૦	૦–૫–૦
અરેબિયન નાઇટ્સ પ્રથમ ભાગ	રૂ ૩–૦–૦	૦–૬–૦
દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ ,, ,, ...	રૂ ૨–૮–૦,	૦–૫–૦
સવિતાકૃત કવિતા (ક. સવિતાનારાયણ)................	રૂ ૧–૦–૦	૦–૧–૬
અલંકાર ચંદ્રિકા (,,)................	રૂ ૧–૦–૦	૦–૧–૦
નાદમ્બરી (છ. હ. પંડ્યા)	રૂ ૨–૦–૦	૦–૩–૦
રાસેલાસ	રૂ ૧–૦–૦	ટપાળ માફ
બાળકૃષ્ણ વિજય નાટક (ક. નર્મદકૃત)	રૂ ૦–૮–૦	,,
...ણીવહુ (વ. લા. મોદી)........................	રૂ ૦–૧૨–૦	,,
(પ્રેમાનંદકૃત)........................	રૂ ૦–૬–૦	,,
)........................	રૂ ૦–૬–૦	,,

છપાતા ગ્રંથો.

	અગાઉથી.	પાછળથી.
....	રૂ ૨–૪–૦	૩–૦–૦
....	રૂ ૨–૮–૦	૩–૦–૦
....	રૂ ૨–૦–૦	૨–૮–૦
....	રૂ ૫–૦–૦	૬–૦–૦
જીવનચરિત્ર—		
બારસ પ્રકરણ		
....		–૦–૦
....	રૂ ૧	૨–૦–૦
....	રૂ ૧–૮–૦	૨–૦–૦

...ચાતા ગ્રંથ.

...ાસમાં કીમત.	ટપાળ
૦–૧૦–૦	૦–૧–૦
૦–૮–૦	૦–૧–૦
૦–૮–૦	૦–૦–૬
૦–૪–૦	૦–૦–૬
૦–૨–૦	૦–૦–૬
૧–૮–૦	૦–૨–૦

...પણ મળશે—

...પની, કણપીઠ.

...રદાસ મોદી—હાઈ સ્કુલ અથવા રાવપુરા.